
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

॥श्रीलक्ष्मीनृसिंहाय नमः॥ श्रीरस्तु॥ श्रीविठ्ठलेशस्थितिविरः प्रथितप्रभावैर्भावाईमा
नससरोवरराजहंसी॥ श्रीरामचंद्रगुरुमेकमनेकशास्त्रपारिजातकोविदधुरीणमहं
नमामि॥१॥ येन व्याकरणार्णवैकतरणिः साप्रक्रियाकौमुदी वेदांतानुमताच
वैष्णवमहासिद्धांतसंदीपिका। कालज्ञानविधौ व्यधायि विबुधानंदिप्रबं
धश्च पद्यच्छायापरस्सुतः स नः सुखयतु श्रीरामचंद्रो गुरुः॥२॥ श्रीमेरोचंद्रकवि
नाविधिनाकलानां मानितमेतमधुनावसुधासुधायाः॥ श्रीकालनिर्णयदी
युक्तिसुधाब्धिसारमापीय कर्णपुटकैः कलयंतु कालं॥३॥ तत्सूनुना समय
निर्णयदीपिकायां गाढार्थगर्भपदपद्यगुणान्वितायाः॥ निर्मीयते विवरणं
कणशाप्रवीणे नारायणेन मूलमवलोक्य विवेचनीयं॥४॥ न्यायामृताख्यानल
पद्यायते तर्कसूक्तेरसयंतु सुक्ति॥ न्यायनिर्णीतमिहास्ति सम्यक् विशेषे
रनुष्ठेयमिति प्रतीमः॥५॥ तत्रतावत्कालनिर्णयदीपिकां चिकीर्षुराचार्यस्त
स्मात्स्वप्रचयगमनाभ्यां शिष्टाचारपरिपालनाय च विशिष्टेष्टदेवतानमस्का
रलक्षणं मंगलमाचरन् तो विषयप्रयोजनादि च दर्शयन्ताप्रतिजानतो कालचक्र
प्रयोक्तारं स त्वा श्रीविठ्ठलं गुरून्॥ धर्मज्ञानार्थमातन्मः कालनिर्णयदीपिकामि
ति॥१॥ कालचक्रप्रयोक्तारं श्रीविठ्ठलं गुरून् गोपालप्रसादाख्यान् नत्वाथ

॥१॥

॥१॥

Acc. No! - ~~1016~~ M 1358

Title: - कालनिर्णय ~~दिपिका~~

Author नारायणाचार्य

Subject: धर्म

Date: - A.D 1646.

फो! - (179)

(T)

मङ्गलार्थं कालनिर्णयदीपिकामातनोमि इत्यन्वयः॥ अत्र समुच्चयद्योतकाव्यया
भावेन गुरुदेवतैक्यमाचार्याणामभिप्रेतं ध्वनीयते। तथा च तेषामभिप्रायो गु
रुस्तोत्रे दृश्यते। सद्विद्यानिलयः सदागमगुरुः सत्सत्पदाग्रणीः सद्धर्मे
स्थितिकृत् समास्यपरदृक्सभ्यः सतां संमतः॥ सारासारविविक्तगुण
मुक्तं सारासिंधोस्तारैः श्रीगोपालगुरुः सदावतु स नः श्रीविठ्ठलो यस्य यमिति गु
रुदेवतैक्यमाचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् इत्यादौ श्रीभागवतादौ प्र
सिद्धं। एकवचनबहुवचनयोः सामानाधिकरण्यं वेदाः प्रमाणमित्यादौ सुप्र
सिद्धं। कालचक्रप्रयोक्तारमिति। कालः सर्वभूतानां कलनात् कालः। अनादिरेष
भगवान् कालोऽनन्तोऽजरोऽमर इति कूर्मपुराणोक्तेः॥ तस्य चक्रं सूर्यादिग्रहाणां
भ्रमाक्षनिमेषादिः कल्पान्तोऽवच्छेदः। स च निमेषादिकल्पान्ताकारेण पुनः पुन
श्चक्रवद्भ्रमतीति चक्रमित्युच्यते। तस्य प्रयोक्तारं कर्तारमादित्यादिजनकत्वेन
। अयं तृन्। कर्तरि च इति कर्तृर्थतृचा षष्ठीसमासनिषेधात्। ननु न लोकाव्ययेति तृ
न्योगे षष्ठ्येव न स्यात्। सत्यं। किंतु तृजकाभ्यां कर्तरि चेति तृच्च सानुबंधकस्य ग्र
हणं तावत् तृन्नर्थं तत्र तृन्योगेऽपि क्वचित् षष्ठीं ज्ञापयति। तथा च प्रयोगाः॥ भीष्म क

रूपाणि यशोक हंते ति। तथा च तस्मादुत्पत्तिः॥ श्रूयते च श्रोतस्रूपो ऽजायते त्या दि तत्रा
लल्या कालचक्र घृयोकारं नमतां अस्माकं न चिर्णयज्ञानं स्तुलभमिति भावः। श्रीवि
ठ्ठलमिति। विद्यावेदतेजा [illegible] श्चन्याः। ठ्ठ श्चन्ये च ब्रह्म धनाविच्यत्रिधानात्॥ तान् लानिला
आदाने अस्माकं प्रत्ययः। आलीयन्नयाग ज्ञातीति सः। तपो ऽष्टमाचार्यैः। विदज्ञानेन गु
न श्चन्यान्स्तानिग्रहणाति यः स्वयं अज्ञानुग्रहदक्ष देवो विठ्ठलः प्रोच्यते बुधैरिति। एतेन श्रांतेः
पुरुषधर्मत्वे पि अज्ञानुग्रहदक्षत्वं भावं श्रीविठ्ठलं नमतां भ्यातिलशानच कानः स्
॥२॥ चितः॥ धर्मज्ञानार्थमिति। धर्मशब्देन धर्मानुष्ठान साधन भूतो न्याय [illegible] निर्णीतः का
लउच्यते आत्मुष्ठानमिति वन्तस्यज्ञानं धर्मज्ञानं अर्थप्रजनं यस्याः क्रियायाः न यथा
भवति तथा। आनत्लारत्यत्र षष्ठ्यर्थे नाइग्रपेशाद्वाल्पत्यं विस्तार वाचिनातनोति विस्तारना च
रबाहुल्यं सूचितं। कालनिर्णयदीपिकामिति। कालनिर्णयस्य दीपिका प्रकाशिता अ ॥२॥
नेन अन्वर्थनाम्ना कालनिर्णयदीपिकां ग्रंथं प्रतिपाद्यो या कालस्य निर्णया स एव अस्या
विषयो दर्शितः। धर्मज्ञानं प्रयोजनं। ननु कालनिर्णयस्य विषयप्रयोजने एव वेदस्या
आपत्त्विषयप्रयोजने तत्किं पृथग्ग्रंथकरणेनेति चेत्तत्राह कालनिर्णयदीपिकामिति। आ
विपुलया न्यायबहुलत्वाच्च सहस्रां तेन ग्रंथेन कालस्य निर्णये न प्रकाशते अतस्तन्याय
निर्णीतं निर्णयं स्तो[illegible]कैः शास्त्रैः रंजस्यन्नै पाप्रकाशयतीत्येतदेवावां तर प्रयोजनं सूचि
तमिति भावः। धर्मज्ञानार्थमित्यनेन धर्मजिज्ञासुरत्राधिकारीति निराधारि। कालनि

3

र्णयदीपिकेत्यनेनैव कालनिर्णयार्थस्य अस्या ग्रन्थप्रकारस्य प्रकाशक नायासंबंधो बो
धितः दीपिकेत्यनेन स्पष्टार्थता सूचिते ति भावः। मंगलाचरणेन सूचितां स्वकृतौ भि
दुष्टतामसहमानो दोषांतरमलभमानः पुनरुक्तदोषं यथोदये त्वं प्रत्याह। यद्यप्यर्थ
वशात्प्राप्तं स्पष्टतार्थं क्वचित् क्वचित् प्रपंचते स्वग्रन्थेन प्रपंच्यते इत्युक्तेर्वा। यद्यपि
प्राप्तं तथापि तदर्थवशादेन ग्रन्थादितः स्वग्रन्थेन प्रपंच्यते इति स्वार्पिते आर्थिकोऽर्थः
सूत्रप्राय एवं विधितस्य स्पष्टीकरणार्थं स्वग्रन्थेन विवरणं न पुनरुक्तादोषमावहतीति भा
वः। दूषणाभासोऽपि किमर्थं गीक्रियते इत्यत आह मूलग्रन्थानुसारतः इति। तस्मिस्तत्तीया
र्थे एवं ग्रन्थे निःकंटकं कृता मालोकना वृत्तं मदिज्ञा संवृत्तयज्ञादि शर्मकृष्णानां
कृतकालनिर्णयं वर्त्मतदुपयोगी मासस्तावदित्येवमानलत्रकं चान्द्रश्च मास
विशेषानाह इति। मासः सौरः सावनश्चांद्रश्च तत्र नक्षत्रः। तत्र सावनो
मासो द्वितीयः स्यात्... स्यात् सौरो मासस्तु चांद्रस्तु ज्या
तिशास्त्रे दृष्टः ... यति अहां त्रिंशत संक्रमाद्वा संक्रांति सितादिपक्ष
गतां सर्वसंपूर्णा क्रमाद्दिनि अहां त्रिंशता त्रिंशताद्दिनैः सावनो मासः संक्रमाद्वा सं
क्रांतिः सूर्यस्य मेषादिराश्यात् प्रवेशमारभ्य तदग्रिमराशिप्रवेशपर्यंतः सौरः सिता
पक्षयुगतः शुक्लपक्षादिकृष्णपक्षांतः स्यादिः। सर्वसंपूर्णा अधिक्यादिरेव त्यांत
न च परिवर्तते न नाक्षत्रा तथा च ब्रह्मसिद्धांते। यदि शुक्लादिकृष्णांतः सावन

॥३॥

त्रिंशतादिनैः एकसौरो विपर्ययवत् कालमासः स भास्कर इति । विष्णुधर्मोत्तरे । स
र्वर्क्षपरिवर्तैस्तु नाक्षत्रो मास उच्यते इति । दिवसविशेषान् लक्षयन्ति । दिवसोपि साव
नादित्यचातुर्विध्यमितिदिनाति नाडीषष्टीमितोर्कराश्यन्तर्गतत्रिंशांशभाक् तिथ्यवच्छि
न्नो भावधिरेवमेव दिवसः प्रोक्तश्चतुर्धा बुधैरिति । बुधैरेवमेव सावनसौरचांद्र
नाक्षत्रभेदैर्भिन्नो दिवसश्चतुर्धा प्रोक्त इत्यन्वयः । स च किंलक्षण इत्यत आह नाडीत्यादि
ना । नाडीषष्टिमिता अहोरात्रः सावनः । अर्कराश्यन्तर्गतत्रिंशांशभाक् । अर्केणोपलक्षि
तो राशिरर्कराशिः अर्कस्य राशिरर्कराशिरिति सष्ठीसमासो वा । अर्केण राशिभोग्ये
इति तयोः संबंधः दुर्ज्ञानात् अर्केणापकोराशिरित्युत्तरपदलोपी वा । अर्कराश्यावन्तर्गता
वर्तमानो यस्त्रिंशांशो भागस्त्रिंशत्तमो भागस्तं भजतीति स सौरः । तिथ्यवच्छिन्न इति
तिथिपरिमितश्चांद्रः । आवधिश्चंद्रनक्षत्रपरिमितो नाक्षत्रो दिवसः । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्त
रे ॥ तिथिनैकेन दिवसश्चांद्रमाने प्राकीर्तितः । अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृ
तः । आदित्यराशिभोगेन सौरो दिवस उच्यते । चंद्रनक्षत्रभोगेन नाक्षत्रो दिवसस्स्मृत
ति । लक्षणपुरःसरमाह विशेषान् गणयति तत्तन्मानजमासषट्कं युगमतः अष्टौ
ति तन्न दिनांशत्रिंशतांत्यादिनोर्ध्वयन्मासं तस्माज्जायत इति तत्तन्मानजानि च ते मासाश्च
तेषां षट्कं तस्य युगं युग्मं द्वादशमासा इति यावत् । तस्माच्चयाणामष्टानां समाहारोऽष्टौ
भवति । मासानां चातुर्विध्येन उक्ताष्टानां कथं चित्र्यं का निवृत्तानन्येष्टानीत्याकांक्षाया
मह ॥

॥३॥

११ मानं विनेति। नाक्षत्रादीनां स्वीयार्थः। अत सावनसौरचांद्रात्मकमेवात्र त्रयं भवति
तदुक्तं भल्लसिद्धांते। यदि सावनसौराणां मासानां तु प्रभेदतः। यदि सावनसौरास्त्र
त्रयः संवत्सरा अपि इति। एवं चैत्रविषयमहत्तत्वादाश मासात्मकमेव। द्वादश मासाः सं
वत्सर इति श्रुतेः। ननु चांद्रमसे कदाचिदधिकमासे सति त्रयोदशमासात्मकं संभव
तीति चेत् तोयं तिथय इति चेन्न। यतोधिकस्तदुत्तरमास एवैकमेव न पृथक्। षष्ट्या तु
दिवसैर्मासः कथितो बादरायणैरिति षष्टिदिनात्मकस्य मासस्योक्तत्वात्। एतेन तस्य
र्वे मासषट्कयुगत्वमनेन सूचितं। यत्तु लक्षणं तस्य सौरचांद्रमानेन द्वावेव विरो
षाविन्याह सौरश्चांद्र इति द्विमासज ऋतवो वसंतादिक इति। तथाच त्रिकांडमंड
ना। श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चांद्रेषु वत्सरेषु। तदभावेन तु सौरेषु विज्ञेयो विदांमत
मिति। ननु द्विमासज ऋतुरित्येतदसंगतं अधिमासे सति त्रिमासात्मकस्यापि सं
भवात्। तथाच त्रिकांडमंडनेनोक्तं। ननु सैवेयमायाता मासत्रयवसंतता सत्वे
गत्यंतराभावात्सैवाभ्युपगम्यत इति। तदसत्। अधिमासस्य तदुत्तरमासपू
र्वार्धत्वेन षष्टिदिनात्मकमासस्योक्तत्वात्। अतो द्विमासज एव ऋतुः। तथाचोक्तं का
ल निर्णयकृता। यतः षष्टिदिनैर्मासः एक एवोभयात्मकः। अतोत्रापि वसंतत्वं स्याद
द्वयोरेव मासयोरिति। तस्य आरंभो माघाद्वसंतादिक इति। सच ऋतुर्वसंतादिकः।
मुखं वा एतदृतूनां यद्वसंत इति श्रुतेः। चांद्रवर्षस्य चैत्रशुक्लप्रतिपदुपक्रमत्वा

ह यांद्रो द्रो मधुः शुक्रः प्रतिपदारंभ इति। तथाच ब्रह्मसिद्धांते। चैत्रसितादेः सदया
होलो दिनमासवर्षयुगकल्पाः सृष्ट्यादौ लंकायां समं प्रवृत्ता दिने केस्यपि ति। चांद्र
गसंतस्याप्यारंभमाह। वसंतस्त्वाद्ये आदिरिति। तथा चांद्रस्य पथः। चैत्रादितिल्प
बलोपे पंचमी। चैत्रमारभ्येत्यर्थः। तथाव मधुश्च माधवश्च वसंतिकवृतू इत्यादि का
धूर्यवश्रुतिः। सौरयोरपि वसंतयोर्विकल्पेनोपक्रममाह। अथ च वसंतयोर विजयी
र्यामीनमेषौ मुख्यमिति। बौधायनेन मीनमेषयोर्मेषवृषभयोर्वा वसंत इति विकल्पे
नवसंतस्य मीनादित्वं मेषादित्वयोरुक्तत्वात्। वसंतस्य च संवत्सरमुखत्वात्सौ ॥४॥
वत्सरस्यापि मीनादित्वं मेषादित्वं चाचरतु इति भावः। अयनं सौरमेवेति द्वितीयत्स
तल्लक्षणमाह। सौरर्तुत्रितयं प्रदिष्टमयनमिति। तदुक्तं सौरमानमधिकृत्य विष्णुधर्मे ॥४॥
मौरारे। ऋतुश्चयं वा यनं स्यादिति। मासमध्यस्य मुख्यगौणविभागमाह। मुख्यश्चमा
सान्निध्याच्चांद्रस्य च गुणाश्रयेति। अन्यत्र सौरादिषु आज्ञाप्रयोदशो मास इति श्रुतेः पक्षौ
पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभावपि स्यन्निधानाच्चांद्र एव मासस्तत्र मुख्यः
अनेकराशिकल्पनाभयात्सौरे गौण इति भावः। चैत्रादिराशीनामपि गौणमुख्य
विभागमाह। गुणवशात्सौरेपि चैत्रादिकाः। मुख्याश्चांद्रमासा इति। अपि सर्वभाव
नायां। ननु चैत्रादिराशानां के सौरेपि दृश्यते। अतः कथं चांद्र एव मुख्या इति उच्यते
नक्षत्रेण युक्तः कालः। सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायामिति पाणिनेरनुशासनं। इयं

वी

17

य संज्ञा सौरादौ नोपपद्यते। तस्मादाद्रमाख्यवचनाच्चैत्राद्य इति सौरे। सौरमपि चैत्राः
यदि लोकप्रसिद्ध्या सौरे संभाव्येरंस्तदा गौणः स्यात् परेऽर्थः। तथाचाहुः। शास्त्रस्थास्तु। अ
त्रालाप्रतिपत्तिर्लिपसी। लौकिकी प्रतिपत्तिस्तु गौणत्वेनापि नीयत इति। चान्द्रमासश्च
हे विंध्यं तस्य दक्षिणतो व्यवस्थामाह द्विधा स हि भवेत् कासितारंभतः विंध्याद्दक्षिणतो
रविकैरपि बुधैः कृष्णादिको मेष्यत इति योजना हि यस्मात् सर्यांशो द्विधा भवेत्। अतो
विंध्यदक्षिणतो बुधैः कृष्णादिकोनेष्यत इति योजना। तु स्मि: स्मृत्यर्थे। केचित् कृष्णा
दिकोनेष्यते ये रिष्यते तैरपि विंध्यदक्षिणेनेष्यत इत्यर्थः। तथाच त्रिकांडमंडनः। चान्द्रोपि
शुक्लप्रत्पादिः कृष्णादिर्वेति च द्विधा कृष्णपक्षादिकं मासं नांगीकुर्वन्ति केचन। ये मा छ निनते
पामपीछो विंध्यस्य दक्षिणे इति। नन्विधापते यांकार्य चि डोषेडप त्यादिका ध्र्यर्थवृश्चनिः।
सौरचांद्रयोर्वसंतयोर्विकल्पेनोपक्रममाह। अथ वसंतयोरविजयो वा मीनमेषौ मुख्य
ति। बौधायनेन मीनमेषयोर्मेषवृषभयोर्वा वसंत इति विकल्पेन वसंतस्य मीनादित्वे
मेषादित्वयोरुक्तत्वात्। वसंतस्य च संवत्सरमुखत्वात् संवत्सरस्यापि मीनादित्वं मेषादित्वं
वा पर्यत इति भावः। अयनं सौरमेवेति तत्र पक्षान्तरमप्याह। सौरसंक्रांतिचिह्नितं प्रवृत्ति
वा चरत इति। भावः। अयनं सौरमेवेति तत्र पक्षान्तरमप्याह। सौर संक्रांति चित पं प्रदिष्ट
मयनमिति। वृद्धं तं सौरमानमाचक्रतु विशुद्धधर्मोत्तरे। अस्तु अयं पक्षानं स्यादिति। मास
त्रास्त्रस्य मुख्यगौण विभागमाह। मुख्येयं मासा शिधा चांद्रमस्य च गुणाश्रयेति। अन्यत्र सौ
नादिषु अस्थिरयोः सोमासइति। अतः पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तत्रावुभावपि

॥५॥

त्यभिधानाच्च चांद्र एव मासशब्दो मुख्यः । अनेकशक्तिकल्पनाभयात् सौरे गौण इति भावः
वैशाखादिशब्दानामपि गौणमुख्यविभागमहागुणवशात् सौरे ऽपि चैत्रादिकाः । मुख्यः श्चांद्रम
स इति । अपि संभावनायां । ननु चैत्रादिशब्दा लोके सौरे ऽपि दृश्यन्ते । अतः कथं चांद्र एव मु
ख्य इति उच्यते न चैत्रेण युक्तः कालः सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति पाणिनेः स्मृ
त्या इयं च संज्ञा सौरादौ नोपपद्यते । तस्माच्चांद्रमासवचना एव चैत्रादय इति सौरे संभ
शास्त्रीयं च संज्ञा सौरे संभाव्येरन् तदा गौणा इत्यर्थः । तथा चाह । शास्त्रस्थान
विताः । यदि लोके प्रसिद्ध्या सौरे ऽपि लौकिकी प्रतिपत्तिस्तु गौण्येनापि नीयत इति । चांद्र
त्रिमितिचान्यप्रतिपत्तिर्लौकिकी । लौकिकी प्रतिपत्तिस्तु गौण्येनापि नीयत इति । चांद्रा
सस्य द्वैविध्यं तस्य द्वैतानो व्यवस्थां चाह द्विधा स हि भवेत् कृष्णासितारंभतः । विंध्यदक्षि
णतो खिलैरपि बुधैः कृष्णादिकोनेष्यत इति । हि यस्मात् स चांद्र द्वेधा भवेत् अतो विं
ध्यदक्षिणतो खिलैरपि बुधैः कृष्णादिकोनेष्यत इति योजना । प्रश्नः सप्तम्यर्थे केचि
त्कृष्णादिकोनेष्यते ये शिष्यते ते रविविंध्यादक्षिणेनेष्यत इत्यर्थः । तथा च त्रिकांडमं
डनः । चांद्रोपि शुक्लपक्षादिः कृष्णादिर्वेति च द्विधा कृष्णपक्षादिकं मासं नांगीकुर्वं
ति केचन । ये पाच्छे तिन्नतेषामपीष्टो विंध्यस्य दक्षिणे इति । एवं मासादि विशेषान भि
धाय तेषां कार्य विशेषे उपयोगं दर्शयति । यन्मासत्वं विशेषतो यदुदितं तत्कर्म कार्यं
तथा मासत्वादिषु इति । यन्मासत्वमित्यनंतरमादिशब्दो द्रष्टव्यः । सच मासत्वादिषु
तथा मासत्वादिषु इति । यन्मासत्वं सावनादिपरमार्थको । यन्मासत्वाद्यविशेषा
न्यनेनादिशब्दो नोपलभ्यते । यच्च भाशब्दो सावनादिपरमार्थको ।

॥५॥

यत्कर्म दिनं तथा मासर्त्वादिषु कार्यमित्यन्वयः। तत्र संवत्सरादेः कालस्य संवत्सरत्वेना-
दीयथायथमुपयोगो द्रष्टव्यः। अयनस्य तु सत्य आहादेवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठोद्यमस्य चैरखो
दक्षिणासन्मुखे कुर्वन्न तत्फलमवाप्नुयादिति। मासस्य तु विरुद्धधर्मो चरे। एवं कालस्य सू-
क्ष्मस्य प्रोक्तं मानचतुष्टयं। येनयेन च मानेन यच्च कार्यं निबोध मे। अब्दायनर्तुग्रहचारकर्म सौरेण
मानेन सदा व्यवस्येत्। स्वाराण्युपासान्यथ सावनेन तो कार्यं च यस्स्याद्व्यवहारकर्मास्यात्सर्वेका-
लकृत्यपरायणानार्यां चान्द्रेण मानेन युगं च नाहो। नक्षत्रसत्राण्ययनानि येन्द्रो मानेन कुर्याद्गुग-
णामकेनेति। ऋष्यशृंगः। विवाहव्रतयज्ञेषु सौरमानं प्रशस्यते। पार्वणे चाष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्ट-
तथाब्दिके। ज्योतिर्गार्ग्यः। विवाहोत्सवयज्ञेषु सौरमानं प्रशस्यते। तथायस्कृत्यं नरे। येकोद्दिष्ट
विवाहादौ यज्ञादौ सौरसावनौ। सदैव पितृकृत्यादौ मासः स्मृतः। ज्योतिर्गार्ग्यः। सौरो मासो विवा-
हादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः। आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रो मासः प्रशस्यते। आब्दिके सांवत्सरिके
। पितृकार्ये षाण्मासिकादौ। चत्वाशीत्यामासः संवत्सरसाध्ये यज्ञव्यतिरिक्ते सर्वस्मिन्देवकार्ये
चान्द्रः। प्रशस्यत इत्युक्तं। उक्तं च पितामहेन। दैवे कर्मणि पित्र्ये च मासश्चान्द्रः स्मृतः। ज्योतिगा-
र्ग्यः। आयुर्दायविभागाश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा। सावनेनैव कर्तव्या शत्रूणां चाप्युपासना।
उपासना समयपालनं। यथा पाण्डवैः कौरवाणां। ब्रह्मसिद्धान्ते। अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्या-
द्ब्राह्मणस्य तु। संक्रान्तिपौर्णमासीभ्यां तथैव नृपवैश्ययोः। एतेषु वाक्येषु विवाहादिना यास्मि-
न्कार्ये तरे वचनान्तरेण सौरादिमासा विनियुक्तास्तदेव कार्यमुपादीयते नान्यत्। तदेतदुक्तं य-
न्मासर्त्वादिना। एवं मासादिविशेषणोक्तं कार्यं मासादिविशेषेषु कर्तव्यमित्युक्तं। यत्तु

सामान्येनोक्तं तत्र किं कुर्यादित्यत आह। चांद्रमानमुररीकुर्यादित्युक्तो बोनवेदिति तु उररीकुर्या
द्गौ कुर्यात्। कुत इति चेत्। चैत्रादिनाम्नां चांद्र एव मुख्यत्वात् दैवे कर्मणि पित्र्ये च मासः
श्चांद्रमसः स्मृत इति पितामहेन सामान्येनोक्तत्वाच्च॥ ॥इति श्रीकालनिर्णयदीपिकाविव
रणे मासस्वरूपादिकृत्यनिरूपणं॥ ॥अथ मलमासनिर्णयः॥ ७॥ तत्राधिमासक्षयमासरू

मलमासनिर्णयः॥

पमलमासस्य स्वरूपमाह। चांद्रस्यादृविसंक्रमेणरहितो मासः सितादिः क्रियाबाह्य इति। क्रि
याबाह्यो नाम मलमासः तथा च गृह्यपरिशिष्टे॥ मलिम्लुचस्तु मासो वै मलिनः पापसंभवः।
गर्हितः पितृदेवेभ्यः सर्वकर्मसु तं त्यजेत् इति मलिनस्य क्रियाबाह्यत्वमुक्तम्। रविसंक्रमेणर
हितो सितादिः चांद्रो मासः क्रियाबाह्य इत्येकं स्वरूपं तथा च ब्रह्मसिद्धांते। चांद्रो मासो ह्यसंक्रां
तो मलमासः प्रकीर्तित इति। स चाधिमाससंज्ञ इत्याह। असावधिमासक इति। असौ क्रियाबा

॥६॥ ॥६॥

ह्योऽधिमासकः स्यादित्यन्वयः तथा च गर्गः॥ एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत्। ह
व्यकव्यक्रियाबाह्यस्तदा ज्ञेयोऽधिमासक इति। दर्शद्वयं दर्शांतद्वयं दर्शः सूर्येन्दुसंगम इति दर्श
शब्दस्तत्रैव मुख्यः। संगमश्चांत्यक्षण एव। स्वरूपांतरमाह। क्षय इति। स्यात्सद्विसंक्रांतिक
इति। स सितादिश्चांद्रो द्विसंक्रांतिकः क्षय इति। क्रियाबाह्य इति। द्वितीयं स्वरूपमिति यावत्। त
था च कारकगृह्ये। यस्मिन्मासे न संक्रांतिः संक्रांतिद्वयमेव वा। मलमासः स विज्ञेयो मासे
त्रिंशत्तमे भवेत्। इति द्विसंक्रांतेर्मलमासत्वमुक्तम्। स च क्षयसंज्ञ इत्याह क्षय इति। स्या
दिति। द्विसंक्रांतमासः क्षयाख्यः कदाचिदिति ज्योतिःसिद्धांतात्। अधिकागमेऽवधिसंभ
वानामाह। आरभ्याधिकमासमेति स पुनर्द्वात्रिंशन्मासे समधिके षोडशभिर्दिनैश्चतुर्घटियुते

11

र्यंत इति। अधिमासमारभ्य चतुर्वर्षद्वियुतैः षोडशाहिनैः षोडशभिस्तथा समधिका त्रिंशन्मासेषु या
तेष्विति सोऽधिमासः पुनरागच्छतीत्यन्वयः। तथा च वसिष्ठसिद्धान्ते॥ द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैर्दिनैः षो
डशभिस्तथा। घटिकानां चतुष्केण पतत्यधिकमासकः इति अनेन द्वात्रिंशन्मासादर्वाग
संक्रान्तोऽप्यधिकमासो न भवतीति दर्शितं। तस्य किं नामेत्यत आह। अशुभमासाह्वय इति। ष
ष्ट्यातु दिवसे मासः कथितो बादरायणैः। पूर्वमर्धं परित्यज्य कर्तव्योत्तरे क्रियेति पिताम
हेनाधिमासस्योत्तरमासपूर्वार्द्धं चैनो शुद्धत्वादुत्तरमाससंज्ञ इति भावः। क्षयमासस्य नि

क्षयमासः

र्णयमाह॥ ज्योतिः॥ मासे चाश्विषु कार्त्तिकादिषु भवेन्मासः क्षयाख्यस्ततः प्राक्पश्चादधिमा
सको नियमतो वर्षस्य मध्ये तदेति एवमत्र भिन्नक्रमः सच त्रिष्वित्यनन्तरं द्रष्टव्यः। क्ष
याख्यो मासः कार्त्तिकादिषु त्रिष्वेव मासाः स्युर्भवेदिति इत्यन्वयः। यस्मिन्वर्षे क्षयमासो
भवति तदा तस्मिन्वर्षे ततः क्षयमासात्प्राक् पूर्वभागे पश्चादुत्तरभागे अधिमासको अ
संक्रान्तो मासो नियमतो नियमेन भवत इत्यन्वयः। तदुक्तं ज्योतिःसिद्धान्ते॥ असंक्रान्ति
मासोऽधिमासः स्फुटः स्याद्द्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित्। क्षयः कार्त्तिकादित्रये नान्य
तः स्यात्तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं चेति। अन्यतः अन्यतरस्मिन् एकतरस्मिन्निति यावत्।
यदा क्षयमासः तदा तस्मिन्वर्षमध्ये अधिमासद्वयं असंक्रान्तिद्वयं नान्यतः स्यात्। एक
स्मिन् भागे न भवेत् किं तु एकैकस्मिन्नेकैकस्मिन्नित्यर्थः। वर्षं सावनं न चैत्रादि अस्मिन्
क्रान्तमासद्वयानिपातनियममाह। ग्रहस्वाद्यः प्रयतो दिवादत्रिषु पुनश्चैत्रादिषट्के पुनो यद्वेषादि
षु च क्षयस्य पुरतः पश्चात् एवे तामिमाविति इष्वादिष्वाश्विनादिषु इमौ असंक्रान्तौ पुनश्चैत्रा
दिषट्के परइत्यनेनैव सावनं वर्षस्त्वचितं। पर्वा संक्रान्तस्य पुद्धयोरप्यापनापक्रियादि

षोडशानामपि त्याज्यत्वमाह । तत्र क्षयाधिमासयोरुभयत्र त्याज्यं चयं कर्म स्वाहेष्ट्युत्सव
मंगलेषु च ततोन्यत्रादिमः शोभनः इति । तत्र वर्षे क्वाहेष्ट्युत्सवमंगलेषु ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धे
षु त्रयं त्याज्यं तथाच ज्योतिःशास्त्रे ॥ यद्वर्षमध्येऽधिकमासयुग्मं तत्कार्त्तिकादित्रितये क्षया
ख्ये । मासत्रयं त्याज्यमिदं प्रयत्नाद्विवाहयज्ञोत्सवमंगलेष्विति । ततोन्यत्र श्रौतस्मार्त्तकर्मसु
आदिम असंक्रांतः शुभः शुद्धत्वादित्यर्थः । वर्षमध्ये असंक्रांतमासद्वयनिपातेपि द्वात्रिं
शन्मासादर्वाक् संभवत्वात्पूर्वो नाधिमासः अकालाधिक्यात् । कालाधिक्यस्यैव मलत्वा
त् । तथाचोक्तं गृह्यपरिशिष्टे । मलं वदंति कालस्य मासं कालविदोधिकमिति । तथाच विष्णुध
८३॥ र्मोत्तरे ॥ अधिमासो यदि दर्शिता । सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव । सावनेन तदा माने
दिनषट्कं न पूर्यते । अनयत्र श्लोके संवत्सरेण षट् । सौरवत्सरस्यांते मानेन शशि
जेन तु । एकादशातिरिच्यंते दिनानि भृगुनंदन । समाधये साष्टमासेतत्स्मान्मासोतिरिच्यते स ८३॥
चाधिकमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु गर्हितः इति । तस्माद्द्वात्रिंशन्मासात्पूर्वोऽसंक्रांतः शुद्ध
एवेति भावः । तथाच जाबालिः ॥ मासद्वये मध्ये तु संक्रांतिर्न यदा भवेत् । प्राकृतः स तत्र पूर्वः
स्यादधिमासस्तथोत्तर इति । द्वात्रिंशन्मासादूर्ध्वं यो संक्रांतो मासस्ततो यो संक्रांतो मासः
सः प्राकृतो नाधिमास इत्यर्थ इति कालनिर्णयकृद्व्याख्यातं । द्व्याधिमासे तु सर्वकर्मसु
त्याज्यावित्याह । काम्यादिषु खिलेषु कर्मसु परित्याज्यो भयास्योरसंक्रांतौ इति द्वात्रिंश
न्मासात्पूर्वं भाविन्यास्त्वपूर्वो संक्रांतः शुद्धोऽस्तु यदा तदूर्ध्वं भवति तदा मलमासद्वयं संभवती
त्याशंक्याह । बहुकालतो विहितः स चेत्पूर्वोधिमासः शुभ इति । बहुकालतो द्वात्रिंशन्मासादूर्ध्वं ।
र्हिदृतौ हि यस्मात्पूर्वः अतः शुभ इत्यर्थः । तथाच जाबालिः । एकस्मिन्नपि वर्षे चेद्द्वौ मासावधि

13

मालको। पूर्वो मासः प्राकृतः स्यादपरस्त्वधिमासक इति। पूर्वाधिमासमारभ्य द्वात्रिंशन्मा
सादूर्ध्वं यः पूर्वोऽसंक्रान्तः स प्राकृतः शुद्धः स्यादर्थः। इति कालनिर्णयकारैर्व्याख्यानं। यदाश्विना
दिषट्के असंक्रान्त एव चैत्रादिषट्केऽन्यस्तदा वचनान्तरेणापि निषेधः। अत्रोक्तं हेमाद्रौ। चैत्रादर्वाक्तना
धिमासः परस्साधिको भवेत्। इष्टाहि सर्वत्रा खेप्लुतस्मिन्मूर्तिः स्वपोरशी। तस्मिन्नेतरस्मि
न्नेवनतु पूर्वस्मिन्नपि। पूर्वमासस्यापि अधिमासत्व स्वीकारे चतुर्दशमासास्युः तच्च विरुद्ध
मिति भावः। चैत्रादर्वाग् आश्विनमारभ्येत्यर्थः। तदुक्तं ज्योतिःसिद्धान्ते। चापकन्यागते सूर्ये द्वावधि
केवाथधन्वि नि। मकरे वा यदा भवेत् नाधिमासो विधीयते इति। अयं च निषेधस्तयोः पूर्वस्यैव
मलमासत्वस्य। तथा द्वादशानां फाल्गुनादीनां प्रायो माघस्य तु क्वचित्। नपुंसकत्वं भवतीत्यादि
वाक्यैरधिमाससामान्यस्य विधानात्। यदाश्विनादिषट्के द्वावसंक्रान्तौ तदा प्राकृतस्याच
र्थस्यादित्येवं ज्ञेयं। यस्यावार्षिवर्षे द्वौ दोषौ धान्त्पूर्वासंक्रान्ते अधिमासशब्दः प्रयुक्तः अ
त्यसंक्रान्तवचन एव न मलमासवचनः। अयमर्थः। स्वर्पक्रियावाह्यस्यैवाधिकत्वमुक्तं अ
स्य च श्रौतस्मार्तादिकर्मसु शुद्धत्वमुक्तमित्यवगम्यत इति। तदुक्तं कालनिर्णयकारैः।
यत्तु तदावर्षमध्येऽधिमासद्वयं चेत्प्रसिधानं तदसंक्रान्तत्वात्। असंक्रान्तमासोऽधिमासः
रविणालंघितो मास इत्यादिवचनात्। न तु कर्मानर्हत्वादिनीति। तस्मान्मलमासे संक्रा
न्तिपर्यन्तं प्रयोजकं क्रियावाह्यत्वमेव प्रयोजकमिति भावः॥ ॥इति श्रीकालनिर्णयदी
पिकाविवरणे मलमासस्वरूपनिर्णयः॥ ॥अथ मलमासे कार्याकार्यनिर्णयमाह॥ ७
आरंभं न मलिम्लुचे वितनुयात् काम्यस्य मोहादुपक्रान्तस्यापि समापनमिति। काम्यस्या

प

रंभं मलिम्लुचेन वितनुयात्॥ मोहाद्वाज्ञोपक्रांतस्यासमापनमप्रीत्यन्वयः। तथाच अस्तूर्या
नामयेदासानतेषु मम संमताः। व्रतानां चैव यज्ञानां मारंभाश्च समाप्तौ इति। अनेन काम्यव्रता
दीनां मारंभादि निषिध्यते न तु नित्यादीनां। नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रयतः सन्मलिम्लुचे इत्या
दिविधायकवचनविरोधात्। मलमासेऽज्ञानात्। प्रारब्धस्य काम्यस्य न चैव समाप्तिर्दोषा
ध्यिकायेत्ये तदर्थे निर्द्वचनं। प्रारब्धस्य मलमासे समाप्तौ वैश्यप्रमाणाभावात्। प्रथममम
तः प्रारंभमेव कुर्यादिति। द्वितीयार्थे तस्मिन् क्षयमासे काम्यस्य प्रथममेव प्रारंभं समाप्ति
यतनुयादित्यर्थः। अन्यथा कार्त्तिकस्य क्षयमासांतःपाते चातुर्मास्यव्रतानामसमाप्तिः प्रस
ज्येत। पौषस्य च क्षयमासत्वं तत्पाते पूर्ववर्षे पौषे प्राप्तस्य माघस्नानव्रतस्य पुनरारंभः प्रस
ज्येत आरंभाद्यियमो दोषश्चासमाप्तौ स्यादिति कात्यायनवचनविरोधश्चेत्येतद्दैवकारेण

॥८॥

स्यवितं॥ ॥ शुद्धमासि मृतस्य वार्षिकश्राद्धं द्वितीयादिकं नैव स्यान्मलमासक इति॥ तथाच
सत्यव्रतः। वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि मलमासे न कर्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथेति। ए
तच्च द्वितीयाद्याब्दिकपरं प्रथमाब्दिकविधानस्य वक्ष्यमाणत्वात्। वितनुयान्मासे क्षय
चेदितदिति। तदापि क्षये पि कुर्यादित्यर्थः। तथाच। एकस्मिन्नपि मासे संक्रान्तिद्व
यसंयुतः। मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासे पि क्रियतेति। एवं च सति प्रथमासपूर्वभावी संक्रां
तः श्राद्धं प्राकृतं तत्र पूर्वस्यादिति शुद्धत्वात्पूर्वसंक्रान्ति श्राद्धं प्राकृतं तत्र पूर्वस्यापि शुद्ध्या
ःरूर्वासंक्रांत एक एव यदा मास इत्यादिवचनात्क्षयमासे नैव कार्यमित्याह। दाक्षायणः संग्रपाधि
मासको यदि भवेत्तत्र त्यक्त्वा संवत्सरं तस्मिन् शुद्धेत्याद्यरूपेण वचनात् द्वयोः कोविद इति। तन्त्रा
क्रूसं गोक्षयमासान्नैरंतर्येण पूर्वभावी॥ आपापे मास्यपि पारयेन्निपमतो य आक्रू प्रचलं

15

भवेत्काम्यमिति । पारयेत्समापयेत् । तथा च काठकगृह्ये । प्रवृत्तं मलमासात्प्राक् यत्काम्यम
समापितं आगते मलमासे पि तत्समाप्यमसंशयं ॥ चेन्मृतिवत्सरे समलिनस्तत्राधिकं मास
कं कुर्वीतेति । तथा च कौथुमिः अब्दमब्दं घरदघादन्तं चापि सुसंचितं । संवत्सरे विवृद्धेपि
प्रतिमासं च मासिकमिति । अथ मलिम्लुचो मृतिः श्राद्धमध्ये तदाद्यं । कृत्वाकं कुर्यान्मासि
चतुर्दशोइति । श्राद्धदर्षे एतच्चाधिक मासिकं विधानाश्लिष्टं । अथ मृतिन्युदूमासाद्विपक्षो
परः । सः स्याच्चेन्मलमासे एव तनुयाद्याद्यादिकमिति । मासादिल्लवोयेमं चमो । तमारभ्ये अर्ध
षण्मास समाहारः षट्कृद्धिवन्तेषु श्रेष्ठो वृत्ताभ्यां परः नृयोदशाइति यावत् । समलिम्लुचः । तथा च वृद्धव
सिष्ठः अर्कसंक्रान्ति रहितो यमासिकं प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं श्राद्धं सपिंडीकरणं त
था ॥ ७ ॥ वार्षिकश्राद्धस्य मलिनेमृतस्य मलिनेइति पैठीनसः ॥ मलमासमृतानां
च श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरं मलमासे तु कर्तव्यं नान्येषां तु कदाचन । अभावे स्य शुद्धे चरेदिति । अ
स्य मलमासस्य अभावे त्रयोदशो लेनासत्ये शुद्धमासि श्राद्धं चरेदित्यर्थः । तथा च व्यासः ।
अधिमासे विपन्नानां सौरमानं समाश्रयेत् । स एव तस्य दिवसः श्राद्धपिंडोदकादिषु
इति । तथा च । मासपक्षतिथि स्पष्टे यो यस्मिन्म्रियते हनि । प्रत्यब्दं तु तथा भूतं
क्षयाहं तस्य तं विदुः । नष्टानां क्षयमासानां तु तिथिषु प्रांगतः पौरवो यो ग्राह्या । स्त
तिथयः क्षयाह विधये प्राप्राग्रूर्ध्वमासि स्थिताः । एवं तद्भव वर्द्धने पीपिन्नस्य मासे यस्य ।
तिथेः पूर्वमृतः सैव तिथिक्षयात्पूर्वमासस्या ग्राह्या एवमुत्तमार्द्धं चेन्मृतः तदाक्ष
याहुत्तरमासस्येति योजना । तद्भव वर्द्धने पि क्षयमासोत्पन्नस्य वर्द्धापने पिएवं

दु

तिथिर्ग्राह्येत्यर्थः। तथा चोक्तं। तिथ्यर्थे प्रथमे पूर्वे द्वितीयेर्धे तदुत्तरमासावितितु धीः
श्चिंत्यो क्षयमासस्य मध्यगो। नियतं थिं त्रादिनचञ्जे मासस्यारभ्य समापयेत्तु मलि
ने मासोपवासव्रतमिति। स्पष्टं दाहादि प्रथमाब्दिकांतमखिलं प्रेतस्य कार्यं तथा गर्भा
धानमुखं च चौलविधितः प्राक्जातयागं विना क्षेत्रे क्षौरग्रहणं गजेंद्रपुरतः छायामथानं
गयोः तीर्थेंदुक्षययोः श्राद्धिकमधिके मास्येवमाचारयेत्। मासाख्यानिरपेक्षमेव विहितं
नित्यं यथोपासनं तद्वत्पंचमखाग्निहोत्रविधयो दर्शादिपर्वेष्टयः। यन्नैमित्तिकमग्निनष्ट
नुगताग्न्याधानमर्थोसुवासंस्कारादि विलोपने सति पुनः प्रोक्तं प्रतिष्ठादिकं। दाहेष्यादि च
यत्स्वकालविगमे गौणविधानात्परं लुप्येताधिकमासितद्वितनुयात्प्राक्रांतकाम्यं तथा।
चंद्रार्कग्रहणेधिकेपि तनुयात्काम्यं च यावश्यकं देवीपव्यमनारतं वितरणं भृत्यर्थ
ष्ठी इति जातयागो जातेष्टिः। तथा च ज्योतिःपराशरः। उपाकर्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवा
ष्टका मासवृद्धौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकमिति परः। कार्यास्तूत्तरे मासि कार्या इत्य
र्थः। प्रसवाहोत्सवशब्देन जातेष्टिरेव गृह्यत इति कालनिर्णयकृता व्याख्यातं। काम्या
इष्टीश्च वर्जयेदित्यनेन समानार्थत्वात्। पंचमखाः पंचमहायज्ञाः। अग्निनष्टमनुगत्याग्न्याधा
नं। अग्निनाशानंतरमेव प्रायश्चित्तं तथा पुनराधानं अनारतं वितरणं नित्यदानं तथा च
काठकगृह्यपरिशिष्टे। प्रेतमात्पादिनारभ्य श्राद्धपिंडोदकक्रियाः। सपिंडीकरणांता अथ
थाकालमुपस्थिताः। यावद्द्विहितिलैर्होमो जातकर्मादिकाः क्रियाः मघात्रयोदशीश्रा

॥८॥

॥८॥

१७

हृं प्रत्यक्षफलप्राप्तिहेतुकं अनन्यगतिकं तत्कालेन कर्तव्यं स्यान्मलिम्लुचे ॥ यमः। गर्भे वार्धुषिके भृ-
त्ये श्राद्धकर्मणि मासिके। सपिंडीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत्। बृहस्पतिः। नित्ये
नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन्मलिम्लुचे। तीर्थश्राद्धं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च। गृह्यपरिशि-
ष्टे। अवषट्कारहोमाश्च पर्व चाग्रयणं तथा। मलमासेपि कर्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्जयेत्।
अवषट्कारहोमा अग्निहोत्रोपासनवैश्वदेवादयः। पर्व दर्शपूर्णमासौ स्थालीपाकौ च।
आग्रयणमाग्रयणेष्टिः। स्मावदुर्भिक्षे पाथ चंद्रसूर्यग्रहे चैवं मरणे पुत्रजन्मनि। मलमा-
सेपि देयं स्यात् त्यितृ जादंत्तमक्षयमिति। प्रसंगान्मलमासे शुक्रबाल्यादिके च निषिद्धा-
न्याह। अथ आग्न्याधानमाहाग्रतोपनयनं भूपाभिषेकं महादानानाम्यतिहेतुके तरव्र-
षोत्सर्गप्रतिष्ठाभावाः। वेदादिव्रतचौलदारकरणाहीनप्पनावश्यकास्तीर्थस्नानमपूर्वमत्र
मलिने नैवाचरेद्धार्मिकः। देवालोकनमपूर्वमधिकेनेच्छंतिके चिरबुधाः शुक्रस्य चिरबाल्यना-
शासमवे सर्वे पिनेच्छंतितर। आधानौद्दिनं चनेयतनुयाः शुक्रस्य बाल्यादिके मुक्त्वार्कग्रहणा-
दि इति चंद्रसूर्यग्रहणव्यतिरेकेण मलमासे शुक्रबाल्यादिके च आग्न्याधानादीनि अनाव-
श्यकानि वर्ज्यानि कर्तव्यानीति प्राग्युक्तं। आदिशब्दादित्ररण्यापिदाभानि। वेदादीन्यादि-
शब्देन वेदव्रतमहाव्रतमहानाम्नीव्रतोपनिषद्व्रतानि दारकरणादीन्यत्रादिशब्दादार। स-
र्वाणिमांगल्यानि षसिद्धस्वप्नं पदेवालोकनं अर्घ्यग्रहणादीन्यत्रादिशब्देन चंद्रग्रहणपु-
त्रजन्मादिग्राह्यं। तथाच वृद्धमनुबृहस्पतिपैठीनसजोतिःपरिसद्धर्णाः। आग्न्याधेयं
प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च। वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेख-
लाः।

घु

(१८)

मांगल्यमभिषेकं च मलमासे विवर्जयेत्। छत्विज्ञ यज्ञदानप्रतिग्रहा। इति पाठः। बाल्ये वा
यदि वा वृद्धे शुक्रे वास्तमुपागते। मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनमिति। शुक्रबाल्यादि
केऽप्यग्न्याधेयादि निषिध्यते। मलमास इवैतानीत्यभिधानात्। अथ मलमास एव निषि
द्धेतराण्याह यथाभ्युदयिकं प्राक् वत्सरादन्यच्चौपाजावास्तुनिवेशानैव पर्वनाच धीरपवौ
त्सवोत्सर्जनोपाकर्माग्रयणप्रतिग्रहमुखान् पुष्टीष्टिपुत्रेष्टिकान्। शुद्धे तूत्तरमास्यनु
ष्ठितमपि स्याच्च स्वकाले कृतं तन्नित्यांच पि पापमासि न भजेद्दानेष्टिसोमादिकं। कन्यास्थो
स्कृन वा तदा हानिकरो भाद्रस्य पक्षो सितः श्राद्धार्हः समाहाल्योपि मलिने न स्यादिति। प्राक्वत्सरा
दन्यतः मृतप्रथमाब्दिकसपिंडीकरणानंतरमाभ्युदयिकाद्यन्यदाभ्युदयिकं इतरत्स्पष्टं। मलिनेम
लमासे आभ्युदयिकादि न स्यादिति नित्यं स्यादित्यन्वयः। तथा च हारितः। अधिमासेन कर्तव्यं श्रा
द्धमभ्युदयं तथा। तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमादृते। सापिंडीकरणादूर्ध्वं यात्किंचित् द्वि
कर्म भवेत्। इष्टं वाप्यथवापूर्तं तन्न कुर्यान्मलिम्लुचे। उपोत श्रास्त्रे असंक्रांतस्य हत्स्वानयात्रान वि
वाहश्च न च वास्तुनिवेशनं न प्रतिष्ठां च देवानां प्रासाद ग्राम भूरुहां। प्रजापतिः। उपाकर्म
चहप्र्यं कर्तव्यं सर्वो सर्वं तथा। उत्सर्गे नियतं कुर्यान् पर्वेत निष्फलं न वेत्। कौथुमिः। वर्धय
द्यानि पेकादिक चौलमपि के तु। काठक गृह्ये परिशिष्टे। मलेऽन्यगतिं नित्यां कुर्यान्नैमित्ति
कं क्रियां। सोमयागादिकं नानि नित्यानापि मलिम्लुचे। पुत्रेष्ट्या ग्रयणाधानचातुर्मास्यादि क्रिया
कान्यपि माघान्वाष्टकाश्राद्धोपाकर्मादिपिकर्मथ। स्पष्टमास विशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मल
इति। महालयो भाद्रपदस्यापरपक्षः। आषाढ्याः पंचमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे। यो वै श्रा
द्धं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे तस्य संवत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवं। तथा न भवा

॥१०॥ ॥१०॥

(१९)

पन भस्योवा मलमासो यदा भवेत्। स सप्तः पितृपुत्रस्यादन्यत्रै वत्सु पंच मइति नागाखंडवच
नात् अयं निर्णय इति अथमिति मलमासकार्याकार्यरूपः अयं निर्णय इति काद्यकानान्यइ निरूपि
तं। तस्मात्तन्मासइत्यर्थः॥ ७॥ इति कालनिर्णयदीपिकाविवरणे मलमासकार्याकार्यनिर्णयः॥ ८

सामान्यतः सर्वतिथिनिर्णयः॥

अथ सामान्यतः सर्वतिथिनिर्णयः॥ ७॥ तिथिः संपूर्णा खंडा चेति द्विविधा। तत्र संपूर्णामाह स्कंदपु
राणे॥ प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः इति अ
संपूर्णा दिनद्वयसंबंधिनी सैव खंडा। तत्र संपूर्णा निर्णयानपेक्षा। संपूर्णत्वादेव। खंडा तु दिनद्वयविप्र
तिपद्यप्यमावास्येति शुक्लायां प्रतिपदि सामान्येन पूर्वा सिद्धा यां धासाप्रो प्रतिपत्सन्मुखाः कार्या
या भवेदपराह्णिकीति स्कंदपुराणवचनात् अपराह्णव्यापिनी पूर्वविद्धा ग्राह्येत्यर्थः॥ ७॥ कृष्णपा
विशेषमाह। कृष्णानूत्तरतोखिलेति अखिला अपराह्णगा अन्या वा सर्वा कृष्णा प्रतिपदुत्तरतद्युता ग्रा

द्वितीयानिर्णय

ह्या। प्रतिपत्सद्वितीया प्रतिपद्युतेति अपरार्कवचनात्॥ ७॥ द्वितीया निर्णयमाह॥ अथ युग्मादिना द्वितीयादि
मा। पूर्वविद्धेपादिसेति। स्पष्टोन्वयः। प्रतिपत्संमुखा कार्या द्वितीया प्रतिपद्युतेति सामान्येन प्रवृत्तस्य बा
कयस्य० शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः। कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविरिति
मार्कंडेयवचनसमानार्थत्वेन कृष्णद्वितीयाविषयत्वे सति प्रतिपत्संमुखा कार्या या भवेदपराह्णिकी
पूर्वाह्णिकी च कर्तव्या द्वितीयापि च तादृशीति स्कंदपुराणगतविशेषवचनेन पूर्वाह्णगाम्या। कृष्ण
द्वितीयायाः पूर्वविद्धत्वमुक्तमिति भावः॥ सितासु परतः सर्वेति। सितासु शुक्ला सर्वा पूर्वाह्णगाः। न्यावाद्वि
तीयापरस्यादित्यन्वयः। युग्माग्नीति युग्मवाक्यबलादित्यर्थः॥ ७॥ तृतीयानिर्णयमाह। तृतीयानुयारंभा

तृतीयानि

न्योचरत इति त्यान्तृतीयारंभाव्रतव्यतिरिक्तसर्वकार्यविषया सा तु चरत नु चरा स्यादित्यर्थः। रंभाख्यां वर्ज
पित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम। अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यत इति। ब्रह्मवैवर्तवचनात्। गणश्च तु

निर्णयाहेत्यभिप्रेत्य प्रथमं प्रतिपन्निर्णयमाह। शुक्लस्या प्रतिपत्तिथिः प्रथमतः सोक्ता
गतत्वेन संदिग्धत्वात् निर्णयाहेत्यभिप्रेत्य प्रथमं प्रतिपदपराह्णे भवेत्तदा प्रथमस्यादित्यन्वयः॥ द्वितीया स्यात्॥ ७
अपराह्णे भवेदिति नो चेत् प्रथमायां सा प्रतिपद्यपराह्णे भवेत्तदा प्रथमस्यादित्यन्वयः॥

चतुर्थी

थीः। विनायकव्रतव्यतिरिक्तायाश्चतुर्थ्याः परविद्धत्वमाह। अथ। विघ्नपूजायां द्वितीया चतुर्थी परेति तथा
च ब्रह्मवैवर्ते। चतुर्थी संयुता या च सा तृतीया फलप्रदा। चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा। कर्तव्या
व्रतिभिर्वत्स गणनाथसुतोषिणी। गणनाथं सुतरां तोषयन्तीति विनायकव्रतविषयचतुर्थी पूर्ववि
द्धा अन्या परविद्धा। युग्माग्न्यादिनामिति वचनात्। पंचमीनिर्णयमाह। कृष्णा पूर्वयुता सिता परयुता स्या

पंचमीनि

त् पंचमीति स्थितिरिति। पंचमी तु नागपंचमी चतुर्थी सहिता विभो इति स्कंदपुराणवचनस्य कृष्णपक्षेति
थियाख्येन्य तेन समानार्थत्वात् कृष्णा पूर्वयुता। पंचमी तु प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारदेति ब्रह्मवैवर्तव
चनस्य शुक्लपक्षतिथियोगिन्यायत्वेन पराश्चात् शुक्ला परविद्धेति भावः॥७॥ तस्याएव व्यवस्थांतरमाह।
यद्वा त्वेव विनोपवासयुग्मपरीति उभयोः कृष्णाशुक्लयोः पूर्वविद्धत्वमिति पादकचयनं नियमस्य एकादशी
तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थीका द्वियोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः इत्यनेन उपवासविषयत्वा
त्। तथा च पंचमी तु प्रकर्तव्येति वचनेन स्य उपवासव्रतव्यतिरिक्तविषयत्वेन शुक्लकृष्णपक्षे सामान्ये
न प्रवृत्तस्य कारणं विना संकोचस्यायुक्तत्वात् येत्युक्तव्यवस्थान्याय्याः॥८॥ षष्ठे तु नोक्तो चरेति

॥११॥

षष्ठीनि

षण्मुन्योरिति युग्मवाक्यान्नागविद्धा न कर्तव्या षष्ठी चैव कदाचन। सप्तमी संयुता कार्या षष्ठी ध
र्मार्थिभिः सदा केरिति स्कंदपुराणवचनाच्च पूर्वस्या दिहसा [illegible] इह खंडतिथ्यो मध्ये इति हेतोः ष
ण्मुन्योरिति युग्मवाक्यात् षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्तव्या तात न सर्वदा। षष्ठी च सप्तमी [illegible]
रविरिति स्कंदपुराणवचनाच्च हेतोरित्यर्थः इत्थं सर्वनिर्णयहेतुरूहनीयः इति द्योतनार्थम् अत्रैवेति शा

तिथि

स्त्रः प्रयुक्तः संग्रहाधिकारत्वान्न सर्वत्रेति भावः॥९॥ परयुक् शुक्लाष्टमी पूर्वयुक् कृष्णाष्टमी। तथा नि
गमः। शुक्लपक्षेष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता। तथा च कृष्ण

अष्टमि

पक्षेष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धा तु कर्तव्या परविद्धा न कस्यचित्। शिवरात्रौ रुद्रवेन
स्याः पक्षद्वयेपि परविद्धत्वमाह। कृष्णापि शिवरात्रस्य ने परगता सोमेशायो रुद्रवेदि इति। साऽष्टमी कृष्णापि प

॥११॥

नवमी
दशमी

श्रद्धया गतापि तमेत्रापो गौरी श्रेयो रुद्रलवे परगतन्त्रा स्थले कथ्यते। तथा च पद्मपुराणे अष्टम्यां नवमी
विद्धा नवम्यां चाष्टमीयुता। अर्धनारीश्वरप्राया उमामहेश्वरी तिथिः। अष्टमीनवमीयोगे महोत्साहे महो
त्सवः। शिवशक्त्यो शिवस्त्वे पक्षयो रुभयोरपीति ॥ ७ ॥ पूर्वा स्यान्नवमी शुभेति वसुरन्ध्रा योरिति
युग्मवाक्यात्। न कुर्यान्नवमीं तात दशम्यां तु कदाचनेति स्कन्दपुराणादौ निषेधाच्च ॥ ७ ॥ दिनद्वये म
ध्याह्नकर्मकालाया दशम्याः पूर्वविद्धैव महा। अथ दशमीकाल [illegible] इति तथा च स्कन्दपुराणे दशमी मा
चैव कर्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तमेति ॥ ७ ॥ दिनद्वये स्पष्टकालाप्राप्तौ [illegible] अथ साध्यप्रोक्तकाल युग्मादि
मोत्तरयुताचेति। साद्दशमी ज्योत्स्ने अभावाद्यन्ती कालयुग्मकर्मकालस्प [illegible] तथा च द्वादशीकल्पे
संपूर्णा दशमी कार्या पूर्वया परयाथवा। युक्ता न दूषयत्येषा यतः स्यात् पूर्वतो युतिरिति ॥ ७ ॥ अथोत्त

एकादशी

रैकादशीति। एकादशी न कर्तव्या दशमीसंयुता विभो इति ब्रह्मवैवर्तवचनात्। द्वादश्या च युते
ति। द्वादशी च प्रकर्तव्या एकादश्या युता विभो। सदा कार्या तु विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैरिति स्कं
दवचनात् ॥ ७ ॥ अथ त्रयोदशी तिथिः पूर्वासितेति। त्रयोदशी प्रकर्तव्या द्वादशी सहिता शुभेति
ब्रह्मवैवर्तवचनात्। अथासितः पश्चादेवेति। षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी।
एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वयुतास्तथेति निगमात्। कृष्णत्रयोदश्याः परदिनअभावे पू
र्वविद्धत्वमाह। परश्चेन्न च भवेत् [illegible] विद्धैव [illegible] इति तथा च वशिष्ठः। एकादशी
[illegible] तथा च षष्ठी चैव त्रयोदशी। पूर्वविद्धा तु कर्तव्या यदि न स्यात् परेऽहनीति। अपराह्णव्यापि
न्याद्या यपक्षगतायाश्चतुर्दश्याः पूर्वविद्धत्वमाह [illegible] सापराह्ण
[illegible] तथा च कालनिर्णयकाराः। परा तु कृष्णपक्षे अपि चतुर्दश्यां पूर्वदिनापराह्णव्या
प्तेन [illegible] त्रयोदशीयुतेव ग्राह्येति। तथा च स्कन्दपुराणे चतुर्दशी तु कर्तव्या त्रयोद

रूपाः पुत्र विभो ममगजके महाबाहो भवेद्यावापराह्णिकी इति ॥ अपराह्णव्याप्त्यभावे चेदं श्र
वणव्यतिरेका शुक्लाउशराघकृष्णा पूर्वेति विशेषमाह ॥ नाय चैत्र नभोग नेतरस्मिन् स्याद्धर्म
माघासितेति ॥ नो चेदपराह्णिकी न भवति चेत् तदा चतुर्दश्या च पूर्णिमा इति युग्मवाक्यात् तन्न्या
येकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्त्तव्या परसंयुतेति नारदीयवच
नाच्च शुक्लापराये त्र श्रावणमासस्य शुक्लापातु चतुर्दशी सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या परेति व
चनात् चैत्रश्रावणानी ॥ सितापूर्वा कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥ पूर्वविद्धा तु कर्त
व्येति वचनात् कृष्णा पूर्वेत्याद्याः ॥ सावित्रीव्रतमन्तरेण भवतोऽमापूर्णमास्योः परे इति ॥ भूतवि
द्धा न कर्तव्या दर्शः पूर्णा कदाचन ॥ वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तममिति वचनात् अ

॥१२॥

प्रतिपदादितिथिनिर्णयः सामान्येन सर्वकर्मसु खण्डतिथेरुक्त इत्याह ॥ वेधः सर्वतिथेः

॥१२॥

तिथिवेध

क्रियासु गदितः साधारणोऽयं न्याय इति एवं तिथिद्वैधे निर्णयमुक्त्वा तद्विरुद्धानां वाक्यानां व्य
वस्थामाह ॥ प्रोक्ता खण्डतिथिर्व्रतेष्विह तु याभाया युग्मवाक्योदिता साग्राह्येति खण्डतिथिव्र
तेषु वक्ष्यमाणेषु युग्मवाक्योदिता या साग्राह्येत्यन्वयः ॥ व्रतेष्विति पित्र्यकर्मव्यतिरिक्तोपवा
सादिसकलकर्मोपलक्षणपरं ॥ तथा खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणं ॥ खर्वदर्पौ
परौ पूज्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकी ॥ खर्वः साम्यं दर्पो वृद्धिः हिंसा क्षयः ॥ युग्माग्नि युगभूतानां ष
ण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः ॥ रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥ प्रतिपद्यमावास्या तिथ्योर्यु
ग्मं महाफलं ॥ एतद्व्यस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतमिति ॥ अनयोर्विरोधे सति व्यासस्य नियाम
कवाक्यं ॥ द्वितीयादिषु युग्मानां प्रयुक्ता नियमादिषु ॥ एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ ह्रासवृद्ध्यादि कोविदैरि
नियमादिष्वित्यादिशब्देनापि पित्र्यकर्मव्यतिरिक्तव्रतोपवासादिसकलकर्मग्रहणं ॥ ७ ॥ यताउ

ग्मवाक्यं। दिने कर्मकालगा युग्मदिने चान्यथा तदा कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः
तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणं इत्यादि कर्मकालव्यापिशास्त्रस्य युग्मवाक्यविषयपरि
हारेणैवोपपत्तेः। युग्मवाक्ये फलदोषश्रवणाच्च युग्मादर एव मुख्य इति केचित्। तदयुक्तं युग्मवाक्य
स्यैव कर्मकालव्यापिशास्त्रविषयपरित्यागस्यौचित्यात् अन्यथा प्रतिस्विक प्रतिपदादिवि
धिरनवकाशः स्यात्। ततश्च कर्मकालव्यापिन्येव ग्राह्येति स्थिते। ततश्च यदा दिनद्वये कर्म
कालव्याप्तिरव्याप्तिः स्पर्शो वा तदा युग्मवाक्यान्निर्णय इत्याह। यदि कर्मकालमुभयी व्याप्नोति
नो वा स्पृशेत् अल्पं तु चेह गा स्पृशोद्वितीया ग्राह्यैव युग्माद्धि येति। यदेकस्मिन् दिने कर्मोप
क्रमकालगा नान्यस्मिन् तदा। यो यस्य विहितः कालः कर्मणः तदुपक्रमे। तिथिर्या कार्या मता साधु
कार्यविनोपक्रमोसितेति। अस्य विषयं परित्याज्य युग्मवाक्यस्योपपत्तेर्युग्मानादरेण कर्मोपू
क्रमकालगैव तिथिर्ग्राह्येति केषांचिन्मतं तदुपन्यस्यति। कर्मोपक्रमकालगा तु या तिथिः स्या
त्तां न युग्मादरः इत्येके ब्रुवत इति॥ यद्येकस्मिन् दिने व्रतादिकर्मकालगा नान्यस्मिन् दिने
तदा कर्मणो यस्य यः कालः इत्यादिवचनबलात् कर्मकालगैव ग्राह्येत्येके। अथ कर्मसमये द्व
ल्पकेवा भवेयेका सा खलु नास्पते व्रतविधौ युग्मापि धावेनरेति। याएका तिथिरेकेन वचने
न पूर्वेष्यते अपरेणापरा सा च दिनद्वये कर्मकालव्यापिनी अव्यापिनी स्पर्शिनी वा भवति तदा
शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या इत्यादिव्यवस्थापकवचनबलेन शुक्लापराह्णव्यापूर्वेत्याह। योरेकै
वा विकल्पतो ह्यहन्यव्याप्तिन्यूनतास्पर्शिनी कालस्पृशेत्सदपि स्पृष्टा चैव हि तासु शुक्लो गतासु
सितेति। यदा दिनद्वये कर्मकाले तिथिर्नास्ति तदा यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः सा

(२५)

तिथिः सकलाज्ञेया स्नानदानजपादिषु। यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः। सा ति
थिः सकलाज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु। इति देवलादिवचननिचयबलेन उदयास्तमये चिह्निता
तिथिः संस्पर्शमात्रेण यच्छिथेः कर्मणि गुणं प्राशंसदनु यथि विज्ञानं । कालस्य गुप्तिवान्
युगपरस्तात्पूर्वान्विता वै व्यतेषदूरव्युदये यान्युदयमपि वा स्यान्नाडिकानां तथा प्रणेष्टाति
मुहूर्त्तगातु सकला स्यादिति। यानि तिथिर्हि न कालस्य कुसाती अल्पमुहूर्त्तदपास्तमये स्प
गापि परस्तात् यदि वा पूर्वान्विता नाड्य तेस्याप दारव्युदयादूर्ध्वं नाडिकानां षट्कं यद्यल्पमपि वा स्या
त् तदा पूर्वोष्टा स्यात् तु स्याप कालेतु यदा त्रिमुहूर्त्तगा तदैव सकला संपूर्णा इत्यन्वयः। तथापि
छन्दोग्यधर्मोत्तरे उदितेदैवतं नानी पित्र्यं वास्तमिते रवौ द्विमुहूर्तं त्रिरह्नश्च सा तिथिर्हव्यकव्य
योः। आनोदिते सति उत्तरकालं अह्नोमुहूर्त्तद्वयं दैवतरवौ अस्तमिते अह्नस्त्रिमुहूर्त्तं पित्र्यं
अतस्तत्काल व्यापिनी तिथिर्ग्राह्येत्यर्थः। त्रिमुहूर्त्ता न कर्त्तव्या यातिथिश्च युगामिनी॥ द्विमु
हूर्त्तापि कर्त्तव्या यातिथिर्वृद्धिगामिनी इति दक्षवचनं उदयसंबंधित्वात् द्विमुहूर्त्तस्यानुक
ल्पविधायकं तत्र च उदयस्पर्शं बधित्वा त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी वृद्धि मुहूर्त्तव्यापिनी वि कल्पनो
त्कंभवति। यातिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीपतिः। सा तिथिः सकला ज्ञेया त्रिमुहूर्त्त
पि यावदिति स्कंदपुराणादस्तमयस्पर्शं बधित्वा त्रिमुहूर्त्तव्याप्य एव ग्राह्य च मुक्तमिति भ्रा
वः। दिवसञ्जनता त्रिवतेन युग्मानादरे पानतथैव ग्राह्येत्याह अथ यामिकिताः सेव
ष्टानहि तत्र युग्मनियमो रात्रिवत्तेरात्रिपूर्वकइति। तथा यज्ञबालिः। अहःस्युस्तिथयः

॥१३॥

नी

॥१३॥

पुण्याकर्मानुष्ठानतो दिवानक्तादिव्रतयोगेषु रात्रियोगो विनिश्चय तद्दिनि अहोरात्रव्रता
ध्यव्रते अहोरात्रगेवेत्याह। ज्ञास्त्राहं निशाकर्मसु अपगतासु युग्माद्दशेना रितनितिनाथचव
ह्यपाइयक्तं। दिवारात्रौ व्रत पद्य ये कर्मे कतिथौ शेते गे। तस्यानुभययोजिन्यामाचरेचव
र्तं ग्रतीति। यदा युग्मदिने अस्नान पर्स बधिनी अयुग्मदिने दद्मास्त सर्वबधिनी। तदाउभ
प सर्वबधिन्याः आत्रा स्नानसैव ग्राह्येत्याह। अथ ग्राह्या स्नान योद मास्तजितरा युग्मातिथ
वान्यजे दिति। तत्राउदयास्नौ सर्वबंध व्यतिरिक्ता युग्मातिथावाभव तुतामपि ग्रजेदित्य
र्थः। अनेनोदया स्नानमय सर्वबंधिन्याः आत्रास्यपनुत्तौ। युग्मदिने व्रतप्राप्तौ प्रातरेव सर्वकल्पद
त्याह॥ प्रातर्युग्मदिने व्रतस्य तनुया सर्वकल्पमिति। प्रातः संकल्पकदिवानुपवास व्रतादिवि
इतिवचनात् अन्यत्तु प्रारंभे विदधीत तं व्रत तिथे परि ति। अन्यत्तु अयुग्मदिने विकृततिथः
प्रारंभेते संकल्प विदधीत कुर्यादित्यर्थः। भीमद्वादश्यादिव्रते स्वायं तदुपदेशात् युक्तात्रि
युगभूतानां षण्मुन्योर्वसुरंध्रयोः। रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्याथ पौर्णमा प्रतिपदप्य
मावास्या तिथ्योर्युग्म महाफलं एतद्व्यस्तम हादोषं हंति पुण्यं पुराकृतमिति। युग्मेद्विती
या। अग्निस्तृतीयाः। युगं चतुर्थी। भूतं पंचमी। षट् षष्ठी। मुनिः सप्तमी। वसु अष्टमी। रंध्र
नवमी। रुद्र एकादशी। द्वितीयादिप्रतिपदांतास्तु क्रमेण द्वयोस्तिथ्योर्युग्मं महाफलं नपुन
र्व्यस्ततिथ्यंतर युग्ममित्यर्थः। अनेन युग्म सप्तवेला पूर्यातिथिरुत्तरविद्धाउत्तरा पूर्वविद्धाप्यूर्वेत्याख्यातेषु
व्याख्यातेपुत्तीभवति। एवं त्रिमुहूर्त्तोनापायुग्मतिथेर्लाभे अयुग्मतिथिर्वेधदोषाद्याल्वेनु

॥१४॥

र्णं भवति। तत्र निंद्यं तिथिषे निषिद्धं वेधं त्यजेदित्याह। वेधं निंद्यं तिथेः त्यजेद् विहितमिति। अवि
हितं निषिद्धं। तमेव घटिकाप्रमाणमुक्तमाह। दिकू इत। नागांतकोणा नागः पंचदशोपहन्युर
परामष्टादशदशावेधोयं गदित इति। दिक् दशमी। इतश्चतुर्दशी। नागाः पंचमी। अस्ता
मेता नागाः अंत्याः। नागः क्रमात्पंचदशा। अष्टादशा। द्वादशा। अपराह्णतरा तिथिं हन्युः वेधदोषाज
नारायेयुरित्यर्थः। तथा च। नागो द्वादशनाडीभिर्दिक् पंचदशभिस्तथा। इतोष्टादशनाडी
भिर्दूषयत्युत्तरां तिथिमिति। उभयदिने कर्मकालस्पर्शे युग्मवाक्यस्य प्रवृत्तेः एकस्मि
न्नेव दिने कालव्याप्तौ कर्मणो यस्य यः काल इति प्रवृत्तेः द्व्यहेपि कर्मकालस्य व्याप्त्या व्याप्तौ वा
अमुमेव वेधं त्यजेदित्याह। द्व्यहेपि समव्याप्त्यभावे तिथेः नक्ताचनविधौ त्यजेदमुमिति
नक्ताचनविधौ नक्तैकभक्तोपवासव्यतिरिक्तविधौ। उदयेप्युपवासस्य नक्तस्यास्तमये
तिथिः मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्तव्रते तिथिरिति बोधायनेन कालनियमस्योक्तत्वादि
त्यर्थः ॥७॥ अथान्योपि वेधः तिथेर्निंद्यः स्यादुपवासकर्मणि। घटिकार्धं त्रिभागं वा स्वर्प
वा दूषयेत्तिथिमिति। षट्त्रिंशन्नाडिकमुपवासविषयं। अत्रोपवासनियमे घटिकैकापि यदा भ
वेत्। सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराह्णिकी। तिस्कंदपुराणेन परदिने घटिकामात्रस
त्वेपि तदुपवासविधिना दित्याशयः ॥७॥ निषेधमहेश्वरादिभिः पुराणोक्तं द्विमुहूर्तगा
प्युपवासे त्याज्या इति। या तिथिः ऋक्षसंयुक्ता या च योगेन नारद। मुहूर्तद्वयमात्रापि सापि सर्वो
प्रशस्यते इति गोभिलवचनात्। अत एव वचनात् वेधदोषः केवलतिथिविषय एव न त्वृक्षा
दियोगे इत्याह। वेधदोषो न नेति अत्र नक्षत्रयोगादिषु कृतिषु ॥७॥ इयता ग्रंथेन व्रतादिस

॥१४॥

कलकर्मसु निर्णयमुक्त्वापि पित्र्ये कर्मणि कर्मकालमेव ग्राह्यमित्याह ॥ पित्र्ये श्राद्धदर्शादि
पार्वणमुख्ये श्राद्धे स्वकाले ऽखिले व्याप्य तिष्ठतीति । या तिथिरेकस्मिन्नेव दिने स्वकाले
ऽखिले सर्वस्मिन् काले व्याप्य तिष्ठति वर्तते सा अस्तु दयादि पार्वणमुख्ये श्राद्धे कार्ये ग्राह्या ॥
अस्तुदयो वृद्धिः आदिना ह्रासः सकलमंगलिक श्राद्धार्थः ॥ पार्वणमुख्ये श्राद्धे त्यत्र मुख्य ना श्राद्ध
एकोद्दिष्टाच मांगलिक श्राद्धार्थः । द्वितीयादिषु मुख्यानां पूर्णता नियमादिषु एकोद्दिष्टादि
वृद्ध्यादौ ह्रासवृद्ध्यादिचोदनेति । व्यासनियमवाक्येन मुख्यानादरेणापि पित्र्ये ह्रासवृद्धि
विधानात् कर्मकालव्यापिनी ग्राह्येति भावः ॥ ७ ॥ दिनद्वये कर्मकालसाव्याप्त्या व्याप्तौ
स्पर्शे चेति पैह्रासे सर्वा वृद्धिसमत्वयोः परेत्याह । ह्य हेतु समये व्याप्तावव्याप्तौ वा ।
स्तोकस्पर्शे कुतपादिनत्र पूर्वदिनग्राह्या सेति येऽश्रेय सिद्धान्ते क्षयवृद्धिसमत्वयोः स्त्रः परत इति
त भाच्य व्याप्तेः । खर्वदर्पः साम्ये हिंसाश्चिविधं तिथिलक्षणं । खर्वदर्पोपि परो पूर्वो हिं
सास्यात्पूर्वकालिकी । खर्वः साम्यं दर्पो वृद्धिः हिंसा क्षयः । ८ । सायोदये चिमुहूर्तगा वाडि
परुणे सम्पूर्णेयमत्र । पापति दिशाति अथो मां मुहूर्तत्रयं सूर्यस्यास्तसमये प्रभातस
मये वा स्तोसाम्येव सर्वमंत्र व्यादयीह कर्मसमयेनास्ति । त्रयाणामनभिति । यद्यपी
ति यद्यपि इह पित्र्ये कर्मणि ॥ ७ ॥ उक्तसंपूर्णस्यापवादमाह । मन्वादिग्रहपात वैधृ
ति युगादिषु च सत्सु क्रियानो तेषां सकल लनि श्रद्धि सिसायोदयस्तत्त्व रः । याज्ञाभ्यं
जनार्दनशुद्धिः जलधिस्नाने पुना कालिकी नद्दत्वार पान्मतुज मासु निर्णयेः साकल्यभा
वापिनेति । ग्रहो ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः पातो व्यतीपातः । सायोदयस्तत्व तदिति सायंका

होलिकादि व्रतविशेषे तिथिविशे षनिर्णयः ॥

॥१५॥

त्योदयकालस्थितत्वात् ॥ तथा च नारदीयपुराणे वसिष्ठः । पारणे मरणे नॄणां तिथिस्तात्का
लिकी स्मृतेति । स्कंदपुराणे अभ्यंगे चोदधिस्नाने दंतधावनमैथुने जाते च मरणे चैव तत्का
लव्यापिनी तिथिः । मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः व्यतीपाते च वैधृतौ तत्का
लव्यापिनी क्रियेति ॥ ७ ॥ इति श्रीकालनिर्णयदीपिकाविवरणे सामान्यतः सर्वतिथि
निर्णयः ॥ ७ ॥ अथ व्रतविशेषेण तिथिविशेषनिर्णयः । होलिकावटपैतृकी बलिदिनं वह्नि
व्रतोक्तातिथिर्दूर्वाख्या वृहत्तपा च नवमी दुर्गाव्रते श्रावणी षष्ठी स्कंदयुता च षोडशरात्रितिथिः
कामस्य कृष्णाष्टमी त्वेताः पूर्वयुता व्रतेषु तिथयो ग्राह्यास्तथा मोहिणीति । बलिदिन बलि
प्रतिपत् दूर्वाख्या दूर्वाष्टमी । वृहत्तपा वृहत्तपव्रतसंबंधिनी तिथिः । श्रावणी श्रावणमा
सपूर्णिमा । तथा च वृहद्यमः । श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शि
वरात्रिर्बलिर्दिनं हुताशनी होलाकापूर्णिमा । वह्निव्रतोक्तातिथिश्च । अग्न्यैव चोदित
कृष्णाष्टमी । तथा च रंभातृतीया वटपैतृकी । वृहत्तपा ब्रह्मानुकर्तव्या सम्मुखतिथिः । तथा
कृष्णाष्टमी स्कंदषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी । एताः पूर्वयुताः कार्या इति ॥ ७ ॥ यदि कर्मका
लं सोप्यद्विः परेहनि । तावान्स ग्राह्यः सपूर्वेद्युरदृष्टोपि स्यकर्मणी
तिवचनात् । पूर्वतिथौ ह्रासं भवेत्पमुख्यकालाप्रयोजनं स्यादित्याह । तिथिह्रासं
पूर्वतिथौ प्रवेशयति यत्नं स्यान्मुख्यकाले शुक्लिरिता । दिनद्वये मुख्यकालव्याप्तौ यु
ग्मादरमाह । मुख्य । व्याप्तिरप्युदयोर्यदि तदा युग्मादरमाह निर्णयइति । नान्यागप्रभ
भोजनप्रतिविधानं तो कानकोनयइति । अथ चनयः एकान्तकनिर्णयेन कानिर्णयश्च

अत्र ग्रंथस्तु श्रीकृष्णस्याधरस्तनपं तोबोध्यं ॥

॥१५॥

नक्तकालः

अन्यांगेषु तानां अंगेन नक्तैकभक्तेऽभोजनप्रतिनिधौ उपवासप्रतिनिधौ च न भवती
त्यर्थः। नक्तैकभक्तादिव्यवस्था द्वैधेयं च द्भावः॥ विषयसमो नेयः ॥ इति कालनिर्णयदीपिकाविव
रणे एकभक्तनिर्णयः॥ अथ नक्तकालनिर्णयः॥ ॥नक्तकालमाह कात्यायनः नक्तमुहूर्तं येऽस्त
मयतः कालो मुहूर्तत्रय इति। प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदेति वत्सवचनेन प्र
दोषग्राह्यः। न आर्णं त्रिमुहूर्तः। प्रदोषस्यात् स्वावस्थं गतेन तदिति स्कांदे तंज्ञेयं उदयात्प्रा
क्तैनी संध्या घटिकात्रयं निष्यते। सायं संध्या त्रिघटिका त्वस्तादुपरि भास्वतः। तत्र चत्वारि
मानि कर्माणि संध्यायां परिवर्जयेत्। आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकमिति संध्या
या भोजननिषेधे प्राशेन स्व वद् राशे नोध्यास्तापं तमस्य रः स्थित मिति स्कन्दे तमालो इत्र
दर्शनात्परे प्रदोषे नक्तं स्यादित्युक्तं भवति। आदित्यवारादौ रात्रिभोजननिषेधस्य विधि
प्राशेन नक्ते असंभवान्नरात्रिनक्तं त्याज्यमित्याह मोहयं विहितत्वान्नो व्रतवर्जायादित्यवा
रादिषु इति व्रतवता आदित्यवारादिष्वपि नक्तं मोहयं न त्याज्यं विहितत्वादित्यर्थः। ७॥ना
स्तोत्र चित्तिरवे घनागता सायं हि कुर्यात् निशायां विहित। अत्र प्रदोषेन तिथिर्न कृति थि: घ
टिका याचेन्नास्तेनास्थितदा नक्तनिशौ अह्नि दिवसे सायं काले नक्तं कुर्यादित्यर्थः। तथा स्कां
दे। प्रदोषव्यापिनी तस्यां दिवा नक्तं विधीयते। आत्मनो द्विगुणा छाया मन्दीभवति भास्क
रे। नक्तं नक्तमित्याहुः न नक्तं निशि भोजनमिति। नक्तकालव्याप्त्यादौ एकभक्तका
लोक्तं न्यायमतिदिशति। व्याप्त्यादौ समयस्य पूर्ववदिति। पतेर्नक्तकालमहा ॥ इदमिश्री

अथ पंचांगमत्रानेकष्टष्टेबोध्यं ॥२

दिनांत्रोष्टमे इति उद्धृतं। तथा च देवलः। नभश्च दर्शे नक्तं गृहस्थस्य बुधैः स्मृतं। यते दिनाष्टमे भागे नक्तं मुख्यमितो व्याप्नोति इत्यादिनोक्तं न्यायमत्राप्यतिदिशति। प्राजेशो विधिरास्तु कर्मसमय स्यर्तर्णादिषु स्यादिति॥७॥ अथ दुर्गेत्या स्विप शुक्लागाच नवमीमूलाष्टमी युक्तशुभेति। स्कंदपुराणे आश्विनशुक्ल शुक्लपक्षे याष्टम्यां मूलेन संयुता। सा महानवमी प्रोक्ता त्रैलोक्येपि सुदुर्लभेति॥ ९॥

दूर्वाष्टमी

दूर्वाष्टमीव्रतमगस्त्योदये सति श्रावणकृष्णाष्टम्यां कार्यं। यद्यगस्त्योदयो नास्ति तदागस्त्योसिंहस्थे भाद्रपदशुक्लाष्टम्यां कार्यमित्याह। दूर्वारव्यं नन्नुयान्नभस्य बहुलाष्टम्यामगस्त्योदयेनो चेभाद्रपदे मुनौ हरिगते ष्टम्यां सितायां चरेदिति। मुनौ अगस्त्यो हरिगते सिंहगते ॥ १०॥ अगस्त्योदये दूर्वाव्रतेन कार्यमित्यस्विन्नर्थे च द्युसंमतदर्शयन्नन्यदपि तदुदयेन कार्यमित्याह ॥ ११८॥

तथा च गोलास्थितः। उद्यानकारिश्चवपविजकमेच पूज्या दूर्वाष्टमीफलविरूढकर्जगराजिरावीणोव्रतानि निखिलान्यपि वार्षिकाणि कुर्याद्‌गस्त्युदिते न शुभानि लिप्सुरिति ॥ ७ ॥ इति कालनिर्णयदीपिका विवरणे व्रतविशेषेणातिथिविशेषनिर्णयः॥ अथैकभक्तकालनिर्णयः॥

पैकभक्तकालः॥

एकभक्तस्य मुख्यकालमाह। मध्याह्नान्यदले दिन त्रिभागदिवसे स्यादेकभक्तमिति। त्रिधा विभक्तदिवसस्य यो मध्यो शान्तस्यांत्यदले एकभक्तं स्यादित्यर्थः। अयं च मुख्यः कालउपरिगोणाभिधानात्। मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिरिति। पद्मपुराणात्। मध्याह्नो ग्राहः। सचत स्येहस्ये पूर्वाह्ने देवा अन्नमश्निहरंतिमध्यंदिने मनुष्याः अपराह्ने पितर इतिशतपथश्रुतेः। त्रिधा विभक्तदिवसस्य मध्यभागः। तस्यन्नादिनार्धसमये तीते भुज्यते नियमेन नियताएकभक्तमिति प्रोक्तं न्यूनं ग्रासत्रयेण लिखितिदेवलवचनात् दिनार्धदुपरि न नोभागो मुख्यः काल इत्याशयः।

गौणकालमाह। ततो गौणोऽर्कास्तमयावधिर्निगदितः कालइति। दिनार्धसमयेऽतीत इति यस्तनात्र
दिनद्वये मुख्यकालसाम्येन स्पर्शे पूर्वा गौणकाले व्याप्तागीति पूर्वैव ग्राह्येत्याह। अह्नद्वयेपि कालस्या
वयवं समं स्पृशति चेत्। मुख्यस्य पूर्वेद्युरितरकुर्यादिति। अह्नद्वये वैषम्येण मुख्यकालस्पर्शे आह। काल
क व्याप्तिरन्यैव ग्राह्येत्याह। आधिक्यं मुख्यकालगतिथिर्ग्राह्या दिमावोत्तरेति। अह्नद्वये मुख्यकालस्पर्शे
गौणकालव्याप्तिर्वा पूर्वैव ग्राह्येत्याह। मुख्यास्पृष्टमह्नद्वयं गौणं यदा च दिनगा ग्राह्या। तादृशीति। मुख्यका
लाबाधे गौणकाले प्राप्तं भोजनं नाशं क्यतीति भाद्रपूर्णवे प्रावानं राघो निरुध्यतइति॥७॥ इति
श्रीकालनिर्णयदीपिकाविवरणे तत्कालनिर्णयः॥ अथोपवासतिथिनिर्णयः॥ तत्र व्रतविशेषेण
उपवासतिथिनि पर्युदासेन चतुर्थ्यादीनां परत्वमाह। हेरंबान्यचतुर्थ्यं रंभ हुतभुक् शुक्लद्वितीयाप्युपवास
स्तव्या शिवरात्रिवर्जितचतुर्दश्यपरुद्राष्टमीएकादश्यसितत्रयोदशीतिथिः स्कंदान्यषष्ठीपरा
सावित्रीतरपंचमीदशमीति। हेरंबो गणेशः। हुतभुक् कृत्तिका। पंचदशी पूर्णिमामावास्येति। तथा
च गार्ग्यः। एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या च पूर्णिमा चतुर्थी का उपोष्या पररसंयुताः। पराः पूर्वे
णसंयुताइति। परा अनंतरा। विद्धधर्मोत्तरे। एकादश्यष्टमीषष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी त्रयोदशी
अमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः। तथा एकादश्यष्टमीषष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी अमावा
स्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः। अन्याश्च तिथयः सर्वा उपोष्याः पूर्वसंयुताः। अन्याश्चेति
भयः सर्वा इति वचनांतरविहितपरविद्धोपवासे ■ इति तिथिव्यतिरिक्ता इत्यर्थः। चतुर्थी चन्द्र
यास्यां महापुण्यफलप्रदा। कर्तव्या व्रतिभिर्वत्स गणनाथसुतोषणे। इति ब्रह्मवैवर्ते। कृष्णा
ष्टमी बृहत्तपा सावित्री वटपैतृकी। कामत्रयोदशी रंभा उपोष्याः पूर्वसंयुताः इति निगमात्। रु

दृव्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या संमुखी तिथिरिति वचनात् । कृष्णाष्टमी स्कंदषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी । एताः पू
र्वयुताः कार्यास्तिथ्यंते पारणं भवेदिति पुराणाच्च गणेशरंभाशिवरात्रिस्कंदाख्या विजीरुद्रव्रतेषु पूर्ववि
द्धत्वं । द्वितीया पंचमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी । चतुर्थी चोपवासे च हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी इति वृद्धवसिष्ठ
वचनात् । तृतीयैकादशी षष्ठी न पायेवाष्टमी तिथिः । वेधाद्धास्ता हन्युस्ता उपवासे ति । [illegible] इति ना
रदीयपुराणवचनाच्च । द्वितीयात्रयोदश्योः पूर्वविद्धत्वे प्राप्ते कृष्णपक्षे तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रवि
रिति वचनात् कृष्णद्वितीयायाः षष्ठ्यष्टमी चामावास्याः कृष्णपक्षे त्रयोदशी । एताः परयुताः पूज्या इति
निगमवचनात् कृष्णपक्षव्यतिरिक्तत्रयोदश्याः पूर्वविद्धत्वमित्याशयः । अथ तिथिविशेषाश्च पूर्वान्वि
॥७॥ ताः इति अन्याश्च तिथयः सर्वदोपोष्याः पूर्वसंयुता इत्युक्तवचनविशेषात् । चतुर्दशीयुक्तत्रयोदश्युप ॥७॥
वासनिषेधः काम्यत्रयोदशीव्यतिरिक्तविषयः कृष्णाष्टमी स्कंदचापेति वचनादिति केचिदाहुः । कामामा
तुपरेति केचिद्वदन्ति सर्वा त्रयोदशी तु परदिन उदयोदारभ्य उदयांतरं व्याप्य तिथिर्वर्धते इति साच वचनात्त
रात्परा । तदा तिथिः सशल्या परिवर्जनीया धर्मार्थकामेषु बुधैर्मनुष्यैः विहीनशल्यापि विवर्जनीया
पदागतो वा द्विमुपैति पुष्ये इति विष्णुधर्मोत्तरार्धरात्र धापयामास मनुश्च पूर्वो भासोदये च तथोत्तरः ।
त्याज्यापि तिथिस्तापापूर्वोक्तदोषा गालासमागोत्तरे ति स्मृत्यंतराच्च परे च व्याप्ती कयपस्मिन्काले तु पल्ल्वि
तत्कालव्यापिनी तिथिरिति वचनाद्दोलात्रतिष्ठ्याच स्योपवासस्य पर्वद्युः सकलव्यापित्वात् रदिनारा
त्रौ व्रतं पक्षे एकभक्ते कनिषौगतं न स्यात् उभयोर्योगिन्यामावरे ज्ञातुं नक्ती ति वचनाच्च । तिथिः सत्रा
ल्पे व्यस्य चैकादश्यादिविषयत्वात् यथामालिम्नु च पूर्वद्रव्यस्य रक्तवदपोऽपरावि व्याकेन समानी विषयत्वाच्च पू
पो। र्वेत्याह अथोनानाप्योत्तरयुक्तात्यजेदपि चतुर्दश्यां पर्वत्र पूर्णास्तिवोदिता । पदोपवासनीय तिथिः पूर्वेद्युर्नि

द्विभागं वा स्युर्न्नं वाद्रुपये त्रितिथिः । पंचगव्यप्राशं
घतिथिविद्धा अपरे कुर्च्छ्रतिकामा । जातदाच तिकार्थे स्नानोपवासनियमेन तिकैकापदा भवेत् । सानिथि
पूर्णं सुरयापि द्विकोपथ्ये त्रिषट् त्रिंशन्मतात् । तथाद्य नोपवास नियमेन तिकैकापदा ... परे वैन्याह । आह्वाचोदपकीर्त्यौ परि निमाएला
सकलाङ्गे यापि च पर्थे यापराह्निकी नित्य विष्णुपुराणाद्यं परे वैन्याह । ... अपरे तु रुदयेनास्ति तदा अविद्धापि निषिद्धे श्रेष्ठ
न्विता निंद्यमा तिथ्या ह्रह निचेदितिः । यदापूर्वे तु विद्धा अपरे तु रुदयेनास्ति तदा अविद्धान्यन्यानि दिनान्युपवसेन्नरद्
लभ्यंते दिना नितु मुहूर्त्तैः पंचभिर्विद्धा ग्राह्या लैकादशी विधिः । तदर्थं विद्धान्यन्यानि दिनान्युपवसेन्नरद्
तिश्रेष्ठ शृंगवचनान्निषिद्धे द्विनेपंचदशतिविद्धापि ग्राह्ये त्याह अथोत्तर दिने नौचेत्तस्त्रास्तादि मनाडी
पंचकवेधयत्नपीति । पंचवस्त्राधिकवेधे निर्णयमाह । ततो वेधाधिकत्ये फलं क्षीरं दध्यापि वोपभुञ्ज्य
तानुपात्तत्रोपवासं व्रतीति अविधानाम भावेनुपयोदधि फलानि वा । सद्धदेवाप्यम स्त्रीयाद्रुपवासस्त
तो भवेदिति वचनात् । भतानां तरमुपन्यस्यन्ति । वायुप्रोक्तं वारप्राक्रपोपवासस्तथाहि । न कं हविष्यान्न
मनोदनं वा फलं तिलाक्षीरमथांबु वाज्यं । यत्पंचगव्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च तिं । ७५
मनोदनं वा फलं तिवाक्षीरमथांबु वाज्यं । यत्पंचगव्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च तिं
इति कालनिर्णयदीपिकाविवरणे उपवासनिर्णयः ॥ ७ ॥ अथ नक्षत्रोपवासनिर्णयः ॥ यदा दिनद्वये

नक्षत्रोपवा

इति कालनिर्णयदीपिकाविवरणेऽपवासनिर्णयः ॥ ७ ॥ अथ नक्षत्रोपवासनिर्णयः ॥ यदा दिनद्वये
ऽस्तमयसंबंधि नक्षत्रं यदा वा दिनद्वयेऽपि न तदा पूर्वदिन एवास्तमयस्पर्शसंबंधि यावत्तदा परदिन एवास्तमयसंबं
धिनक्षत्रोत्तरामित्याह । स्यादूर्ध्वं पूर्वमहर्द्वये स्तमययुङ्गो । ... तथाहर्द्वये व्याप्यहोद्वेत्त थान्यथा तु परतोऽन्या
ध्यंतदेवेष्टुजिरिति । भं नक्षत्रं आद्यहन्येव तथा पूर्वे स्मिन्नेव दिने स्तमयस्य संबंधिनो चरस्मिन्निति त्यर्थः ।
नभायकालनिर्णयकारैरुक्तं उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति भास्करः । यत्र वायुर्जपते राम निशी
थः । रात्रौ ज्ञानासहेति विष्णुधर्मवचनं । यत्रार्धरात्रादर्वाक् तु नक्षत्रं प्राप्यते तिथौ । तन्नक्षत्रव्रतं कु
र्यादिनीते पारणं भवेदिति सुमंतुवचनं च पठित्वा पूर्वपक्षं च निरस्य तस्मादेवं व्यवस्था यदा पूर्वेऽस्मि
न्नेव दिने स्तमयसंबंधितदा पूर्वं यदा दिनद्वये विनास्तमयसंबंधि वदापि तथैव । यदापूर्वे चतुरर्ध

जन्माष्टमी

रात्रसंबंधिद्वितीयदिनेवास्तमुपसंबंधिनदाद्वितीयमिति॥८॥इतिनक्तोपवासनिर्णयः॥अथज
न्माष्टमीनिर्णयः॥रोहिण्यामर्धरात्रेचयदाकृष्णाष्टमीभवेत्।तस्यामभ्यर्चनंशौरेर्हंतिपापंत्रिज
न्मजंइत्यादिवाक्येरोहिण्यष्टम्यर्धरात्रयोगस्यप्राशस्त्येसतियदादिनद्वयेप्यर्धरात्रेरोहिण्यष्टमी॥
योगोस्तिनविद्यतेवातदावर्जनीयाप्रयत्नेनसप्तमीसंयुताष्टमी।सऋक्षापिनकर्तव्यासप्तमीसंयु
ताष्टमीतिब्रह्मवैवर्तवचनात्।परैवेत्याह।रोहिण्यासहितानिशीथमुभयंयापान्नवासंस्पृष्टरोस्वाष्ट
म्युत्तरगस्मृतोपवसनेइति।यायाअंछेत्।यदायदिनेर्द्धरात्राद्ध्रुवमष्टमीप्रवृत्ताद्वितीयेह्निव्यतिका
मात्रावारोहिणिस्यात्।तदोत्तरेत्याह।अर्धोर्ध्वनिशीथाद्भवेत्।अष्टम्याचनिशीथपरत्रदिवसेनाडि
मुहूर्तादिवाजंस्यास्तापिपरेद्युतइति।नाडीमितचकालाधिनोरितिद्विनीया।तथाचस्कांदे।सप्तमीसं
युताष्टम्यांभूत्वारुर्चांद्विजोत्तमः।प्राजापत्यंद्वितीयेह्निमुहूर्तार्धंभवेद्यदितदाष्टम्यानिकर्षोयंप्रोक्तंय ॥१२८॥
स्तादिभिःपुरेति।पाद्मेपि।मुहूर्तेनापिसंयुक्तासंपूर्णासाष्टमीभवेत्।किंपुनर्नवमीयुक्ताकुलको ॥१२८॥
ट्यास्तुमुक्तिदाइति।अथअयुताप्येवस्मृतासाव्रतेइति।पद्मअंत्याद्वितीयाएवअयुतानस्तेत्रयुक्तानपू
र्वविद्धासाह्यावनेस्मृता।तथाचविष्णुरहस्ये।प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ताकृष्णानभसिनाष्टमी।मुहूर्तमपिदिल
भ्येतसोपोष्यासामहाफलेति॥ ॥तस्याएववारयोगेप्राशस्त्यमाह।सावित्र्याद्बुधसोमयुग्यदित
दातीवप्रशस्येति।तथाचपद्मपुराणे।प्रेतयोनिगतानांतुप्रेतत्वंनाशितंनरैः।यैःकृताश्रावणेमासि
अष्टमीरोहिणीयुता।किंपुनर्बुधवारेणसोमेनापिविशेषतः।किंपुनर्नवमीयुक्ताकुलकोट्यास्तुमुक्तिदा।
अथयथापूर्वेद्युःसर्वंयुतानिशीथयुताभास्त्वत्कृष्णाहवाजवैरात
द्वैतेउत्तरविद्धमुक्ताःपूर्वविद्धामाह।प्राजापत्यर्क्षसंयुक्तादिनाकोयदा
पूर्वांसमुपावसेदिति।यापूर्वेद्युरोहिणीयुतातांपूर्वामुपावसेत्।रोहिण्यामर्धरात्रेचेत्या
स्यामहाफलत्वात्।यावत्पूर्वदिनेएवार्धरात्रेनक्षत्रयुक्तानामपिपूर्वामुपावसेत्।रोहिण्यामर्धरात्रेचेत्या

पारणानिर्णयः ॥

दिवायेपेस्तस्याः पापहरत्वाभिधानात् । याव दिनक्षये सैकिणी रक्षितानामपि पूर्वामुपावसेत् । हस्तक्ष्मेपक्षे एका
वेवद्धक्ष्मपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्धैव कर्तव्या परविद्धा न कस्यचिदित्यादिवाक्यबलादित्यर्थः । नक्षत्रादेः स्थू
लानयनं सूक्ष्मानयनं ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धं तत्र स्थूलानयनं व्यवहारप्रसिद्धमिति तदेवाश्रयणीयमित्या
ह । इहपथस्थूलेन भागाश्रयेदिति इह अस्मिन्शास्त्रे स्थूलेनयथाभागेण आदिनक्षत्रादि आश्रयेदित्य
न्वयः । तथा च ज्योतिःशास्त्रं । स्थूलं कृतं मानयनं यदेतज्ज्योतिर्विदां तद्व्यवहारसिध्यै । सूक्ष्मं प्रवक्ष्ये थनु
निप्रजितविवाहयात्रादिफलप्रसिध्यै इति ॥ पारणानिर्णयमाह । शक्त्येति । पिआवसानसमयेकुर्वीत
तत्पारणं । अंतेऽपस्यातिथ्यर्क्षयोरुत भवेदप्यर्धरात्रे भुक्तिः । शास्त्रास्यादिति । यदा भस्यनक्षत्रस्य तिथे
रष्टम्याः उभयथ वाद्ययोस्तिथिनक्षत्रयोः रंतः समाप्तिः अर्धरात्रे भवेत्तदामध्यरात्रेपि भुक्तिः शास्त्रास्या
त् । तथा योक्तं ॥ तिथ्यर्क्षयोर्यदाछेदो नक्षत्रांतमथापि वा । अर्धरात्रेथ वा कुर्यात्पारणं त्वपरेहनीति । असम
मर्थ एकविगमे तिथ्यृक्षयोः पारयेदिति असमर्थः द्वयोरंते पारणं कर्तुं अशक्तस्तिथ्यृक्षयोर्मध्ये एकवि
गमे एकस्य समाप्तौ पारयेत् पारणं कुर्यादिति । तिथिरष्टगुणा हंति नक्षत्रं च चतुर्गुणं तस्मात्प्रयत्नतः कु
र्यात्तिथिभांते च पारणमिति ब्रह्मवैवर्तवचनं शक्तविषयं । भांते कुर्यात्तिथेर्वापि शस्तं भारतपारणमि
ति वह्निपुराणं च शक्तविषयमिति भावः । प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता श्रावणस्यासिताष्टमी । वर्षे वर्षे तु क
र्तव्या तुष्ट्यर्थं चक्रधारिण इति । विष्णुधर्मात्तुष्ट्यर्थं देवकीसुनोर्जयंतीसंभवं व्रतं कर्तव्यं वित्त
मानेन भक्त्या भक्तजनैरपि । अकुर्वन्याति नरकं यावदिंद्राश्चतुर्दशेति अकरणे दोषश्रवणाच्चरकादशी
वत् जयंती । व्रतस्य नित्यत्वमाह । चीभाजो अकरणे च दोषकथनादेकादशीव । ज्वणां कामफलेपि नि
बंधकैः निगदितं नित्यं जयंतीव्रतमिति निबंधकृद्भिः निबंधकारैः ॥ ७ ॥ इति श्रीकालनिर्णयदीपि

एकादशी

कावि वरणे जन्माष्टमी निर्णयः ॥४॥ अथ एकादशी निर्णयः ॥ तत्र सागरो मातेव सर्वबालानां मे पथ्यं रो
गिणामपी रक्षार्थं सर्वलोकानां निर्मितैकादशी तिथिः ॥ तथा एकादश्युपवासी यः किं तस्यान्येन वासवाने का
दश्युपवासी यः किं तस्यान्येन वा फलं ॥ तथा अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च एकादश्युपवास
स्य कलां नार्हन्ति षोडशीमित्यादि सर्वपुराणेषु सर्वजनप्रसिद्धमेकादशी माहात्म्यमतः सर्वेषामेका
दश्यां भोजननिषेधमाह ॥ भुंजीरन्न हरेर्दिने खिलजनाः पक्षद्वयेपीति ॥ अखिलजनाः सर्वमनुष्या
हरेर्दिने एकादश्यां पक्षद्वयेपि शुक्लपक्षकृष्णपक्षे च न भुंजीरन् अन्नव्यवहारं न कुर्युरित्यर्थः ॥ अत्र देवल
नारदेनापि पितृचोदितं यः स्वादेत्सूक्ष्ममसूकरैः ॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि ॥ ब्रह्मचर्येपि सर्वेषु
लं मधं भुंक्ते यो भुंक्ते हरिवासरे ॥ दिने तत्र सर्वपापानि एवं ... तानि तु तानि मोहेन ये श्रातिन्न स
दा पे विमुच्यते ॥ अग्निपुराणेपि गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च एकादश्यां न भुंजीत पक्षयो

॥१८॥

रुभयोरपीत्यादि ॥ एवं सर्वेषां पक्षद्वयेपि भोजननिषेधमुक्त्वा एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोर

॥१८॥

पीति ॥ वनस्थयतिधर्मोयं शुक्लामेव सदा गृही इत्यादि निर्देवलादिवाक्यैः गृहस्थव्यतिरिक्तैः पक्षद्वयेपि
एतद्व्रतमनुष्ठेयमित्याह ॥ व्रते त्वेकादश्युभयोर्गृही त्वन्यः कार्येति शुक्लामेव सदा गृहीत्यादिना गृह
स्थस्य शुक्लैव प्रशस्तेत्याह ॥ अथ शुक्लैव सा तत्र स्मार्त्तस्याग्रहणादिति ॥ स एकादशी ॥ आषाढी कार्त्तिकी
मध्यवर्त्तिनी कृष्णापि गृहस्थेन कार्येत्याह ॥ असितापि शयनीबोधनीयोरंतरस्थापीति ॥ तथा च पुराणं
शयने बोधनी मध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ॥ सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचनेति ॥ शयनी
बोधवाक्येन गृहस्थमात्रस्य कृष्णैकादश्युपवासप्राप्तौ सत्यां ॥ संक्रांत्यामुपवासं च कृष्णैकादशिवास
रे ॥ चंद्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवान्गृहीत्यादिवाक्यानां यानि षेधकता सा पुत्रवतो गृहस्थस्यैव
शयनीबोधमध्यवर्त्तिकृष्णैकादश्युपवासनिषेधपरा प्राप्तावेव प्रतिषेधः सोपि वचनादित्याप्रे
त्याह ॥ अपरेस्तु ...

38

न्मज्जिनो पीति। आत्मजिनः पुत्रवत्। पुत्रवांश्च सभार्यश्च वा धुधुक्तस्तथैव च उभयोः पक्षयोः काम्यं व्र
तं कुर्याच्च वैष्णवमिति स्मरणम् अत्रेत्याह। पुत्री गृही गां काम्यव्रते स्यात् कृपीति। कपी शुक्लकृष्णैकादशी
ति ह द्वाम्येकादशी यत्र तत्र नोपवसेद्बुधः। अपत्यानि विनश्यन्ति स्वर्गलोकं न गच्छतीति वासिष्ठसंहिता
दिवाकौ। सामान्येन दशमीवेधनिषेधे प्राप्ते सूर्योदय स्पृशाद्ये पादशम्यागर्हिता सदेति स्मृतेः सू
र्योदये दशमीयुक्तैकादशी विद्धा इतरा शुद्धेत्याह विद्धाच्छुद्धे दशम्यानुगता शुद्धान्यथेति। पद्मपुरा
णे। शुद्धा विद्धा पुनस्त्रेधा भेदैर्न्यूनसमाधिकैः। तत्रैकादशी स्त्रेधा द्वादश्या न्यूनसमाधिकैः। अस्यार्थः ति
शुद्धाविद्धा इति द्विधा एकादशी। सा पुनरष्टादशधा। विद्धा तो शुद्धा न्यूना न्यूनद्वादशिका। १ शुद्धा न्यूना स
मद्वादशिका। २ शुद्धा न्यूना अधिकद्वादशिका। ३ शुद्धा समा न्यूनद्वादशिका। ४ शुद्धा समा समद्वादशिका। ५
शुद्धाधिका अधिकद्वादशिका। ८। एवं विधापि नवविधेति। तत्पाय संग्रहश्लोकः। ह्रष्ठ चाष्ट्या ॥ शु
द्धा विद्धा द्वयर्न दाखेधा न्यूनसमाधिकैः। षट् प्रकारा पुनस्त्रेधा द्वादश्या न्यूनसमाधिकैः। तत्र शुद्धाधिका
न्यूनद्वादशिका। शुद्धाधिका समद्वादशिका यो स्य निर्णयमाह। अथो यदा द्वादश्यास्ति समाधिकोत परतः
शुद्धाधिकैकादशी काम्याद्यां समुपावसेत्परदिने वांछाविहीनस्तदा विष्णुप्रीणदक्षयोरुपवसे
दिति। यदा शुद्धएकादशी परतः परस्मिन् दिने अधिकास्ति द्वादशी च समा ऊर्ध्वा मात्रपयो। भाउन अथ
या स्यिका सूर्योदयात् न्यूना भवति तदा काम्यी सकामः। आद्यां शुद्धामेकादशीमुपवसेत्। वांछाविहीनो नि
याधिका सूर्योदयात् न्यूनाभवत्तदा द्वादश्यामुपवसेत्। विष्णुप्रीणनदक्षयोर्दिनयोरुपवसेदित्यन्वयः। तथा
कामः परदिने एकादशी पुनर्द्वादश्यामुपवसेत्। विष्णुप्रीणनदक्षयोर्दिनयोरुपवसेदित्यन्वयः। तथा
कामः परदिने एकादशी पुनर्द्वादश्यामुपवसेत्। संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही। पुनः प्रभा
च गरुडपुराणे। उदयात्प्राक् यदा विप्र मुहूर्तद्वयसंयुता। संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही। पुनः प्रभा
तसमये घटिकैका परा भवेत्। तत्रोपवासो विहितश्चतुर्थाश्रमवासिनां। विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वा
दशीन चेत्। अत्र च शब्देन वानप्रस्थादि ग्रहणं। गृहि पति शब्दो सकाम निःकामावेव भिप्रेत्यो तो। तथा

च मार्कंडेयः। संपूर्णैकादशी यत्र परत्र पुनरेव सा पूर्वामुपवसेत्कामी निःकामस्तूत्तरां वसेदावसेदुपवसेदि
त्यर्थः। गृही शब्दस्य गृहस्थमात्रवचनत्वे निःकामस्य गृहस्थस्य द्वितीयैकादश्युपवासविधायकवचन
विरोधः स्यात्। तथा च स्कांदे विधानं। निःकामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा। प्रातर्भवेत्तु या मात्रा द्वादशी
च द्विजोत्तमा इति एतद्वाशिष्टेभ्योऽन्यैराचार्यवर्यैः। काम्याद्यामित्यादिना। विष्णुप्रीतिकामस्योपवासे सद्वचस्कवसि
दृष्टेनोक्तं। संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् उपोष्ये द्वे तिथी तत्र वि
ष्णुप्रीणनतत्परैरिति॥ विद्धन्यूनासमद्वादशीकाया विषयमाह। नंदायु विद्धा त्यिका। द्वादश्यपि समा तदा स्मृ
तावतां नुत्तमपूर्णिमा स्यात्परेति। नंदा एकादशी। अरुणोदयवतां पुत्रवद्गृहस्थानां। तथा च व्यासः। एकादशी तु नष्टा
दशी भवेत् उपोष्या द्वादशी विद्धा अपि रुद्रालकाञ्चवादिन्यादिवचनैः सर्वेषां पूर्वविद्धोपवासे प्राप्ते। दिनक्ष
याणे। दिनक्षयेतु संप्राप्ते द्वादशीं समुपोषयेत्। पारयीन त्रयोदश्यां परीक्षेत् श्रेयआप्नुयादिति निषेधात्। तथा ब्रह्म
गृहिणां परा। तथा। दिनक्षयेतु शुद्धैव द्वादशी मोक्षकांक्षिभिः उपोष्या द्वादशी विद्धा नोपोष्यैकादशी तदेतिस्मु
मंतु सत्यव्रतवचनात् मुमुक्षूणां परेत्यर्थः॥ ३॥ विद्धन्यूनान्यूनद्वादशिका विषयमाह। विद्धानरक्तभनोल्प
काहरति पितृश्चैव कार्यां रिक्तेरेति। भवः एकादशी हरति पितृद्वादशी। अखिलैः सर्वैः। तथा निगमो पूर्वविद्धा
नकर्तव्या षष्ठ्येकादश्यथाष्टमी। एकादशी न दा कुर्यात् क्षीयते द्वादशी यदीति वचनात् सैवोपवसनीयेत्यर्थः ४
विद्धसमा समद्वादशिकाया विद्धसमान्यूनद्वादशिकायाश्च विषयमाह। नंदा विद्धसमा पद्महरति पिः न्यूना सम
वाचरेत् मुमुक्षुः परतो व्रतमिति। परतो व्रतं परस्मिन् दिने उपवासं चरेदित्यर्थः। तथा च। विद्धाप्येकादशी गा
त्वापरतो द्वादशी न चेत्। द्वादशी द्वादशीं हंति त्रयोदश्यां तु पारणं। आदिवचनैः सर्वेषां विद्धोपवासे प्राप्ते विष्णु
रहस्ये दशमी मिश्रिता पूर्वा पूर्णैव द्वादशी परा। एकादश्यां महाप्राज्ञ उपवासः कथं भवेदित्युपक्रम्योक्तं।

॥२०॥

शुद्धैव द्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकांक्षिभिः। तथा च दशमीमिश्रिता पूर्वा द्वादशी परिलुप्यते। एकादश्यां ना
हा प्राज्ञ उपवासः कथं भवेत्। शुद्धैव द्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकांक्षिभिः। पारणं तु त्रयोदश्यां तदा पि त्याज्यता ना
दैनमित्यादिव्यासादिवचनैः मुमुक्षुः परदिने उपवासं कुर्यादित्यर्थः। विद्धाधिका समद्वादशिकायां निर्णयमा
ह। यदि भवो विद्धाधिको न समः॥४॥ सर्वेषां परतः इति अजा द्वादशी। तथा च तत्त्वसागरे। द्वादश्येकादशी यत्र संगता
त्रिंशाधिपस्तामुपोष्य ततः कुर्यात् त्रयोदश्यां तु पारणमित्यादिवचनैर्विधानात्। तथा नारदीये। पूर्वविद्धा न कार्ये
धर्मकामार्थमोक्षाजिरित्यादिनिषेधात्। सर्वेषां परदिने उपवा
व्याप्ता यावत् षष्ठ्यपि द्विज। अष्टम्येकादशी भूता धर्मकामार्थमोक्षहा। अथ खर्वहरियुक्तविद्धाधिकशुद्धे द्वे मोक्षार्थिनः आह। अपवि
सम्यगर्थः। विद्धाधिकान्यूनद्वादशिकायां विषयमाह। अथ खर्वहरियुक्तविद्धाधिकशुद्धे नोपवसेन्मोक्षार्थी विष्णुर्जनार्दन इति। खर्वहरियुक्तन्यूनाधि
क्यकास्तूपवसेदित्याग्रहीत्वा चरेत्। न कं च वत्रनदादिनां मुपवसेन्मोक्षार्थी विष्णुर्जनार्दन इति। तथा च एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयो
दशीयुक्ता। विष्णुकामी विष्णुसायुज्यकामी अन्त्या परा च सदितार्थः। तस्यां महापातकनाशनः। द्वादश्यामुपवासाभू
दशी त्रिभिर्मिश्रितिथिः प्रोक्ता सर्वपापहरा स्मृता। उपवासः कृतः तस्यां महापातकनाशनः। एकादशी द्वादशी चरात्रिशेषे तत्र त्रयोदशी
पदिनस्य तिथिर्भवेत् तदोपवासः कृत्स्नो विष्णुसायुज्यमनुयात्। एकादशी द्वादशी
उपवासः कृतः तत्रमो समेव प्रपद्यते तिथयनादेन कामितां परे इति भावः। तथा च कूर्मपुराणे। एकादशी द्वादशी
च रात्रिशेषे त्रयोदशी उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः। इत्यादि निषेधात्। न था दशम्येकादशी विद्धाग
दशीयस्य पंगता। ज्ञानां च द्वादशीं ग्रपानं नंतत्र विधीयते इति वृद्धशातातपेन ग्रहीतव्य
तामेव आचरेदिति भावः। विद्धाप्य विद्धा विद्धे यापरतो द्वादशीन चेदित्यादिसामान्यवचनबलेन मोक्षार्थ
विदुः। तदा दिमां विद्धैकादशीमुपवसेदित्याशयः। शुद्धन्यूनान्यूनद्वादशीकायां शुद्धन्यूनासम द्वादशि
कायां। शुद्धसमासमद्वादशिकायां। शुद्धसमान्यूनद्वादशिकायां। अविप्रतिपत्तेः। एभ्यो वामिवेशु
कायां। शुद्धसमासमद्वादशिकायां। शुद्धसमान्यूनद्वादशिकायां। शुद्धे न्यून्यपायोरिति। एकादश्यां
हैकादश्यामेवोपवासः कार्य इत्याह। अन्यासां विमतिर्हिवान अधिके शुद्धे न तु न्यूनयोरिति। एकादश्यां सह्या
इति शेषः। एकादश्याः शुद्धन्यूनत्वे शुद्धतुल्यत्वयोः सत्त्वात्सर्वसाधकेन द्वादश्यां न्यूनायां समायां वा सह्या

॥२७॥

एकादश्युपवासे विभक्तिर्विप्रतिपत्तिर्नोऽस्तीत्यर्थः ॥७॥ शुद्धन्यूनाधिकद्वादशिकायाः ३ ... द्वा
धिकाधिकद्वादशिकायाः ४ शुद्धसमाधिकद्वादशिकायाः ५ विद्धन्यूनाधिकद्वादशिकाया ... विद्धाधि
काधिकद्वादशिकायाः विद्धसमाधिकद्वादशिकायाश्च निर्णयमाह । शुद्धानाम्यधिका समा भवतु वा
विद्धा तथैकादशी चेद्द्वादश्यधिका तत्रोपवसनेऽप्यास्था खिलैर्द्वादशीति । शुद्धा एकादश्यूना अभ्यधि
का समा वा भवतु विद्धैकादशीत्व ऊनाऽधिका समा वा भवतीत्यर्थः ॥ तथा च स्मृतिः । संपूर्णैका
दशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोपोष्या द्वितीया स्यात्परतो द्वादशी यदि । सर्वेषि ते दोषः । एकादे पूर्णा
प्येकादशी त्याज्या वर्धते द्वादशी यदि । द्वादश्यां पारणाभावे पूर्वैव परिगृह्यते । पूर्णाप्येकादशी त्याज्ये
ति सर्वविषयं द्वादश्यां पारणाभावे इति गृहिविषयमिति । कालनिर्णयकारैर्व्याख्यातं तथा च ना
रदः । संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि । पद्मपुराणे अवि
द्धापि तथा विद्धा परतो द्वादशी यदि । द्विकालयां तु द्वादश्यां पारणं यः करोति हि । तामुपोष्य महीपाल
नगर्भे विशते नरः इति । लैंगे तथा । त्रयोदश्यां महाराज द्वादश्यां स्वल्पकाऽभवेत् । सा तिथिः सकल
वेति वशिष्ठः प्राह धर्मवित् इत्यादिवचनान्यथ प्राबल्येन सर्वैर्द्वादश्येवोपवासेनेत्यास्थेति भावः ।
दशमीवेधसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । वैष्णवैर्न तु कर्तव्यं तद्दिने एकादशीव्रतमिति । विष्णु
पुराणात् अरुणोदयवेधं परित्यज्य द्वादश्यामेव वैष्णवैरेकादशीव्रतं कार्यं तथा अरुणो
दयवेलायां दशमी यदि संगता । रविचक्रार्धमात्रापि द्वादश्यां समुपावसेत् । तत्र क्रतुशतं पु
ण्यं त्रयोदश्यां तु पारणमित्यादिवचननिचयप्राबल्येन वैष्णवव्यतिरिक्तैः काम्यैकादशीव्रतेऽप्यरु
णोदयवेधं वर्जयेच्छैवाद्वादश्यां तु ... स्तथैतरजनाः काम्यप्र
हि ... वासा येऽचारुणोदयेऽपि दशमीवेधं ...

॥२७॥

41

तं चेति। अरुणोदयश्चतस्रो घटिकाः प्रानरुणोदयउच्यते इत्यादिवचनात् ज्ञेयः। अर्धरात्रेपि के
षांचित् दशमीवेधइष्यते इत्यभिप्रेत्याह। अथ चेत् दिग्वेधोस्ति निशीथमुक्तव्रतविधावापि
स्वतर्पोभवेदिति। दिक् दशमी आद्ये आद्यदिवसे उपसंहरति। संक्षिप्योक्तं मेदं व्रतेत्रनि
यमाद्यन्यत्र पश्येद्बुध इति। बुधो विद्वान् अत्र एकादश्यां व्रते। नियमादि नियमसंकल्पो
द्यापनानि अत्र व्रते खंडादौ पश्येद्बुधः। कुतः। यतः अस्माभिः एकादशीप्रकरणं संक्षिप्यो
क्तं। संगृह्योक्तं। संग्रहाधिकारिणाम् अस्माकं विस्तारकथनम् नावश्यकमिति भावः। तथा
च ब्रह्मवैवर्ते उन्मीलिनी वंजुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्धनी। जया च विजया चैव जयंती पाप
नाशिनी। द्वादश्यष्टौ महापुण्याः सर्वपापहराः स्मृताः। तिथियोगेन जायंते चतस्रश्चापरास्त
ताः। नक्षत्रयोगात् प्राबल्यात् पापं प्रशमयंति ताः। एकादशी तु संपूर्णा वर्धते पुनरेव सा। उन्मीलि
नी स्मृताः श्रेष्ठा कथिता पापनाशिनी। द्वादश्यामुपवासस्तु द्वादश्यामेव पारणं। वंजुली नाम सा
प्रोक्ता हत्यायुतविनाशिनी। अरुणोदय आद्यास्यात् द्वादशी सकला दिनं। अंते त्रयोदशी
प्रातः त्रिस्पृशा सा हरेः प्रिया। कुहूराके यदा वृद्धिं प्रयाते पक्षवर्धनी। विहायैकादशीं तत्र द्वा
दशीं समुपोषयेत्। पुष्यश्रवणपुनर्वसुरोहिणी संयुता स्तु ताः। सुपोषिताः स्युः फलदा द्वादश्य
ष्टौ पृथक् पृथक्। इत्यभिप्रायेणाह। याः स्यादिति। उन्मीलिन्यादि इति विधिः शोषाभवेत् त्रि
स्पृशा संपूर्णाधिकमासि पर्वपुरतश्चेत् पक्षवर्धनी ता। ५। उन्मीलिन्यापि शुद्धपूर्व शुभ
वपुः भद्रा तु शुद्धाधिका वंजुल्यप्यपुष्यविष्णुप्र पुनर्वस्वान्म ऋक्षान्विता। द्वादश्येव भवे

जया विजया तद्वज्जयंत्यां हस्तानाशिन्येव मन्निष्टकासु पवसेदष्टौ महाद्वादश्यः ॥५१॥ याहरितिथिर्द्वा-
दशी रूक्ष एकादशी जपात्रयोदशी। तद्युक्ता सानाज्ञात्रिस्पृशा भवेत्। नाम्नापक्षवर्द्धिनीति त्रिस्पृशास्च
पि संबंध्यते। संपूर्णाधिके पर्वपूर्णिमादर्शे पुरतः प्रतिपदि अस्ति भवति चेत् याहरितिथिपक्षव-
र्द्धिनी। शुक्लो वृद्धो भवः एकादशी तद्युक्ता हरितिथिरुन्मीलिनी। शुद्धाधिका भद्राद्वादशी वंजुली।
पुष्ययुक्ता द्वादश्येव जया। विष्णुभं श्रवणः तद्युक्ता विजया। पुनर्वसुयुक्ता जयंती। अलभ्रूने सोहि-
णि तद्युक्तांहमानाशिनी पापनाशिनी। एवं दृष्ट लक्षणनामान अष्टौ महाद्वादश्यः। अनेष्टका-
॥२२॥ मीन तद्युक्तामाखिलाषीउपवसेदित्यर्थः। एवं विस्तरेण निरूप्योपसंहरन्नेतन्निबंधकारः। एवं
समस्तसुखधर्मगुणश्रियां च एकादशीषु। यशाग्रजुजीतदोषासिविधिं निर्वर्त्य भस्पा भुंजी- ॥५२॥
नं एकादशी। अनंगे त्रयोदश्यां। भविष्यत्पुराणे। पूर्णा विद्धां परा धैनंनंदां पूर्णामपि त्यजेत् ॥२२॥
यावेष्ठेदात्म संतानं चतुर्दश निदमेस्रुपि। नोपोषितं नतं न च मेकभक्तमयाचितं। नंदापूर्णा
विद्धायां कुर्यादैश्वर्यमोहितः। एकादशीयुतां शस्ताद्वादशी समुपोषणे। नक्तेवायाचिते नित्य-
मेकभक्ते तथार्चने इत्याद्युक्तिमभिप्रेत्याह। नक्तायाचितमेकभक्तं भुजिस्त्रस्तोपमुक्तौ व्रतं तत्कु-
र्याद्युपवासयोग्यदिवसे नास्त्यन्यकालस्यतदिति यत्र अशक्तिः स्त्रोतापि उपवासस्थानीयनक्ता-
याचितमेकभक्तं व्रतमुक्तं व्रतत्वेनोक्तं तदुपवासयोग्ये दिवसे कुर्यात्। अन्यकालः पूर्वोक्तनक्ता-
दिकालः अस्पनक्तादेर्मुनिभिरनेस्मृत इत्यर्थः ॥८॥ इति श्रीसिंहाचार्यविरचिते कालनिर्णयदी-
वि पिकाविवरणे एकादशीनिर्णयः ॥८॥ अथ श्रवणद्वादशीनिर्णयः ॥८॥ पुण्याल्पश्रवणाद्वि-
दशी ॥

लं फलं द्वादशीतिः। तथा चायं छद्मधर्मो नरो रामं प्रति शंकरः। या राम श्रवणोपेता द्वादशी म
हती तु सा। तस्यामुपोषितः स्नातः पूजयित्वा जनार्दनं। प्राप्नोत्यप्रयत्नाद्धर्मज्ञः द्वादशद्वादशीफ
लमिति। अयं च स्वल्पोपि योगः फलदः। तथा च श्रवणद्वादशी प्रकृत्य नारदीये। तिथिनक्षत्रयो
र्योगे योगश्चैव नराधिप। द्विकाले यदि लभ्येत स ज्ञेयो ह्यस्तयामिकः इत्युक्त्यादित्यभा
वः। मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता। महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफलेति स्कंदपु
राणवचनमपि प्रत्याह। अत्र श्रवणद्वादशीव्रतमिदं किल हेतुरुक्ताः श्रवणस्यान्चितो हरिरत स्तद्धरि
प्रियं यः। शुद्धाप्युतः प्रकुरुते लभते समुक्तिमिति। यदा पूकादश्युपवासः पृथक् विहितः द्वाद
श्युपवासः पृथक् तदा। एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत्। न चात्र विधिलोपः स्यादुभयो
र्देवतं हरिरिति विधानात्। चातेन उपवासद्वयं कारणीयं पारणीतं व्रतं ज्ञेयमित्युक्तत्वात्।
अ समासे व्रतेन व्रतांतरमिति विधिलोपस्यात्स्वरूपेदेवताकत्वेन न भवतीत्यर्थः। अत्राकेन
तु एवमेकादशीं पश्चाद्द्वादशीं समुपोषयेत्। पूर्वं वासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयमिति वि
धानात् द्वादश्युपवासमेव करणीयमित्यभिप्रायेणाह एकत्वे हरिनं द्योरुपवसेदेकत्र भो
देतु येः। शक्तौ स्यात् द्युपवासकृद्धरितिश्चाचेवान्यथोपावसेदिति। अन्यथा अशक्तः। यदैकस्मि
न्दिने एकादशी द्वादशी। अर्तंच प्राप्नोति तदे केनवोपवासेन व्रतद्वयसिद्धत्वात्यभिप्रेत्याह। यः।
त्रयोदश्यां तु शुद्धायां पारणे पृथिवीफलं। सर्वयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशय मिति ना
रदीयात्। तथा। अथ वा द्वादशी न स्यात् स्वल्पापि रविसंगता। पारितव्यं त्रयोदश्यां महाप
द्यपि वृद्धैरपि इति पद्मपुराणाच्च एकादशीव्रतिनः पारणदिने द्वादश्यभावेपि त्रयोदश्यां
पारणं भवति। यदा पारणदिने भोजनपर्याप्ता द्वादशी भवति। तदाप्यस्य

श्रवण
द्वादशी
॥२३॥

पुराणे कलाद्वयं त्र्यं वापि द्वादशी पारणे दिने । उषःकाले तु पंक्तिर्या लातन्मध्याह्निकीं तदा ॥ नारदीये
अल्पायामपि विप्रेंद्र द्वादश्यामरुणोदये । स्नानार्चनक्रियाः कार्या दानहोमादिसंयुताः ॥ कूर्मपुरा
णे कलाद्वयं चार्धं वापि द्वादशीमनतिक्रमे । अतिक्रान्ता द्वादशी तु हंति पुण्यं पुराकृतमिति । पद्म
पुराणे यदि किंचिच्चाल्पा द्वादशी वा द्वादशी योपलभ्यते । द्वादश्यां पारणं चात्र वर्जयित्वा त्रयोदशीमि
त्यादिवचनैः उषःकाले सर्वाणि नित्यकर्म समाप्य द्वादश्यां पारणं कार्यमित्यभिप्रायेणाह ॥ नदि
कथंचिन्नोपाने परदिने गौणचेद्द्वादशी पर्याप्ता ॥ ज्ञा विंश १५ पणे योजनीयं विवेकेन लिखितं ।
इति श्रीकालनिर्णयदीपिकाविवरणे एकादशीनिर्णयः ॥ अथ श्रवणद्वादशीनिर्णयः । पुण्यापल्प
श्रवणान्वितापि सकलाद्वादशीति ॥ तत्राह विष्णुधर्मोत्तरे ॥ राम प्रतिवां करः । यारात्र श्रवण
येता द्वादशी महती तु स्नात स्याद्युपोषितः । स्नातः पूजयित्वा जनार्दनं । प्राप्नोत्यपत्यं धर्मज्ञः द्वाद
शद्वादशी फलमिति । अत्र पंचरचल्यो वियोगः फलं । तत्राह श्रवणद्वादशीं ग्रहस्य नारदीये ॥ तं
भिन्नस्तत्र योगोऽयोगश्चैव नराधिप । द्विकालो यदि लभ्येत सङ्गमस्य स्नायामिकदमुका
स्यादिति भावः । मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता । महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महा
फलेति स्कंदपुराणवचनमभिप्रेत्याह । असौ चेत्सितेरास्त्वा भाद्रपदे महत्त्वमभिहितमिति । असौ श्र
वणद्वादशी भाद्रपदे शितेशुक्लपक्षे चेद्भवति तर्हि रास्त्वा अति प्रशस्ता स्यात् । महत्त्वमभिधाना
त्वाद्वादशी भाद्रपदे शिते शुक्लपक्षे चेद्द्वादशी भवेत् । अन्यत्र महती न स्यादितं भवति चा
स्यादित्यर्थः । बुधश्रवणसंयुक्ता सैव चेद्द्वादशी भवेत् । अत्यंतमहती सा स्यात् । विष्णुधर्मोत्तरे एकादशी द्वादशी
रूपमिति स्कंदमभिप्रेत्याह । सा चेद्बुधे तुल्यं नीता ॥ विष्णुधर्मोत्तरे एकादशी द्वादशी
चैवेकरूपमपि तच्च चेत् । न द्विष्णुशृंखलं नाम विष्णुसायुज्यकृद्भवेत् । राये छव्ये श्रवणा । एतद्
चनमभिप्रेत्याह । नंदा युग्पदि विष्णुशृंखलमिति विख्याता । इति द्वादशीति । स्कंदपुराणे । निमिन

॥२३॥

श्रवणनियमे तिथिभांते च पारणं। अतोऽन्यथा पारणायां व्रतभंगमवाप्नुयात्। नारदीये। ति
थिनक्षत्रसंयोगे उपवासो भवेद्यदा। पारणं तु न कर्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः इत्यादि। यमेनाह। न
क्षत्रोपोष्य तिथेस्तिथि-श्रवणयोर्वा तिथौ व्रतं पारयेद् द्विजः। श्रवणद्वादश्यां उपोष्य तिथिभे द्वादश्यां अं
ते तिथिश्रवणयोर्वा अंते व्रतं पारयेत्। पारणांते व्रतं ज्ञेयमिति सूक्त्या पारणं कुर्यादित्यर्थः
अस्यापवादमाह स्कंदः। तिथ्यंते तिथिभांते च पारणं यत्र चोदितं। यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रात
रेव हि पारणा। भान्ते पारणं कुर्यादिना श्रवणरोहिणि भिन्नु केचित्। नारदीये। यदा न प्राप्य
ते ऋक्षं द्वादश्यां वैष्णवं क्वचित्। एकादशीं तदोपोष्य पापघ्नीं श्रवणान्वितां। उभयोर्देवता
विष्णुपुराणपुरुषोत्तमः। विभेदो न कर्तव्यो विभेदात्पतनं नरः इत्यादायेनाह। नंदायेत
श्रुतिपुष्करे कृतमिदं तथा पापीति। ऋतिः श्रवणः। यस्तूपवासद्वयासमर्थः स्वीकृतैकादशी
व्रतः सश्रयतं प्रत्याह। अथान व्रतो नंदायां समुपोष्य तां ऋतिहरो भुंजीत विष्णुर्चे कर्तुमापन्न
नंदायामेकादश्यामोचव्रतः। एकादशीमुपोष्य ऋतिहरो श्रवणद्वादश्यां विष्णुर्चकः
संत भुंजीत पारणं कुर्यादित्यर्थः। तथा च मत्स्यपुराणं। द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रं श्रव
णं यदि। उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादशीं पूजयेद्धरिं देवतामिति। यस्तूपवासद्वयासमर्थः। अशक्त
ते कादशीव्रतस्तं प्रत्याह। चेत्रस्ते ज्ञाति तिथिव्रतो भवति योऽशक्त्या कादशी स्याद्धरावितिः। आचेत्र
तिथिव्रतः स्वीकृतैकादशीव्रतो वचेत्तर्हि भवति योऽएकादश्यशक्त्या कादश्यां व्रतं स्यात्। तथा
च पुराणं। एवमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्। पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयमिति
उपवासद्वयसमर्थं प्रत्याह। वाचस्पतिः कृतिपे व्रती तिथिजितेंद्रियो स्तिंथ्योः व्रती उपवासद्व स्यादित्य
र्थः। तथा च भविष्योत्तरे एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत्। न तत्र विधिलोपः स्यादुभयो

56

द्वैवतं हरिरिति। अल्पश्रवणयोगेपि सकलायाः पुण्यत्वाभिधानेन तिथ्यर्धरात्रौ श्रवणयोगेपि स्याद्
पि प्रातः संकल्पयेद् द्वादश्युपवासव्रतादिकमित्युक्त्वा द्वादश्याः संकल्पं कुर्यादित्याशयेनाह। निशि तु श्र
वणे मुख्ये कल्पना निर्निमित्तं तु स्वेच्छया कल्पनं संकल्पनं कुर्यादित्यर्थः॥७८॥ इति श्रीकालनिर्णयदीपिकावि
वरणे श्रवणद्वादशीनिर्णयः॥७८॥ अथ शिवरात्रिनिर्णयः॥ माघमासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुनस्य च।

शिवरात्रिनिर्णयः॥

कृष्णचतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तितेति। संहितावाक्यं प्रायेणाह। चित्रे या शिवरात्रिरित्यादिना माघे
चतुर्दशीति। माघे शीतभूतदिने कृष्णजन्तुपैति योगं यदि पंचदश्या। जयप्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात् शि
वस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्येति। वचनमर्धरात्रात्पुरस्ताज्जयायोगो यदा भवेत्। पूर्वविद्धैव कर्त
व्या शिवरात्रिः शिवप्रियैरित्यादिवचनपर्यालोचनेन पाद्मोर्धरात्रस्योपरि जयायोगो निषेधकमि

॥२४॥

त्याशयेनाह। असौ युक्ता चेज्जया निशीथसमयादूर्ध्वं तदान्यो दिने इति। असौ शिवरात्रिनिशीथ
समयादूर्ध्वं मध्यरात्रस्योपरि जयात्रयोदश्या युक्ता चेत्तदामावास्यायुक्तो दिने सेत्यर्थः। पूर्वैवापर

च ॥२४॥

थास्मदिति अपरथा अर्धरात्रस्योपरि जयायोगाभावे विकल्पास्यात् भवति तेषु पूर्वैव मुनिभिः स्म
तेत्यर्थः। यदा चतुर्दशी दिनद्वये प्रदोषव्यापिनी। त्रयोदशी दिनपर्याप्ता तदा त्रयोदशीयुतादेवि दिनश्रुति
प्रमाणतः जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशीति शिवरहस्यवचनात्पूर्वैव। यदा चतुर्दशी
पूर्वदिन एव प्रदोषव्यापिनी त्रयोदशीविद्धदिनपर्याप्ता तदा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या। शिवरात्रिः शि
वप्रियैः रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेदिति वचनात्पूर्वैव। यदा तु चतुर्दशी द्वि
तीयदिन एव प्रदोषव्यापिनी जयायोगश्चार्धरात्रात्पुरस्ताच्चेदिति वचनात्पूर्वैवेति भावः। पू
र्वविद्धोपवासे कृते तु चारस्मिन्दिने व्रतादि पिर्यदा त्राव पारस्तितदा कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी
शिवरात्रिश्चतुर्दशी। एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेदिति स्कान्दे विधानान्मध्य

५८

रात्रे प्रतितिथ्यंते पारण विधेया । भूताष्टम्यो दिवा भुंक्त्वा रात्रौ भुंक्त्वा तु पर्वणि ॥ एकादश्यादि
वा रात्रौ भुंक्त्वा चांद्रायणं चरेदि । कात्यायनवाक्येन अमावास्यायां रात्रौ यः प्राप्तो भोजननिषे
धस्तस्य प्रसंगतः प्राप्तभोजनविषयत्वाद्विधिस्पृष्टे भोजने निषेधाप्रवृत्ते विधिवैषम्य विक
ल्पादिप्रसंगाद्दीक्षणीयहिंसादिवदित्याभिप्रेत्याह । व्रततिथिलेरंते निशीथेपि वाक्षी
पादितिव्रततिथिश्चतुर्दशी प्रतिमासशिवरात्रिव्रतं तु यतः प्रतिचतुर्दश्यां पूजां पर्वे
नमेक्ताः तथा जागरणं रात्रौ संनिधौ मेरुतं तदा । तेन कर्मविपाकेन मुक्तो सोपातकै
नचेति । ईश्वरवाक्याज्ज्योपूजाजागरयोर्विधानाद्बहुरात्रियुता ग्राह्या । सामान्येन रात्रौ योगे ग्रा
सक्तिमंतित्रिशिवरात्रिश्च कार्या भद्रयान्वित इति वाक्यात्पूर्वेद्युर्व्याप्त्यभावेनाह । माघ
गतेन राशीत चतुर्दश्यां स्फरात्रिद्वये अस्तित्वे बहुरात्रियुक्तं अन्यतरासाम्ये तु पूर्व
स्मृतेति जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्त्वेवच । पूर्वविद्धैव कर्तव्या तिथिभांते च
पारणमित्यादि विधानाच्छिवरात्र्यादिनिषेधव्रतेन स्वव्रते चार्थ्यं तेन स्वान्ते च पार
णमित्याह । इत्यादि सूत्रे तिथिभतेष्वपि तथैवास्य स्पष्टे पारणमिति ॥७॥ इति कालनि
र्णयदीपिकाविवरणे शिवरात्रिनिर्णयः ॥७॥ अथ पर्वनिर्णयः ॥७॥ तुर्यो द्विः खलु पर्वणः
प्रतिपदोप्याद्यास्त्रयो यागयज्ञः कालः प्रातरिति । पर्वणः पूर्णिमाया आमावास्याया वा तुर्यः श्चतु
र्थो द्विरंत्राः । प्रतिपदो प्याद्यत्वयोंशाए तावान् यज्ञो यागस्य कालः खलु । स च प्रातः प्रातः का
लेवर्तमानो ग्राह्य इत्यर्थः । खलुः प्रसिद्धौ तथा च प्रसिद्धिः । पर्वणोपश्चतुर्थो रात्र्याद्याः प्रति

पर्वनिर्ण
यः ।

पःस्वयः। यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनाषिभिरिति कात्यायनवचनादिति भावः। ननु स्मा
र्शयागकाले गृह्यमाणे संधौ यजेतेति श्रुतिविरोधः स्यात्। एवं संधेरिति सूत्रस्य लात्तत
त्रसांगत्रयोगानुपपत्तेः संधिरावृत्तेन पर्वसंधिसन्निहितस्य कर्मानुष्ठानयोग्यस्य पूर्वापरकाल
स्यत्क्षितत्वात्। अत एव श्रुत्यंतरं संधिमभितो यजेतेति। तथाच बौधायनः। स्वस्मत्वासं
ध्विकालस्य संधेर्विषयत्वमुच्यते। सामीप्यं विषयं प्राह पूर्वेणाहापरेण वा। एवं संधिसन्निहितेदि
नद्वये कर्मानुष्ठाने प्राप्ते व्यवस्थामाह। श्रुतिः पूर्वेद्युरिध्माबर्हिः करोति यज्ञमेवारभ्य गृहीत्वो

॥१२५॥

पवसतीति। तथा। पूर्वेद्युरग्नीन्गृहीत्वोत्तरमहर्यजेतेति। गोभिलोपि। पक्षांते उपवस्त्वो
ख्याः। पक्षादयो भिपष्ठ्या इति। पक्षांताः पंचदश्यास्तास्वन्वाधानादिकं कर्तव्यम्। पक्षाद्यः
प्रतिपदस्तासु यागः करणीय इति यावत्। ननु श्वः संधौ यजेतेति श्रुतिः। पर्वणो यश्चतुर्थो
राइत्यादिस्मृत्युक्तपर्वचतुर्थांशादिकं यागकालं स्वीकरोतीति न विरोधः। तदेतदभिप्रेत्यो
क्तं तुर्यो ध्विरित्यादिना। अथ रात्रिसंधौ परेद्युर्यागः पूर्वस्मिन्नन्वाधानमित्याह अथ समय
विरतिमदपर्वाह्नितस्मिन् व्रतं श्वो यागः। रात्रिदर्शनेपीति। अथ या रात्रिस्तस्या विरतिः प्रव
सानं तदह सर्वपूर्णिमादर्शयोर्यस्मिन्नहनि तस्मिन्व्रतमन्वाधानं। श्वः परेद्युर्यागः। तथावलो
न्ति। अपराह्णे थवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते उपोष्यतस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यते इति उपोष्य
अन्वाधाय पूर्वेद्युरिध्माबर्हिः करोति अग्निमेवारभ्य गृहीत्वोपवसतीति। अन्यथा श्रुत्या अ
न्वाधायोपवस्तव्यमित्यर्थः। अल्पस्मृत्याद्युपपूर्वको वसतिरन्वाधानादिकर्मवाचकोत्रेपः। अ
माव स्मृतिः उपवृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जि
तइति।

॥१२५॥

तन्न्यायनिबंधकृद्भिः रूपवासतन्त्रांगो ऽन्वाधाने तत्र तत्र व्याख्यातः। अत एव निर्णयामृते तस्मान्नोप
वासादिगुणपुण्यकामिनामभिधानादुपवासवाचको ऽत्र शब्दोऽन्वाधानकर्मण्युपवासीयैरिति
इति दिक्। अथवा शब्दोपवससेनेति श्रुत्यान्वाधानोपवस्तव्यानित्यकर्मकं कर्तव्यं। त
थाचाह आश्वलायनः। अथ पार्वणस्थालीपाकस्तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवासइति। एतदेव स्प
ष्टीकृतं गृह्यकारिकायां। गुंडीपागामहन्येवमांसमाषादिवर्जितं। निरूपयेच्छ रात्रौ यातां दंप
तीमैथुनं न चेति। ननु राज्ञोः पर्वसंधावप्रिययदि प्रतिपदि त्रिमुहूर्तादितीयात्वे तु प्रतिपच्चापरा
ह्णिकी। अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादितिवचनात् पूर्वेद्युर्यागः स्यादितिचेत्। न। अग्नि
न्त्रेनविषये शास्त्रिसंधिशास्त्रस्य सावकाशत्वात्। अत एवाह व्याप्तिन्यां प्रतिपदि तु पक्षादयो
ऽनियतस्त्वप्यार्द्र्यनेन परदिने यागप्राप्तेः। पूर्वदिने प्रातःपर्वे चतुर्थांशाभावाद्यागासंभवाच्च
नात्र सावकाशं। अन्वाधानन्यथासिद्धत्वाद्दर्शने वत्याप्रतिपत्तिपदि यागप्राप्त्यर्थं प्रवृत्तं
गात्रसंधिशास्त्रदृष्ट्वा त्रिमुहूर्तादि शास्त्रस्य विषयान्तरमेवान्वेषणीयं। तदेतदभिप्रेत्योक्तं हे
चिदर्शनेपीति। अमिद्दर्शने सत्यपि परेद्युर्यागइत्यर्थः। अपराह्णेपि पर्वसंधौ परेद्युर्यागइ
त्याह। अथ अवेक्षावर्तनाद्धूर्ध्वतः पर्वतिः परतोपज्ञेति। आवर्तनात्संधिर्यदावर्तनात्प्रमुक्त
त्वात्। पूर्वाह्णे पराह्णेपोसंधिरावर्तनं। अहोमध्यमित्यर्थः। तस्मादूर्ध्वं तु परिः अपराह्णइतिपा
वत्। परतः परदिने। अपि तु पूर्वेद्युरन्वाधाने अपराह्णे पर्वणो इत्यादिवचनादिति भावः
त्रिमुहूर्तादितीयात्वे इत्यादिवचनात्। अथ परस्त्वर्थे चतुर्थे नो यागे प्रतिपद्वृद्धौ विस्तरश्च
सितं द्विमुपनिष्कृतिरेषा सनातनीत्यादिवचनविषयादपराह्णसंधिशास्त्रं त्रिमुहूर्तादि
शास्त्रविषयं परत्वप्रवर्ततइत्याशयेनाह। प्रतिपत्स्वर्थे यों चिंति द्विसृजां। स्याचेत्

(५०)

॥२८॥

त्रतदादिमेज्य विहितेयं न्नोपजेत्पूर्वणमिति । अन्याश्चिः श्चलुर्योशाः तच्चपरदिने । आदित्येस्तुमि
ते यद्दिः प्रक्षीणकुदियाच दि प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यान्त्वेच दर्शयांतनोपजेशात थापर्वणो नीत्वतीये
तु कर्तव्येष्टिर्द्विजातिभिः द्वितीयासहितं यस्मात्तु पर्यस्याश्चलापनात् इत्यादिशास्त्राद्विहितेप
पर्वणो नो आदिमदिवसे यजेदित्यर्थः अर्थात्पूर्वेद्युरन्वाधानं इष्टेयं पूर्वाह्णे थवा मध्याह्ने यदि
पूर्वसमाप्यते तु पोष्यतत्र पूर्वेद्युस्तदहर्यागइष्यत इति लोगाक्षिवचनमभिप्रेत्याह । घ्लावर्तनि
योस्तु पर्वविरतौ या गोष्ठिनस्मिन्नध्वमिति । आल्लावर्तनयोः पूर्वाह्णमध्याह्नयोस्तु पर्वविरतौ
पर्वावसाने ध्रुवं निश्चितं तस्मिन्नहि संधिदिवसे यागः अर्थात्पूर्वेद्युरन्वाधानं इष्टे प्रतिप
तिपद्यप्रविष्टायां यदि तिथिः समाप्यते पुनः प्रतिपत्क्षयेनेष्टिं ततः कुर्यात्पुनान्यथेति गर्गवच
नेन पंचदश्यामिष्टिसमाप्तौ पुनर्यागविधानात् । प्रमादमोहिमपष्ट्याद इति वचननियमाच्च । प
रेद्युर्याग इति केचिच्चिन्मतं तच्चिंत्यं मुख्यं द्वितीयाचेत्यादिबहुवाक्यविरोधात् अतिदुर्बलमित्या
शयेनाचार्येरुक्तं ध्रुवमिति । यदा संपूर्णचतुर्दशी पंचदशी प्रतिपच्चास्तमयात्पूर्वं समाप्यते द्वि
तीयाप्रभृत्यायतिक्षयस्तदा पूर्वेद्युरेव याग इति अभिप्रेत्याह । सायाह्नगापिपर्वणः प्रतिप
घश्चात्तु प्रतिपदाप्रभृत्यतापचये तिथेर्यजिरमावास्यादिने च स्मृत इति । सायाह्नगापिपिन्नां
तास्तूर्वे पर्वणोमावास्यायाः प्रतिपदश्चात्ते द्वितीयाप्रभृति तिथेरत्यंतापचये पवसतिअग्रामि
न्नमावास्यादिने यजेद्यागो मुनिभिः स्मृतः । तथास्मरणी चतुर्दशीतु संपूर्णा द्वितीयाक्षयगा
भिनी चरुरिष्टिरमावास्याप्रतेकव्यादिकीर्तिये ति । प्रातर्पंचपराह्णसंधिषु यजेः कालाध्य
हे स्यात्पाने वृद्धभयत्र पूर्वदिवसे यागस्तदा पौष्यत इति । पंचपराह्णसंधिषु सस्तु यजेयां

॥२८॥

(57)

गस्य कालः। अहे दिनद्वये प्रातः प्रातःकाले स्यात्। तथापराह्णसंधिषु सत्सु उभयत्र दिनद्वयेप्येवं
स्यात्। न स्यादेव तदा पूर्वदिवसे याग इष्यत इत्यन्यपरागद्दमात्रं कृत्वा। यदा पूर्वदिने प्रातः पर्वच
तुर्थांशे उत्तरदिने च प्रतिपत्तृतीयांशे स्यात्तदा अपराह्णसंबन्धित्वात्परेद्युर्याग इति प्राप्तं तच्च
चतुरस्त्रं त्रिमुहूर्ता द्वितीया चेत्स्यादिबहुवाक्यविरोधात्। तथा। पर्वणोंशे तुरीये तु कर्तव्ये
ष्टिर्द्विजातिभिः। द्वितीयासहितं यस्माद्दूषयंत्योश्चलाघनाइति पूर्वेद्युर्यागविधानाच्च। ततश्च
पूर्वेद्युर्याग इति। तथा। यदा पूर्वदिने पर्वतृतीयांशः परेदिने प्रतिपच्चतुर्थांशः तदा दिनद्वयेपि
प्रातर्नुस्य कालाभावे दर्शपूर्णमासविधायकवचनसामर्थ्यात्। पर्वतृतीयांशो प्रतिपच्चतु
र्थांशो वा विकल्पेन यागे प्राप्ते न पञ्चदश्यां चतुर्थांशो इति प्रतिपच्चतुर्थांशे यागस्य निवारितत्वाच्च
पर्वतृतीयांशे एव यागो युक्त इति। चंद्रदर्शनेन दिने यागस्य निषिद्धत्वात् ज्ञानाकरणेन चपर्व
यद्यत्रान्याकरोति तदा यजनीयेह्नि सोमश्चेद्वारुणपांदिशि दृश्यते तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा द
ण्डं दत्वा द्विजातय इति कात्यायनवचनमन्वाह। कुर्याद्व्याहृतिहोमयुक्तितरणं मोहाच्चडो चेद्दि
नेचंद्रदृश्यावतीति। वितरणं इदानीं चंद्रदृश्यावतिचंद्रदर्शनेन युक्ते। पर्वणि अत्ययेपि यज्ञोत्तरणं पक्षे
तोऽहिते यज्ञियागः तत्पूरणं यागसमापनं। पक्षतौ प्रतिपदि। तु विशेषे। अपिः संभावनायां य
था प्रतिपदि यागे क्रियमाणे तत्रैव यज्ञसमाप्तिः क्रियते तथैव पर्वणि अपद्यपि संभावि
ता तथा। विप्रतिपद्य प्रतितिष्ठा यामिति वचनेन पर्वणि अपि यागसमाप्तौ पुनर्यागविधाना
त्प्रतिपद्येव समाप्तिर्युक्तेति विशेष इति भावः। तथा च कालनिर्णयकाराः प्रातःकालस
माप्तिवर्जं सर्वं निर्वर्त्य विरम्यं संस्थापयेत्तं प्रतीक्ष्य संधिरूपां परि प्रतिपत्काले समाप्तिपदा

र्थ एव कर्तव्य इति। तिथेः परस्याश्च टीकास्तु या स्युर्न्यूनास्तथैवाभ्यधिकास्तु तासां। अर्धं
विंयोऽयं च तथा प्रयोऽयं ह्रासयुक्तो प्रथमे दिने तु इति स्मृतिमभिसंधाय तद्दिनेन पर्वसंधि
ज्ञानं कार्यमित्युक्तं भवतीति कालनिर्णयकारोक्तिमभिप्रेत्याह। चिंचा पर्व समाप्तिमुच्चरार्
धे र्द्धे वृद्धेः क्षयस्यादिमे। प्रक्षिप्याह्निदर्शितिथिउ चरतिथेः प्रतिपदो वृद्धेः क्षयस्य चार्द्धे आदिमे
पर्वदिने प्रक्षिप्य प्रयोज्य पर्वसमाप्तिं चिंचा ज्ञानीयादित्यर्थः। आवर्तनि स्तु पूर्वाह्णोपरा
ह्णस्तु तत्पर इति वचनादह्नो द्विधा विभागोयः स पर्वनिर्णये ज्ञेय इत्याह। द्विधा त्रिदिवसः प्रा

॥१२॥

ह्णापराह्णावितीति। अत्र पर्वनिर्णये प्राह्णः पूर्वाह्णः इति प्रकारो यातो मध्याह्ने संधिश्चास्त्र्यं पूर्वा
ह्णापराह्णयोः यः संधिस्तत्र यदा पर्वप्रतिपदोः संधिस्तत्परं। ततश्च मध्याह्नशब्दः पारिभाषि
कं मध्याह्नपरित्यज्य अह्नो मध्यमेव प्रतिपादयति अतएव शातातपा मध्यमपदमेव पठ

॥२॥

ति। पूर्वाह्णे मध्यमेवापि यदि पर्व समाप्यते। तदोपवासः पूर्वेद्युस्तदह र्यागइष्यत इति। तस्मात् पू
र्वाह्णापराह्णवित्यनेनैव प्रकारेण द्विधा दिवसः पर्वनिर्णये ज्ञेय इत्यर्थः। सद्यस्कालमाह। स्या
दावर्तनसंगवांतरथ चेद्राकाक्षय स्तत्र वा सा स्वाधानयज्ञे विधानमिति। अथावर्तनि संगवयो
रंतर्मध्ये राकायाः पूर्णिमायाः क्षयः अवसानं चेत् तदानंत लिप्पूर्णिमायां साग्न्याधानस्य याग
स्य विधानमनुष्ठानं वा विकल्पेन स्यादिति। तथा च कात्यायनः। संधिश्चेत्संगवादूर्ध्वं प्राकप
र्यावर्तनाद्रवेः। सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः। एतच्च विधानं वैकल्पिकं सद्य
स्कदा वा क्रियते समस्तामितिवचनादिति भावः। स्वर्विकीं तन्निर्णयेवाह। अथ यंत पूर्वाह्णसाका

क्षयः। तस्यां वाजसनेयिनामभिमतं स्यात् सर्विकायां व्रतं श्वो यागइति। पूर्वाह्णे राकाक्षयः श्वो
द्रुवति सा खर्विका। अन्वाधानं स्यां खर्विकायां व्रतं श्वो यागइति वाजसनेयिनामभिप्रेतमित्यर्थः
तथा भाष्यसंग्रहकारः। मध्यंदिनात् स्यादहनी यस्मिन् प्राक्पर्वणः संधिरिष्यते तृतीयाः सार्विकी
का वाजसनेयिनाम् त्वात् स्यामुपोषथ परेद्युरिष्टिरिति। एवं प्रकृतिनिर्णयमुक्त्वा विकृतिनिर्ण
यमाह। चिरमे चेत् पर्वत नर जेरावर्त्तनमादूर्ध्वेत। आदौ स्यादिकृतिः पशुस्तमनुवान्वाधानम
न्वाद्यथ प्रागाधर्चनतानस्तु पर्वविरतौ पश्चादिकं चैकृतौ। कर्त्तव्यं प्रकृतिष्टयनंतरमितितांत
रणौ स्वर्यस्यः अन्याह्नि अपराह्णसंधिदिने। तथाचोक्तं। अर्धाद्दह्नोभवतिनिपतं पर्वसंधिप
रस्ताच्चैव तस्मिन्नहनि तु पशुसघ एव यद्देवा। आरभ्याथ प्रकृतिरथ येन पर्वसंधिपुर
स्तात्चेत्तास्मिन् प्रकृतिमथ तु स्यात्पशुसघ एवेति। पूर्वाह्णसंधौ विहितकालसंभ
वात् सघ एवेत्युक्तं। अयं च विहितविशेषकालस्तु विकृतिषु च निर्णयः। यत्र तु कालविशे
षो ग्रहकालस्तं वाश्रयते न तत्रैतथैवानुष्ठानमित्यवगंतव्यमिति कालनिर्णयकारोक्तेरिता
भावः। यच्च विदत्तपूर्णमासविध्यतिदेशात्पश्चादिविकृतेः पर्वचतुर्थाराशादिकाले प्रति
भाति तथापि यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेतामावास्यायां चैव पौर्णमास्यां वा यजेत
त्यापस्तंबेन विकृतौ कालविधानात् पंचदश्यामेव यागसमाप्तिस्त्वाद्यादौ स्यादिकृतिरि
त्यादिना। अर्थादुक्तमेवेतिज्ञेयं। आग्रयणेष्ट्याः कालविशेषमाह। अथोपूर्वाह्णपर्वक्षये दर्शे
ष्ट्याः परमुक्तामाग्रयणाकं प्राक्पूर्णमासाद्यतन्द्द्रति। तथाच वृत्तिककारः। यद्वेत्वपूर्वपौ
र्णमासादूर्ध्वं दर्शात्त्रवेऽपपेति। नवेऽप्याग्रयणेष्टिः। अन्वाधानदिने कुर्यादित्याह। परिशा

ग्रहणनिर्णयः॥

ष्टे। शाकं मांसं मसूरं च चरकंकोरदूषकान्। माषं मधु परान्नानि वर्जयेदोपवस्तके इति॥ ७ ॥ इ
ति श्रीकालनिर्णयदीपिकाविवरणे पर्वनिर्णयः समाप्तः॥ ७ ॥ अथ ग्रहणनिर्णयः॥ नाश्नीयाद्ग्र
हणे ग्रहप्रहरतः पूर्वं चतुष्टं रवेर्यामानां ग्रहणे त्रये च त्रीन्निन इति। रवेर्ग्रहणे ग्रहप्रहरतो ग्रहणप्र
हरात् पूर्वं यामानां चतुष्टं त्रीन्नो ग्रहे त्रये च नाश्नीयादित्यन्वयः। तथा च वृद्धगौतमः। सूर्यग्र
हे तु नाश्नीयात्पूर्वं यामचतुष्टयं। चंद्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरान् विना। ग्रहणं तो गवे
दिदोः त्रयमादधियामतः। भुंजीतावर्तनात्पूर्वं प्रथमे प्रथमाद्ध इति। मार्कंडेयवचनेन य
स्मिन्यामे ग्रहणं तस्मात्पूर्वं यामत्रयं परित्यज्य भुंजीत तु चतुर्थे भवतीति कालनिर्णयकृद्भिः

॥२८॥

व्याख्यातं अतएव ग्रहप्रहरतः इत्युक्तं। ग्रस्तास्तगयोस्तु नो दृष्ट्वा मुक्त्यपरे द्विभोजनमिति। अन्यस्य
ग्रस्तास्तमाचं नयन्त इति अर्थाक्षिप्तयोः चंद्रसूर्ययोर्ग्रस्तास्तमितत्वे तो चंद्रसूर्यो दृष्ट्वा अ
मुक्त्यस्नाचापरे ह्नि भोजनं कुर्यादित्यर्थः। तथा चोक्तं ग्रहकाले तु नाश्नीयात्स्नात्वाश्नीयात्तु मु
क्तयोः इत्युक्तं स्नात्वा दृष्ट्वापरेह्नि घातग्रस्तास्तमितयोः स्नायोः तयोः सूर्यॆन्दोरिति। अथ
वृद्धातुरस्त्र्यर्भकाः प्राक्त्रयाधूर्ध्वग्रहयामतः प्रहरकमिति। तर्हि अर्भका बालाः नाधुर्नं भुंजीरन्
सायाह्ने ग्रहणं चेत्स्यात् पराह्णे न भोजनं अपराह्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु संगवे। भुंजीत संग
वे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजनक्रियेति मार्कंडेयवाक्यं वृद्धादिविषयं। बालवृद्धातुरेष्विति वृद्ध
गौतमोक्तेरिति भावः। अथाप्युत्तरार्थे चेद्गृहीतिः स्यात्प्राक्प्रहरो ग्रहश्चि परतो वा यदा सन्नो
पावसे दिश्चि चेत्तु च वान् गृहीत हि ग्रहात्प्राक्प्रहरो प्रहरद्वयं हित्वा त्यक्त्वा परत श्च वा
ग्रहणादूर्ध्वे मिश्चिवाआचारत् आश्नीयात् नोपवसेत् उपवासं न कुर्यादित्यन्वयः। तथा
स्मृत्यन्तरे। सायाह्ने संगवे श्नीयात् प्रातः संगवादधः। मध्याह्ने परतो श्नीयान्नोपवासो रवे

॥२८॥

ग्रहे । आरदोपवासः । यदापराह्णोपवासारद इति श्रुतेः । रविग्रहे इन्दोर्ग्रहस्याप्युपलक्षणं ।
एतच्च पुत्रवद्गृहिविषयं । आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पु
त्रवान्गृही इति जैमिनिना तस्यैवोपवासनिषेधोक्तेरिति भावः । ननु यदा रवेर्ग्रस्तास्तमयस्तदा
दिवाभोजनं निषिद्धं । संध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते चन्द्रभास्करौ तदा दिवा न भोक्तव्यमातुरस्त्री
शिशून्विनेति स्मृतेः । न च रात्रौ । अमुक्तयोरस्तंगतयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनीति वचनात्
। नाप्युपवासः पुत्रिगृहिणस्तन्निषेधात् अतस्तेन किं कार्यमुच्यते तदा सायाह्ने ग्रहणे चेत्स्या
दिति पक्षत्रयमाश्रयणीयमिति कालनिर्णयकाराभिप्रायेणाह । ग्रस्तस्यास्तमयो रवेर्यदि तदा पूर्व
समामं ग्रहात् । मुक्तौ चादिति । स पुत्रवद्गृही चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुद्ध्यतीति । तस्मिन्ने
व दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेण विशुद्ध्यतीति कात्यायनेनोक्तं प्रायश्चित्तमाह । ग्रहकाले भुक्त्वा तालवा
न्न कार्यं चरेद्यदि मेनिं चेत्स्यात्तमपेशानं यदि तदा शुध्येन दर्द्धं चरेदिति । कार्यं प्राजापत्यं । तदर्ध
त्रिरात्रं । शुद्धौ प्रायश्चित्ताय । आतुरस्त्रीशिशून्विनेति आतुरादेर्भोजननिषेधपर्युदासा
दत्त्वा प्रायश्चित्तं त्वाकि विषयमित्यन्त्रायेन बलवानित्युक्तं । नित्यं द्वयोरयनयोस्तथा विषुवयो
र्द्वयोः । चन्द्रार्कग्रहणयोर्व्यतीपाते तु पर्वसु अहोरात्रोषितः स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपं । यः करो
ति प्रयत्नात्तस्य स्यादक्षय्यं च तदित्यात्रायेनाह । पुण्यं भोक्तम भोजनं ग्रहदिने पुत्री तदेव चान्द्र
त्रिप्रयन्नालात स्य स्याद्दक्षयं च तदिन्यात्रायेनाह । कार्त्तिकादिवसर्पस्य निवृत्तिः पापकर्
ण्मिति एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दत्त्वा च शक्तितः । कान्तुकादिवसर्पस्य निवृत्तिः । स्नात्वा दत्त्वा च विधिवत् मोदते ब्रह्मणा सहे
त्रातः । त्रिरात्रं समुपोष्यैवं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । स्नात्वा दत्त्वा च विधिवत् मोदते ब्रह्मणा सहे त्रातः बालिनां पापाहानि स्मृतमिति । चान्ति
तिलिंगपुराणमपि त्रेस्याह । तस्मात्पूर्वे दिनत्रये वबालिनां पापाहानि स्मृतमिति । तद्ग्रहदिनमारभ्य पूर्व
तद्व्युत्क्रम्य चाह । बालेनापि स्युक्तं । तस्मादितिस्पबलोपेपं च मी । तद्ग्रहदिनमारभ्य पूर्व

॥१२८॥

शुक्लि शुद्धि नेष्टित्यर्थः। व्यासोर्कस्य रवे र्विधौ च राहिणः स्याद्ये सूचूडामणिः तत्रानंतफलमिति
रवौ आदित्यवासरे। विधौ सोमवासरे। तथा च व्यासः। रवि ग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्त
था। चूडामणिरिति विख्यातः तत्रानंतफलं ध्रुवं इति। ग्रहो यदि भवेच्चूडं प्रयागे वर इति। सूर्य
चंद्रयोर्ग्रासः प्रकृतेः। स यदि कुजे कार्त्तिके भवेत् तदा प्रयागे वरः श्रेष्ठः। तथा च देवीपु
राणे। कार्त्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गंगायमुनसंगमे। गंगायमुनयोर्मध्ये सर्वोद्भवो विशेषये कथ व
द्ववती निर्णय कयद्भाव:॥७॥ मार्गशीर्षग्रहणे क्रमाक्षु भतमाः स्पृष्टे वे कान नर्मदातटधर्मनिहिताभि
धाय वरणा प्रोक्ता सरस्वत्यथ। आगायीं चंद्रपदात्परतश्च परतः स्यात् कौशिकी तापिका
सिंधुर्गंडकिका क्रमाच्छ्रयः पुण्येति। मार्गशीर्षे मार्गशीर्षादि मासे। गंगा चंद्रपदात्परार्धं
द्रभागेत्यर्थः। शुभतमाद्यनेन ग्रहपाठात्र मकल्यं सूचितं। पुण्यमित्यनेन श्रेयोजनकत्वं
एक क्रमादिति पदं मासक्रमद्योतकं। द्वितीयं नदीक्रमद्योतकं। तथा च देवीपुराणे। मार्गे तु
ग्रहणे प्रोक्ता देविकायां महामुने। पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे संनिहिता शुभा। फाल्गुने व
रुणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती। वैशाखे तु महापुण्या चंद्रभागा सरिद्वरा। ज्येष्ठे तु कौशि
की पुण्या आषाढे तापिका नदी। श्रावणे सिंधुनामा तु तथा भाद्रे च गंडकी। आश्विने त्वायू
श्रेष्ठेति। अथ सर्वाः शुभाः गंगाद्याः सकलग्रहे इति। तथा मत्स्यपुराणे। गंगाकनख
ले पुण्ये प्रयागे पुष्करं तथा। कुरुक्षेत्रं तथा पुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे इति। तथा च व्यासः। सर्वं भू
मिसमं दानं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः। सर्वं गंगासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे। इंदोर्लक्षगु
णं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः। गंगातोये च संप्राप्ते इंदोः कोटी रवेर्दश इत्यादि। अथ फलं स्नादि
ना

॥१२८॥

कर्मग्रहेणाभावपितितथाचदेवलः। यथा स्नानं च दानं च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा। सोमस्यापि तथा रात्रौ
स्नानदानं विधीयत इति। अथ पित्र्यमत्र ननु पादमेन हुत्वाथवेति पित्र्यं श्राद्धं। कात्यायनः। अ
पघनं ग्रोतीश्चैव चंद्रसूर्यग्रहे तथा। आमश्राद्धं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धमथापि वेति।। काले याव
ति शास्त्रतः सुविदितोदकस्नानयोग्यो पि वा श्रोभः पुण्यकरो ग्रह इति। शास्त्रतो यो ति शा
स्त्रात् यावति यावत्प्रमाणे काले ग्रहः सुविदितः प्रतीनः दकस्नानस्य योग्योपि वा यावति का
ले भवति तावति काले पुण्यकरः श्रोत इत्यर्थः। तथा च कालनिर्णयकारैः। संक्रांते पुण्यका
लस्तु षोडशोभयतः कलाः। चंद्रसूर्योपरागेषु यावद्दर्शनगोचर इति जाबालिवचने यावद्द
र्शनगोचर इति पदमाक्षिप्य निर्जितं तस्माद्यावति काले चंद्रसूर्योपरागः शास्त्रप्रतीतः ता
वत्पुण्यकाल इत्यर्थः। पदार्थस्य रूपतश्चाक्षुषज्ञानविषयत्वयोग्यता विवक्षितेति केचि
त्। अथ फलोदेशोनरस्थः स्वचेदिति। सूग्रहः। तथा च षट्त्रिंशन्मते। सूर्यग्रहो यदा रा
त्रौ दिवा चंद्रग्रहस्तथा। तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं च न क्वचित्। स्पर्शे स्याप्लुतिरत्र मध्य
समये होमामरार्चे स्मृते दानं स्यात्खलु मुच्यमानसमये मुक्तौ पुनश्चाप्लुतिरिति। अत्र
ग्रहे आप्लुतिः स्नानं तथा च अत्रिकेवचो। स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमं सुरार्चनं। तथा
च वचनोतरं। ग्रस्यमाने भवेत्स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते। मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं
विधीयत इति। अन्नं पक्वमिह त्यजेदिति। इह ग्रहणे। तथा च षट्त्रिंशन्मते। सर्वेषामेव वर्णा
नां सूतकं राहुदर्शने। स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेदिति। शृतं पक्वं। सवस
नं स्नानं स्मृतं च ग्रह इति। तथा च वृद्धवसिष्ठः। सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने।।

सचैलं तु भवेत्स्नानं सूतकान्नं विवर्जयेदिति। अथार्थेनोपि राहुदर्शने सद्य एव स्नानादिकर्म स्मृतमिति।
तथा च लिंगपुराणे। चंद्रसूर्यग्रहे स्नायात् सूतके मृतके पि च। अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी पा
पं न विंदतीति। आदित्याष्टे न होमादि त्याज्यं च षट्त्रिंशन्मते। स्पार्श्वकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र
सूतक इति। राहुसूतकं विनान्यस्मिन् सूतके इत्यर्थः। ज्येष्ठामित्रभवैश्वदेवहरिभब्राह्मश्रवि
ष्ठासु चेच्च शार्कग्रहणं शुभावहमिति। मित्रश्च मनुराधा वैश्वदेवमुत्तराषाढा। हरिभमभिजि
त् श्रवणौ। ब्राह्मं रोहिणी। श्रविष्ठा धनिष्ठा। तथा च गार्ग्यः ज्येष्ठा ब्राह्मं तथा मैत्रं ब्राह्मैश्वं वा
सवं तथा। वैष्णवं वैश्वदेवं च पुरुहूतस्य मंडलं। मंडलेस्मिन् समुत्पन्नं ग्रहणं जगतां शुभं।
आनंदं सर्वभूतानां विदध्यादिति विशेषतः अतोन्यत्राशुभं अतोन्यत्र एतद्व्यतिरिक्तेषु नक्षत्रे
षु। तथा च गर्गः। तिष्यमाजपदं चैव याम्यं भाग्यं च पैतृकं। एतानि मग्निदैवं च सप्तैतान्यनलोग
णः। अनले मंडले दृष्टं ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः। राज्ञां भयकरं विद्यात् प्रजानां बहुदोषकृत्। आर्द्रा
श्लेषं तथापौष्णं मूलमाप्यं च शांकरं। वारुणं सर्वदैवत्यं वारुणं मंडलं स्मृतं। एतस्मिंस्तु परागः
स्यान्मंडले चंद्रसूर्ययोः। दुर्भिक्षमामयं नाशमस्तं प्रजानामिति निश्चयः। कृत्तिका अर्यमा ह
स्तश्च चित्रा च पुनर्वसुः। सौम्यं चैवाश्विदैवत्यं वायव्यं मंडलं भवेत्। सामयं सभयं चैव दुर्भि
क्षं कुरुते विराट्। स्वाधिष्ठानाधिकाय च मंडलेस्मिनुपरक्तः इति। तत्र तु स्थापालो विदध्यात्तत्रां
ति कर्मेति। तन्मात्र कात्यायनेनान्यत्र मंडलानुक्तौ रहो। आग्नेये कारयेच्छांतिं शांतिं कुर्याच्च वारुणे।
वायव्ये शांतिरिष्टेत्याह ऐंद्रे न तु कारयेदिति। भूपालनेराज्ञो धिकृतयात्तेनैव शांतिः। कार्येति शौ
अथ स्याद्यदि ग्रहे जन्मभे तत्सर्वोत्तरयोर्भयोश्च तत्तु माध्यं तिं स्वहोराश्च चेति होदाल...

॥३०॥

यां ग्रहणं तेयस्य नक्षत्रे या मित्राकरः। प्राणसंदेहमाप्नोति सखा मरणमिच्छति तथा। यस्य त्रिज
न्मनक्षत्रे ग्रस्यते निशि भास्करो तज्जातानां भवेत्पीडा ये नराः शांतिवर्जिता इति। कार्येऽह्नां नव
कं च योदशतिथिं प्रारभ्य मांगल्यके वर्ज्यं चंद्रविग्रहेषु जगद्गुरिति। चंद्रविग्रहेषु सत्सु त्र
योदशतिथिं प्रारभ्य अह्नां नवकं मांगल्यकार्यं वर्जयेद्गुरित्यन्वयः। तथा चाहुः। त्रयोदश्या
दितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवं मांगल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चंद्रसूर्ययोरिति। प्रकारांतरेणाह॥
केचित्तु चंद्रग्रहे द्वादश्यादिकमपीति त्र्यवधिकं वेधं सर्वस्कग्रहे प्रारभ्येत्तिथिं चतुर्थ्यवधिक
मिति ईदृशतिथेरेकादशी। तथा च स्मृतिः। द्वादश्यादितृतीयांतो वेध इंदुग्रहे स्मृतः। एकादश्या
दिकः सौरे चतुर्थ्यंतः प्रकीर्तित इति। खंडग्रहे त्वेकतयोः। प्राक्पश्चाच्च दिनं तथा ग्रहदिनं भिंच
मिति। त्र्यहं खंडग्रहे तयोरिति वचनात्। वेधनिषेधस्थलमाह। न तूपाकर्मण्युत्सर्गे जपहोम
पञ्चकरणे वेधोपभावरूपकेऽपि तथा च वचने। नित्ये नैमित्तिके जपहोमे यज्ञक्रियासु च।
उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यत इति॥ ४॥ इति श्रीकालनिर्णयदीपिकाविवरणे ग्रहण
कालनिर्णयः॥ ४॥ अथोपाकर्मकालः॥ तत्र सर्वेषां सामान्यतो मुख्यकालमाह। वेदोपाकृति

उपाकर्म॥

रोषधिप्रजनने पक्षे सिते श्रावणे स्यादिति। वेदानामुपाकृतिरुपाकर्म श्रावणमासि सि
ते पक्षे ओषधिप्रजनने ओषधिप्रादुर्भावे सतीत्यादित्यन्वयः। तथा च याज्ञवल्क्यः। अध्या
यनामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा हस्तेनौषधिभावे वा पंचम्यां श्रावणस्य चेति। उपा
कर्म केषामधिकारिणां स्यादित्याकांक्षायामाह। ब्रह्मव्रतिनां गृहस्थानामनुषां चेति। ब्र
ह्मव्रतिनां ब्रह्मचारिणां॥ तथा च शौनकः। समावर्तनो ग्रह

68

चारिकल्पेन तथान्यमितरेऽप्यायोपेयी लोके इति। समाचक्षुः सन्ध्यायोपेयी गृहस्थः इतरे ब्रह्मचा
रिणः। अथो यजुःशाखिनां श्रावण्यामिति। अथातोऽध्यायोपाकर्म श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमा
स्यामित्यादिभिरनेकवाक्यं यद्यपि सामान्येन प्रवृत्तं तथापि बह्वृचसामगयोः कालविशेष
स्याविधास्यमानत्वाद्यजुर्वेदिनां श्रावण्यां पौर्णमास्यामुपाकर्म विशेषितं भावः। अस्मिन्क
र्मणि पूर्वाह्णो विहितः। अस्य तु विधेः पूर्वाह्णः कालस्तु इति वक्ष्यमाणत्वात्। यदि पौर्णमासी न
कर्मकालं दिनद्वये व्याप्नोति न व्याप्नोति वा तदा पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः। बह्वृ
चाः श्रवणे कुर्युः ग्रहसंक्रान्तिविवर्जित इति बह्वृचपरिशिष्टे। तैत्तिरीयाणां परा इतरेषां पूर्वे व्या
ह्यहगा तु कर्मसमयं व्याप्नोति सा चेन्न वाकापरे तैत्तिरीयशाखिभिः। पूर्वे परदिने पूर्वं चरेयं ... ऋग्वेदिनां श्रवणे उपाकर्म कार्यमित्याह
जुषे यजुर्वेदिभिः। बह्वृचाः श्रवणे कुर्युरित्यनुषज्यात्। ... श्रावण इति यावत्। व्याहृते रः ऋति
ऋग्वेदी ननु या धुमाकृतिमुडेवि क्षोरिति। विच्छेदोऽडीनक्षत्रे श्रावण इति यावत् ... धनि
ष्ठा कार्यैव परेति। स्मृतिः श्रवणः। तथा च निगमः। तापोहं नु उत्तराषाढा उपाकर्म ... धनि
ष्ठामि। श्रेते कार्यमुपाकरणसंज्ञितमिति। संहरेद्वोत्सृजेत् पूर्वाह्णे विचरेद् हि। ... गामिनि
कुर्युः उत्सर्गं सर्वच्छन्दसां। शुक्लपक्षे हस्तेन उपाकर्मापराह्णिकमिति गर्गवचनात् सामगैर्हस्ते
उपाकर्म कार्यमित्याह। अथ सामविदि मां हस्ते विद्ध्याध्याक्रियामिति। सामवित् सामवेदी इमां
उपाकर्मलक्षणां। तद्वै धूपरविद्ध एव विहितं कुर्यादिति। तद्वैधेन स्याहस्तस्य ... तत्का
ल्व्यापित्वात् तथा च परिशिष्टे ... धनिष्ठाप्रतिपद्युक्ते ... समन्वितं। श्रवणं कर्म कुर्वीत ऋ

ग्यऊः सामपाठकाइति। ओष्ठ ऋक्षसमन्वितं चित्रासंयुक्तं हस्तद्वयं वा॥ अथो फाल्गुने काले ग्रहसं
क्रमो यदि नभोमासः सिता पंचमी। व्याख्यावानस्यनेयि बहृचमुख्यैः स्वैः हस्तान्विता केवला वान्या
हस्तयुतापि तिथिर्भवतु चेति अथ यदि फाल्गुने: खामेदैनोक्तं स्यो पाकर्मणः काले ग्रहसंक्रा
मणो ग्रहणसंक्रांतिस्तो भवेतां तदा नभोमासः श्रावणमासस्य हस्तान्विता केवला वासि
ता पंचमी। अथवा श्रावणशुक्लपक्षवर्तिनी अन्या तिथिः हस्तान्विता भवतु सा वाजसनेयि
बहृचमुख्यैर्ग्राह्येत्यन्यपः। तथा च स्मृतौ उपाकर्म न कुर्वंति क्रमात्सामगृह्यविदः। ग्रह
संक्रांतियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु इति निषेधात् हस्ते नोषधिभावे वा पंचम्यां श्रावणस्य
ह्यिति सर्वशाखासामान्येन याज्ञवल्क्योक्तो विकल्प आश्रयणीयः। स च विकल्पः हस्तो
न्युक्तेऽहनि वा पंचम्यां वेति व्यवस्था तद इति कालनिर्णयकृदुक्तो ग्राह्यः। संक्रांतिग्रहणं वा
पि पौर्णमास्यां यदा भवेत् उपाकृतिस्तु पंचम्यां कार्या वाजसनेयिभिरिति स्मृतिमाधा
णवोक्ते यजुर्वेदामध्ये वाजसनेयिनामेवोक्तो विकल्प इति भावः। अथ स्याच्चेदि श्रावणि
संक्रांत्यादियुता नदा खलु विधिः स्यात्। प्रोष्ठपद्यामर्यत्रास्तस्मिन्निति रिक्ताखिनां न नभसः
पंचम्यमीषां स्मृतेति। अथ यदि संक्रांत्यादियुता श्रावणपौर्णमास्यात् तदा तिथिरिक्ता
खिनां अयमुपाकर्मरूपो खलु विधिः प्रोष्ठपद्यां भाद्रपदपौर्णमास्यां शस्तः प्रकारः कु
नः सर्वसाधारणो कालत्याग इत्यपेक्षायां यतो नभसः पंचमी अमीषां न स्मृता इत्यतो हि
तोरित्यर्थः। अयमाशयः ते हारीयाणामपि पंचमी विधाने कार्या वाजसनेयिभिरिति विरो

बाधिविधिर्यर्थः स्यात्। अतस्तैरयातः स्वाध्यायोपाकर्म श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वेति विकल्पोग्राह्य इति। तथाच
कालनिर्णयकारैरुपसंहृतं। तस्माद्गृह्ये कांचिदुक्ता पंचम्यां श्रावण्यां तैत्तिरीयकैः। प्रौष्ठपद्यामनुपाकर्म
कार्यमितिसिद्धमिति। श्रावण्यां पौर्णमास्यां वाषाढ्यां वोपाकृत्य छंदांस्यधीयीतेति बोधा
यनोक्तेस्तच्छाखीनां स्वाध्यायिभिरयं विकल्प आश्रयणीय इत्याह। व्याख्यातारस्तु कल्पतोत्र विहि
ता बौधायनीयैर्द्विजैरिति। अत्र ग्रहणादिदुष्टश्रावण्यां सत्यां अनुकल्पो विकल्पः। सर्वेषांस्युर
सम्भवे स्यसमया गौणाश्च गृह्योदिताइति अस्यमुख्यकालस्यासंभावे स्वगृह्योदिताः गौणाः स
मयाः कालाः सर्वेषां स्युः। तथाच कालनिर्णयकाराः। तत्तद्गृह्यानुसारेण व्यवस्थित विकल्पोपप
त्तेः नाव्यवस्थित विकल्पाश्रयणं युक्तमिति। औषध्यप्रभवादिनानुष्ठानेर्थे श्रावणीति ऋग्वे

।।३२।।

व्याख्यातास्युः सितपंचमीहस्तितकरौ भाद्रे सितपर्वणि। सर्वैरेव यथासूत्रमिति। सितपर्वपूर्णिमाक
रोहस्तः। यथासर्वं ऋग्यजुःसामवेदिभिः क्रमेण श्रुतिपर्वकरा व्याख्याः सर्वैः। सितापंचमीति।
तथाच मनुः श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि युक्तश्छंदांस्यधीयीत मासान् विप्रोर्ध
पंचमानिति। अपित्रह्वेन भाद्रपदश्रवणहस्तपंचमीनामुपादानं। अष्टौषधय स्तस्मिन्मासे
तु न भवंतिचेत्तदा भाद्रपदेमासि श्रवणेनतादिषु तइति वृद्धपरिशिष्टात्। तथा प्रौष्ठपदीहस्ते
नउपाकरणमिति गोभिलोक्तेः। प्रौष्ठपदी आप्तेश्च थंः अस्यतु विधेः पूर्वाह्णकालः स्मृतइति। अस्य
उपाकर्मणः। तथाच प्रचेताः। भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यांपूर्वाह्ण एवतु इति। अथोत्कर्षस्य च साम
गान्यविदुषां कालस्य वृद्धौ भवेदिति। सामगान्यविदुषां सामवेदाध्यायितिरिक्त ऋग्वेदविदुषां। तथा
च कात्यायनः उत्कर्षकालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणां। अभिषेकादिवृद्धीनां नत्कर्षोयुगादि

।।३२।।

षु। न्यतुज्ञविशिष्टं गवचनं। दृशाहरा सुतो कर्षस्य श्रवणेपि युगादिषु। उपाकर्म महाषष्ठ्यो
वितदिष्टं षष्ठा त्रिनद्वलि तर्क्षे होगविषयं दोषाकालद्वयं। नापि सिंहे स्वाति त्यादिगर्गवाक्येन सि
सिंहार्क एवोपाकर्मविधानादिति भावः। कृच्छ्रोपाकृतिमप्यस्ते कुर्निर्गणं पृश्नद्वयेति। यु
क्तैश्छंदांस्यधीयीयैथैः मासान्विप्रोर्द्धपंचमानिति मनुक्तेः। तथाच उपाकर्मप्रभृति सार्द्धं
चतुरो मासान् शुक्लपक्षेषु निरंतरं स्वाध्यायमधीयीतेत्यर्थः। इति कालनिर्णयकारे व्या
ख्यातं॥ प्रसंगादुत्सर्जनानंतरं वेदपठने विशेषमाह। अथ निरुत्सर्जे प्रपठेल्लिखितेस्य
निगमं छंदोंगानि चेति। सिते शुक्लपक्षे। कृष्णे कृष्णपक्षे। रहः एकांते। तथाच मनुः।
अतऊर्ध्वं तु छंदांसि शुक्लेषु नियतः पठेत्। वेदांगानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु संपठेदिति॥५
इति श्रीकालनिर्णयदीपिकाविवरणे उपाकर्मकालः॥ अथोत्सर्जनकालः॥ ७॥ पौषस्या
द्विधिभेथवा तद्दसिताष्टम्यां खलूत्सर्जनं पूर्वाह्ण इति। विधिभे रोहिण्यां। तथोक्तं या
ज्ञवल्क्यः। पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा। जलांते छंदसां कुर्यादुत्सर्गं विधि
वद्बहिः। अष्टकायां कृष्णाष्टम्यामित्यर्थः। पूर्वाह्णे प्रथमेहनीति मनूक्तेः। पूर्वाह्णे इ
ति। अथ भवेच्चदि द्विजजनः श्रावण्युपाकर्मकृत्। पौषाद्ये हि सितेतरे दिनमध्ये चे
लुक्तेः। सितप्रतिपदि प्रोक्तं तदोत्सर्जनमिति। तथा माघः। तथा
न्प्रोष्ठपद्यामुपाकर्मकारिणः। पुष्ये तु छंदसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः। माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमे
चमनुः। पौषे तु छंदसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं पुष्यस्य शुक्लप्रतिपदि पूर्वाह्णे। अथ प्रोष्ठ
हनीति। श्रावण्यां मधुपाकर्म। तदोत्सर्जनं

अर्धपंचमान्मासानधीयीतेति तन्नैमिषोगव्यादर। कुर्यादिन
पर्यान्तदामाघस्येत्यर्थः। तदुपाक्रियाविधिदिने इति। वा अथवा पुनरुत्सर्जनं उपाक्रियाविधिदिने उपाकर्मपास्मि
दिने क्रियमाणे तस्मिन् दिने कुर्यादित्यन्वयः। तथा च खादिरगृह्ये पुष्ये वोत्सर्जनं कुर्यादु
पाकर्मदिने वा इति। बौधायनाचार्यस्तु पौष्यां माघशुक्लपर्वणि वा इत्युपरि इति। तथा च चोदो
धापनः। श्रावण्यां पौर्णमास्यां आषाढ्यां चोपाकृत्य पौष्यमाघ्यां चोत्सर्जनमिति। आर्द्रे तु कृत्या
यनः। ग्राहे तु खलु इति। तथा च कात्यायनः। उपाकृत्योदगयने ततोऽधीयीत धर्मवित् उत्सर्गो
तथा रौष्यां माघ्यां प्रौष्ठपदे पि वेति। सामगास्तु तपने सिंहस्थिते तपने सिंहस्थिते पुष्यभे
कुर्वीरन्निति। तपने सूर्ये। तथा च सिंहे रवौ पुष्यभे हस्तर्क्षे विचरेद्बहिः। छंदोगामिलि
ताः कुर्युरुत्सर्गं सर्वछंदसामिति यदि हस्ताभात्रयमनः। पुष्यो वर्चेद्भाद्रेके उत्सर्गं तत्तु ॥३३॥
पुनर्भस्य विनदेति। तथा च परिशिष्टे। मासे प्रौष्ठपदे हस्तात् पुष्यः पूर्वं भवेद्यदा तदा च
श्रावणे कुर्यादुत्सर्गं छंदसां द्विजः इति। अथोत्सर्जनोपाकृती प्रत्यब्दं विदधीत तेन तु भवे
द्वाध्यापनं छंदसामिति। तथा च कात्यायनः। प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं छंदसां द्विजः इति। अ
थोत्सर्जनोपाकृती प्रत्यब्दं विदधीत तेन तु भवेदध्यापनं छंदसामिति। तथा च कात्यायनः।
प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गविधिवद्द्विजैः। क्रियते छंदसां तेन पुनराप्यायनं भवेदिति ॥
इति श्रीकालनिर्णयदीपिकाविवरणे उत्सर्जनकालः ॥ ॥ अथ संक्रान्तिकालः ॥ ॥ अहर्य
द्विचरसिंहवृश्चिककुम्भेः सूर्यस्य यः संक्रम इति। कृर्यं क्विविष्णुपदं तथान्तसिष्टः वृषवृश्चि

संक्रान्तिनिर्णयः ॥

कर्कुंभेषु सिंहे वैवयदारवि: एवं द्विस्कुपदं नाम विषुवादं धिकं कलमिति । कन्यामीनन्वे मिथु
षडशीत्यास्यमिति । अथ र्के स्यय: संक्रमं इति कर्कटइत्येत: पर्यंतमन्त्तुवर्तनीयं । न्तुमिथुनं
तथा च वशिष्ठ: । कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गति: । षडशीतिमुखं प्रोक्ता षडशीतिमु
णाफलैर्दरिति । तुलामेषयो: प्रोक्तं तद्विषुवमिति विषुवं युज तौलिनोरित्युक्ता ... षेयनमु
दग्यास्यापनजिधं कर्कट इति । तथा च वशिष्ठ: द्वषकर्कटे संक्रांतिर्द्वे ... ग्रापनेइ
ति । स्वर्वोस्व्यस्य विशेषत: पुनरिमा: संक्रांतय: सप्तधेति इमा: सर्वा: संक्रांतय: ऋक्ष
विशेषत: ऋक्षविशेषेण पुन: सप्तधाइति अनेन पुन: शब्देन वारविशेषेणापि सप्त
धात्वं सूचितं । तथा च देवीपुराणे । सूर्ये घोरा विधौ ध्वांक्षी भौमे चैव महोदरी । बुधे मंदा
किनी नाम मंदा सुरपुरोहिते । सितेशनु शुक्रवारे स्याद्राक्षसी चिरातेश्वरे: एता: संक्रांत
य: सप्त फलमासां निगद्यत इति । नक्षत्रविशेषेणोद्दिष्टं सप्तधात्वं लल्लेनात्राह । मंदा
स्याद्ध्रुवभेषु सत्र्यमगतामंदाकिनी रेवतीचित्रामित्रमृगेषु ध्वा । ध्वांक्षी करयो: पुष्ये भवे ध्वां
क्षिका । स्यात्पूर्वात्रितयेमघायमभयोर्घोरा धनिष्ठापुनर्वस्वोर्विशाखानिलशर्ययो: शत
भिषास्तुकामहोदरी ... ज्येष्ठार्द्रारगमूलभेषु ... ताराक्षस ... मिश्रा ताराधाष्ट्रकृत्तिक
यो: इति । विधिभं रोहिणी । मित्रम अनुराधा । यमभं भरणी । विष्णुश्रवण: । अनिल स्वाती
उरगा आश्लेषा । राधा विशाखा । तथा च देवीपुराणे । मंदा ध्रुवेषु विज्ञेया मंदा मंदाकिनी तथा
क्षिप्रे ध्वांक्षी विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्तिता । चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरे रक्षोभे ... ध्वरा ... मिश्रा

लिप्सितायैव निर्दिष्टा मिश्रितं त्रैधुसंक्रमे इति। क्रमेण घटिकास्ताः सुस्मृताः सप्त लघु
ज्या रव्याश्रिचतुः रा रर्षिवसु संभेयानय घ्न द्वत्रा प्रारा स्य स्वल्पसु रव्यमा स्थिति। त्रारा पं
च रूपय: व सथा वसवअष्टौ। तथा च देवीपुराणे। त्रिचतुः पंच सप्ताष्टनवद्वादशरेव च
क्रमेण घटिकाश्चैतास्तत्र ज्यैपारमार्थिकमिति। पारमार्थिकं व सोर्धारादि ला भ्यं।
सूक्ष्मतमसंक्रांतिकाले धर्मानुष्ठानेन यत्नेन पतेत्तद्देवफलमेतास्वपि घटिकासु लभ्य
ताइन्यर्थः। इति कालनिर्णयकारकौ क्रिमजिपे न्योक्तं। आत्रा स्यं स्वल्पसु स्य भा स्थिति
अथ नक्तभि पुण्यीतरे: संक्रमे प्राप्य नक्तं त्रिनयेष वोपवसनं कार्यं फलकांक्षिभिरिति। प्र

।।३४।।

चिपूर्वेह्नो त्रितये। तथा च वृद्धवसिष्ठ:। अयने विषुवे चैव त्रिरात्रोपोषितो नर:। स्नात्वा

।।३।।

पोभ्यर्च येद्भानुं सर्वकामफलं लभेदिति। अथ चेत् अनेन विकल्पवाचि नाएकरात्रोपवास
स्मृतः। तथा चापस्तंबः। अयने विषुवे चैव ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। अहोरात्रोषितः स्नातः
सर्वपापैः प्रमुच्यत इति। आदित्येहनि संक्रांतावित्यादि पुत्रिणो गृहस्थस्योपवास नि
षेधात् पुत्रितरेतर उक्ती। यत्संक्रांतिषु यद्विधेयमखिलं मूले विलोक्यं सुधीरिति। नु
ल्लांप्रत्यागतेस्त्र्ये दिपु व द्दिवसे स्नानि। ब्राह्मणेभ्यः प्रदेयानि सस्यानन्यजिनवानि चेत्या
दितचत्संक्रांतिषु करणीयं क्लित्वं तत्सर्वं मूले कालनिर्णये विलोक्यं। सूक्ष्मत्वात् दवि

पद

संक्रमस्य विहितानुष्ठानयोग्यः पुण्यकाल: पंचदशोत नपोडशा शुभा स्नानपरवोत्तरा
इति। पुरः पूर्वा:। पंचदश घटत अथवा षोडश। तथा च वसिष्ठ:। संक्रांति: समय: सूक्ष्मो दु

र्द्धयः पितृतीते क्षणे। तद्योगाश्चाप्ययः श्वोर्ध्वे त्रिंशन्नाड्यः पवित्रतः। पितृतीते क्षणे श्चर्मेश
क्षिरिस्पर्शः।। त्रिंशत्कान्नाड्यः पूर्वपंचदशापश्चात्पंचदशाद्रुतिज्ञेयं ध्रुवराशिरपि। नाड्यः षोडशपूर्वा
परसंक्रांतेरुत्तरेणाचेति। याया संन्निहिता भवेयुः षष्टिकाः पूर्वोत्तरासंक्रमे तास्ताः पुण्यत
मा इति। तथा च शातातपः। यायाः संन्निहिता नाड्यः तास्ताः पुण्यतमा अयनपंचदशिकाधि
मा इति। तथा च ब्रह्माण्डे। पुण्यतमा इति। तथा च वसिष्ठः। मध्ये तु विषुवे पुण्यं प्राग्विष्णोर्दक्षिणायन
छोः पदे कर्कटे सौम्ये। पुण्यतमा इति। तथा च वसिष्ठः। मध्ये तु विषुवे पुण्यं प्राग्विष्णोर्दक्षिणायन
छो: पदे कर्कटे सौम्ये उत्तरायणे इति। तथा दशाहस्रा सागुत्तरायणी उ का: श्रेष्ठाः स्युर्वि
नं। षडशीतिमुखे तीते अतीते चोत्तरायणे इति। पुण्यो विषुवती प्रोक्ते दश पूर्वा दश परा इति। परा स्त्रषडशीत्या
मुख इति। तथा च बोधायनः। पुण्यो विषुवती प्रोक्ते दश पूर्वा दश परा इति। परास्त्र षडशीत्या
स्ये स्वषेइति। अषेमकरे। षडशीतिमुखे नीते अतीते चोत्तरायणे इत्युक्त्वोक्तम्। तथा मा:
स्पेशसषेइति। अषेमकरे। षडशीतिमुखेष्वतीते अतीते चोत्तरायणे। पुण्या स्युः परतोपीति। पुरस्तात्पूर्वाः। रात्रावुत्त
त्रिंशत्कर्कटकेपुरस्त मकरे तादृग्वा दिश्रिषु ता। पुण्या स्युः परतोपि परा अपि चत्वारिंशत्पुण्य
त्रिंशद्देवदिक्षिणार्द्धे त्रिंशत्पुता श्चत्वारिंशत्तिथिपावनत्। परतोपि परा अपि चत्वारिंशत्पुण्य
इत्यर्थः। तथा च ब्रह्मवैवर्ते। त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे तु दशाधिकाः। अविष्यत्यपने पुण्य
अतीते चोत्तरायणे इति। अत्र च त्राह्मीनउत्तरायणे पश्चादपि चत्वारिंशत्पुण्या इति। दर्शितं उभौ
कषोडशनाड्यः परतः षोडशेत्यतः। तादृग्दक्षिणे पूर्वा अतीते चोत्तरायणे। तथा मुगाते पुष्प
विषुषडशीतिमुखे तथा। इत्यादि वाक्यैः अल्पघटिकानां पुण्यानि श्राय प्रदर्शनपरामिति। प्राक्
विषुषडशीतिमुखे तथा। दिनोचरदले न्यूनार्धरात्रौ तथा। पुण्यं स्यात्परतो निशीथ
सर्द्धरात्रात्तुलामेषो स्रोयदिन दिनोत्तरदले न्यूनार्धरात्रात्प्राकृतथान्यूनार्द्धरात्रे तुला
समयाद्येशोच भवेत्तांपरे स्याद्याद्धे शुभमिति। यदा अर्धरात्रात्प्राकृतथान्यूनार्द्धरात्रे तुला
मेषौ स्रास्यादान दिनोत्तरदले संक्रमणदिनोत्तरार्धे पुण्यं स्याद्येशोतुलामेषौ निशाभसम

त्र४

यान्यरात्रौ भवेत्तां तदा परेद्युर्वा याद्ध्वं पुण्यमिति त्वन्यपक्षः। अथ यमादापः। अर्धरात्रादधः स्त्रीस्थितं मध्याह्न
स्योपरि क्रियाः। ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयमिति विशिष्टवाक्यं। तथा मानार्धे मास्करे पुण्या
मपूर्णे शर्वरीदल इति देवीपुराणवाक्यं च विषुवविषयमिति। मानार्धं प्रहरद्वयं। भास्करो दिवसः
भास्करं करोतीति मेषतुले। अपूर्णे शर्वरीदले इति। किंचिन्न्यूनार्धरात्रे इत्यर्थः। विष्णुपदान्तेषु कर्क
न्यासु चैवं यदा। पूर्वोत्तरगते रात्रौ भानोः संक्रमणं भवेत्। पूर्वार्धे पंचनाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता म
नीषिभिः। अपराह्णे तु पंचैव श्रौते स्मार्ते च कर्मणीति निगमवाक्यमभिप्रेत्याह। अत्युत्तं चिर
टश्री व्याख्ये ऊर्ध्वाधोभि निशा स्वश्चे त्यच्च पुण्यादिनां त्यक्ष्यटिकाः पूर्वी हि पश्चात्तु ने स्यातां यस्थु
पे परेद्युश्च घटिकाः पंच स्मृताः श्रोभनाइति। अधोर्धाभि निशा: अर्धरात्रादध इत्यर्थः। वशिष्ठव
कर्कसंक्रान्तिपरं निगमवाक्यं तु पुण्यातिशयपरं न कामिति केचित्। किन्न्वमित्याह प्राहुः केचि
दधोर्धरात्रस्मयात्म श्वाच्च संक्रांतिषु प्रत्यासन्ने महद्दलं पुण्यमिमाः सायोदयश्चाष्टौः भवंत्यः
पुण्यतमा इति विष्णुपदषडशीत्यास्य योः पंचघटिकाः अतिशयेन पुण्यइति निगमवाक्येनो
क्तो। धनुर्मीनावति कन्यकन्यां च मिथुनां तथा। पूर्वापरविभागे च रात्रौ संक्रमणे यदा दिनो
ते पंचनाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः। उदये चास्तदा पंच देवे पित्र्ये च कर्मणि इति स्कंदपुरा
णवचने विषुवेपि सायोदयस्थाः पंचनाड्यः पुण्यतमा इति भावः। आसत्रसंक्रमं पुण्यंदि
नार्धं स्नानदानयोः। रात्रौ संक्रमते भानौ विषुवत्ययने दिनमिति (वृद्ध)देवदर्शिनेत्याह। प्रज
पार्श्वे च यमेनायने दिनं पुण्यं पूर्वं विषुवत्ययने दिनाइति ऊर्ध्व विशाखा। तत्र दिने रात्रौ वा संक्र
मणे विषुवत्ययनयोर्दिनार्धं पुण्यमिति तदेतदभिप्रेत्याह। अत्यायनमथः प्रश्नानि रात्र्यादृचे
घ्यासन्नमहस्तदर्धमथवा पुण्यमिति। निशीथे तु चेज्जाये यामवर्जितेहनि स्थिते सं

॥३५॥

धनुर्मीना ४

॥३५॥

६७

क्रांतिरर्वाग्गृहस्थित्यैकेव निशीथगा यदि तिथिः शास्त्रं तदा प्राक् दिने अत्यार्धं यदि संक्र-
मस्य समये भिन्ना तिथिः स्यात्परे ह्ना पूर्वदलमुत्तमं स्मृतमिति। अयनवर्जिता निखि-
लाः सर्वाः संक्रांतिर्निशीथे चेज्जायेतेह अस्मिन्समये अर्वाग्गृहस्थिताः पूर्वदिने तिथ्याः स-
ह निशीथगा तिथिर्यदि एकैव स्यात्तदा प्राग्दिने अत्यार्धं शास्त्रं स्मृतं। यदि संक्रमस्य सम-
ये मध्यरात्रौ भिन्ना तिथिः स्यात्तदा परेहनि आर्धदलमुत्तमं स्मृतमित्यन्वयः। तथा चोक्तं।
आद्यौ पुण्यं विजानीयाच्च यदि भिन्ना तिथिर्भवेत्। अर्धरात्रे व्यतीते तु विद्धे यम परेहनीति।
आद्यावहनि पुण्यं विजानीयात्। यदि भिन्ना तिथिर्भवेत्। यदि चार्धरात्रे तिथिरन्या स्यात्त-
दा परदिन एव पुण्यमित्यर्थः सिद्धं। अर्धरात्रे व्यतीते तु पुनर्भिन्नायामभिन्नायां वा तिथौ सं-
क्रमणे परेहन्येव पुण्यं ज्ञेयमिति कालनिर्णयकारैर्व्याख्यातं। पूर्वापरदिने यत्पुण्यं तत्क्रि-
यदित्यपेक्षायां रात्रौ संक्रमणे पुण्यं दिनार्धं स्नानदानयोरित्यादिना निर्णय इति भावः। अ-
र्धे चेत्कुलीरे निशः पुण्यं पूर्वमह्नि भवेत् मकरो यच अर्धरात्रे परं पुण्यं प्रोक्तं हरि विभु-
लीरः कर्कटः। इदं मध्याह्नं पूर्णो चेदर्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः। प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा
मकरकर्कटाविति। इष्टवचनस्यापवादः। अर्धरात्रे पूर्णे यदा संक्रांतिः स्यात्तदा दिनद्वयं
पुण्यं प्राहुः। तच्च पूर्वदिनस्योत्तरार्धं उत्तरदिनस्य पूर्वार्धं संपूर्णे अर्धरात्रे तु उदये स्नानमय-
वापि। मानार्धं भास्करे पुण्यं संपूर्णे शर्वरीदले इति देवीपुराणवचनात्। मानार्द्धं दिनम-
नार्धं। भास्करोतीति भास्करो दिवसः। मुक्त्वा मकरकर्कटाविति। मकरकर्कटयोर्दि-

नद्वनं पुण्यं न भवति किंतु क। आसन्नसंक्रमं पुण्यमिति विवरणात्। तस्मात् मध्ये तु विषुवं पु
ण्यं प्राग्ध्वं छोत्तरि जायते। षडशीतिमुखे तीते अतीते चोत्तरायणे इति वृद्धवसिष्ठवचनात्। क
र्के पूर्वदिने पुण्यं मकरे तूत्तरे दिनमिति। तथा चोपसंहृतं कालनिर्णयकारैः॥ तत्रस्थ
वचनांतरपर्यालोचनया मकरे तूत्तरं दिनं पुण्यं कर्कटके पूर्वमिति। अस्तंगते यदा सूर्ये झ
षं यांति दिवाकरः। प्रदोषे चार्धरात्रे वा तदा पुण्यं दिनद्वयमिति बोधायनवचनात्। सू
यदा अस्तंगते सूर्ये प्रदोषे वा दिवाकरः। झषं मकरं याति तदा वा विकल्पेन दिनद्वय
पुण्यं केचिदिच्छंति। तन्न मतं महा। अस्तंगते तु तपने स्याद्वा प्रदोषे झषः। तत्राहर्दिने
येपि पुण्यमये दन्ये केचिदिति। झषो मकरः। पुच्छजन्मनियमे यत्तथा संक्रमणे रवे। ॥३६॥
राहोश्चंद्रदर्शने स्नाने प्रशस्तं नान्यथा निशीति। वसिष्ठवाक्यात्रायेनाह। निशासंक्र
मे कलात्मसति चक्राद्विशिष्टफलदा रात्रिरिति। या यासंनिहिता भवति विवादिकाद्या
दिना पूर्वोक्ता या आसत्तिसंनिधानं तद्दशादिविशिष्टफलदेत्यर्थः। संक्रांतिकालस्या
तिसूक्ष्मत्वात्तत्र तावच्चैतन्नाभ्युपपन्नं तन्मध्यगतयोः संक्रांतिस्नानादिविधानकर्तृ
त्वं संक्रांतिसंनिधौ पुण्यमिति न्यायप्रतिपादकत्वात् स्वाध्ययुक्तमिति भावः। निषेध
पुरुषः। को याचादेरपि कोविदे रविरिति। तः प्रागूर्ध्वनाडी ग्रहइति। याचादे निषेधे पुरुषः। को
विदैः प्रागूर्ध्वनाडी ग्रहसंक्रांतेः पूर्वापरव्यवच्छिका ग्रहोमिति। तः सोकाइ यन्वयः। तथा
च बाललोगासिः। याचा निषेधे पुण्यपि सूक्ष्मकालं यदा स्थिरीकर्तुमशक्नुवंतः।

॥३६॥

71

आलोच्यते तुल्यतयोपदिष्टं भवति नित्यं परिपूर्णकामा इति। अथ चार्यार्कसंक्रमतो
द्विनैर विभितैः स्नानादिकालस्मृत इति। दिनानि अत्र स्रोतानि: संक्रांतेः पूर्वं द्वादशभि
र्दिनैः स्नानादि स्मृतमित्यर्थः। एतच्च अयनांशाभिप्रायेणोक्तं। तथा चाहुः। अयनांशा
कतुल्येन कालेनैव स्फुटं भवेत्। सर्वविष्णुपदादीनि विद्यादिह यथान्यथा। मृगे कर्कटके
सूर्ये याम्योदगयने सति। तदा संक्रांतिकाले स्फुरन्ताविष्णुपदादयः। अयमर्थः। राशिं प्रति
त्रिंशद्दशा भवति। सूर्यश्च प्रतिदिनमेकैकमंशं भुंक्ते तत्र यावद्भिरंशैः रयनस्फुतिर्भवति
तावता सूर्यस्य भोग्यकालेन भाविना। विष्णुपदादिकानां स्फुतिर्भवतीति यदा कालनि
र्णयग्रंथो निष्पन्नस्तदा द्वादशायनांशा अ भूयं लिखितैर विभिनैर्स्पुक्तं तथाचोक्तं
कालनिर्णयकारैः। तत्र श्चद्वादशाभिरंशैरयनस्फुतिर्भवति। तदाभाविन्याः संक्रांतेर्द्वा
दशाभिर्दिनैः रर्वाक्पुण्यकालो भवति तस्मिन् संक्रांतिनिमित्तं स्नानदानादि कर्तव्य
मिति। एवं न्यूनातिरिक्तेपि बोद्धव्यमिति। एवं न्यूनातिरिक्ते बोद्धव्यमिति यदुक्तं काल
निर्णयकारैः स्तदेव स्पष्टयन् अयनांशवृध्यादिनवृद्धिर्भवती त्याह। अंशाः षष्टिकाला
मकोन्वरदं सूर्यस्य गत्या कलावृद्धौ अशाइ विनोधिकादिरुदितः पुण्योवृषष्टयुद्दि
न इति। सूर्यस्य गत्या अनुवारं यति वर्षकलावृद्ध्या अष्टपञ्चद्वितः षष्टिवर्षवृध्यारवि
तोधादशांशात् अधिकस्त्र्योदशादिरंशाः पुण्यो भवति। यतोंशाः षष्टिकल्पात्मकः कलानां प
ष्ट्या भवति तत्र हेतुगर्भविशेषणं। तत्र श्चैतदुक्तं भवति सूर्य एकस्मिन्नवर्षे अयनांशानां एकां
कलां भुंक्ते एवं वर्षषष्ट्या कलाषष्टिर्भवति कलानां षष्ट्यावएको शोभवति। एवं गण्यमानेया

तोत्राभवतितावद्विः सौरोदिवसेः संक्रांतेः पूर्वमपिपुण्यंभवेदिति॥ नाक्षत्रोर्कस्य भसंक्र
मात्परमध्यश्चोक्ताः शुभाः षोडशेति भसंक्रमान्नक्षत्रसंक्रमाः। तथा च जैमिनिः नक्षत्ररा
श्योरविसंक्रमे स्युरर्कपरंन्नापिरसेंदुनाड्य इति। चंद्रादीनां ग्रहाणां नक्षत्रराश्योः संक्र
मे याः पुण्याघटिकास्ता आह। अथेंदोरेकघटीत्रयोदशपलयुक्ता भराश्योः क्रमे प्राग्धी
चेति। अथइंदोर्भराश्योः नक्षत्रराश्योः क्रमेण संक्रमे प्राक्पश्चार्धं ठतासात्रयोदशपलीपुण्या
घटीकेव पुण्येत्यर्थः। शुभाकुजस्य सफलानाड्यः श्चतस्र इति। तभजस्योर्क्षघटीकात्रयं मनुप
लेपुण्यमिति। ज्ञस्य बुधस्य मनुपलैश्चतुर्दशपलैः। गिरांपतेर्गुरोः नाड्यः स्युः पलसप्तकेनस
हिताः साध्याः श्चतस्र इति। गिरामीशितुर्बृहस्पतेः। कवेः स्युरर्कसैकपलं चतुर्घटीका। कवेः शुक्रस्य ॥३॥
कलासंख्यास्ता नाड्यस्तथा। सौरेः सप्तलीयुताइति। कलासंख्याः षोडशसंख्याः। सौरेः शनैश्चरस्यात ॥३॥
थाचजैमिनिः। नक्षत्रराश्योरिन्दोर्द्वे मनुक्ता पुण्या अथेंदोः स्त्रिंधरापलैर्युगैकेवनाडीमुनिभिः
शुभोक्ताः नाड्यः श्चतस्रः सपलाः कुजस्य बुधस्यातिस्रो मनवः पलानि। साह्नोश्चतस्रः पलस
प्तयुक्ता गुरोश्च शुक्रे सपलाश्चतस्रः। द्विनागनाड्यः पलासप्तयुक्ताः शनैश्चरस्याभिहिताः स्तु
पुण्याइति। अथ निशि स्नानादिशस्तं ग्रहे संक्रांतिव्यतीपातजन्मसु तथा पुण्ये निशासस्नातो
गर्भाधानविवाहकाम्यविधिषु ब्रह्मप्रतिष्ठाब्दनेष्वार्चैचे निधनेयदेयमनुतोन्यत्राप्रशस्तानि
शेति। अल्पापाशा। ग्रहणादौ स्नानंशस्तं देयं दानं च शस्तं। तथा च मनुः। ग्रहणोद्वाहसंक्रांतिया
त्रार्तिप्रसवनेषु च। श्रवणे चेन्निशास्नस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते। विष्णुः। विवाहव्रतसंक्रांतिप्र
तिष्ठाकुलजन्मनि तथोपरागपातादौ स्नानदाने निशाशुभा। तथा च गोभिलः। राहुदर्शन
संक्रांतिविवाहात्ययवृद्धिषु। स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु चेति॥७॥ ७

अमावास्यानिर्णयः ॥

इति श्रीकालनिर्णयदीपिकाविवरणे संक्रांतिकालनिर्णयः ॥ अथ दर्शश्राद्धनिर्णयः ॥ छ ॥
दर्शश्राद्धविधिं त्रिधांशितदिनांत्यांशेऽपराह्णे चरेत्कृत्स्नमिति । त्रिधा त्रेधा दिनांत्यांशोऽपराह्णे
त्रिधा विभक्तस्य दिवसस्य तृतीयभाग एव वर्तमानेऽपराह्णे इत्यर्थः । नित्यं नित्यश्राद्धमेतदित्य
र्थः । तथा च कात्यायनः । पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते । वासरस्य तृतीयेंशे ना
तिसंध्यासमीपतः इति । तथा शातातपः । दर्शश्राद्धं तु यत्प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितं । अपराह्णे
पितृणां च तत्रदानं प्रशस्यते इति । यद्यप्यपरेद्युरेव विहितः सर्वापराह्णस्थितो दर्श इति । य
दि दर्शश्चोभयेद्युः दिनद्वये एव अपराह्णव्यापी न दापः सर्वापराह्णस्थितः स एव विहित यास्या
इत्यर्थः । तथा च पिंडान्वाहार्यकमित्यादिनोक्तं । पिंडान्वाहार्यकं पिंडपितृयज्ञानंतरं क्रिय
माणं श्राद्धं । अथ व्यहगोपराह्णलवप्युक्तायेस्याप्यवदाधः अपेतयायोक्तं । यदा यजुर्वेदीयामं
दीपमन्तुरयेत अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते । क्षीयमाणा परा स्फीत्वा दिने सर्वा
पराह्णव्यापिनीलक्षवतीत्यर्थः । चतुर्दश्यां प्रथमे क्षिव्यहृयगतेर्ग्यार्हः परोर्ध्वं पुष्टिः स्वीकृत दर्श
स्कयपेक्षमिति । तथा चहारीतः । त्रिमुहूर्तापकर्षा या पूर्वा स्वर्वा यववृद्धयेः । कुहूर्द्ध्व पुष्टिः
कार्यापेक्षा सा न गौनिर्जरेति ॥ एतदुदितं सा गौरीति एतत्सूचितं निर्णयजातं तथा च
लोगाक्षिः । सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि । निरग्निद्विजैः स्त्रीशूद्राः कुहूपे वितं
नुपूर्वं द्वैः स्मृतं पार्वणमिति । तथा स एव । स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्या तथा चानाग्निकैर्द्विजैरि
ति द्वैधेल्पं कुहूं समत्रमपि वायोन्चे त्यन्ता विष्यते दर्शः इति । तथा च हारीतः । कृत विद्धाप्य
मावास्याप्रतिपन्मिश्रितापि वापि च्चेकर्मणि विवर्द्धितां या कुहूपकालिः । कांति । चेतुदिनदर्श

(74)

॥३८॥

ष्णो

पि कुतर्पमान्वेत्यस्मावादिम इति। तथाच बौधायनः। व्यष्टिकेकाप्यमावास्या प्रतिपत्सु नवेयदा
।भूतविद्धापि कर्तव्या दैवे पित्र्ये च कर्मणी॥ प्रतिपत्सु घटिकैका पि कर्मकालसंबंधिनी यदि
न स्यादित्यर्थः। इति कालनिर्णयकारैर्व्याख्यानं च। यत्स्वल्पं दिवसद्वये पि कुतुपं गच्छेत्तदा धूर्त
रं ग्रास्यो वृद्धिसमत्वयोरितरथा पूर्वेद्युरिति इतरथा।। निर्णयामृते तथा च प्रचेताः। सिनीवाली
कुहूश्चैव युक्ते श्राद्धकर्मणि। स्यातां नेये त्तु मध्याह्ने श्राद्धादि स्यात्कथं तदा। निर्णयसि
नीवाली।। निर्णयवृद्धो कुहूस्मृता। सामध्ये पि च कुहूर्ज्ञेया वेदवेदांगवेदिभिरिति। अथाहर्द्वये
व्यापावे कुतुपस्य पश्चिमे दिने इति। पश्चिमदिने द्वितीयदिने। अनंतरोक्तादेव प्रचेतो वाक्यात्
दिनद्वये कुतुपव्यापित्वे तिथिवृद्धावेव घटते नान्यथेति अतः पश्चिमदिन इत्युक्तमिति भो
वः। अह्नो मुहूर्ता विज्ञेया दश पंच च सर्वदा तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतुपः स्मृत इति म
स्यपुराणमध्ये प्रत्याह। अथाह्नो मुहूर्ता विज्ञेयाः कुतुप इति अरुणोदयवेलायाममावास्याप
दा भवेत्। स कालः परमो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयमिति यद्बृहस्पतिवशिष्ठवचनं तत्तर्पणा
दिविषयमिति कालनिर्णयकारोक्तिमाश्रित्याह अरुणोदययुक्तोदर्शस्य योग्यतास्ना
ज्ञेया पितृतर्पणादिविषयेति अरुणोदययुक्ताया ग्यता श्रेष्ठता। मुहूर्त्तमप्यमावास्याप्र
तिपद्यपि चेद्भवेत्। तदानीमुत्तमं ज्ञेयं पर्व दर्शं तु पूर्ववदिति वचने तुलापुरुषदानादिविष
यं। अमायाप्रतिपद्युक्ता सर्वपापहरा तिथिः। चंद्रसूर्यग्रहे स्कल्या स्नानदानजपादिषु इ
ति पद्मपुराणवचनादित्याह। अल्पापि दर्शे स्कलादानादाविति। व्यष्टिकेकाप्यमावास्या
नवेयदि चतुर्दशीं तदा व्यर्थतत्र दैवे पित्र्ये च कर्मणि चोदितामिति सवं तो वचनं दैवपित्र्य

॥३८॥

प्रधानोपविषयः। षष्ठ्येकादश्यमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी। सप्तमी परविद्धा च नोपो
ष्यं तिथिपर्यायकमिति स्कंदपुराणवचनादित्याह। पित्र्ये षट्कदनाहारं भूतादौ परः स्वीका
र्य इति। तुलामकरमीनेषु कन्यायां मिथुने तथा। पूर्वविद्धाप्यमावास्या ग्राह्या भवति य
त्नत इति कात्यायनवचने देवकार्यविषयमिति कालनिर्णयकारोक्तिमनुसृत्याह। मि
थुनांगनाझषतुलामीनस्थितार्के चर्यर्णाग्निहोत्रे खिलदेवकार्यविषये ग्राह्या न्यदा पूर्व
ति॥७॥ इति श्रीकालनिर्णयदीपिकाविवरणे अमावास्याश्राद्धकालनिर्णयः॥८॥ अथा

अष्टकानिर्णयः॥

ष्टकानिर्णयः॥ पौषादित्रिषु भाद्रे च बहुलाष्टम्योष्टकाख्याः स्मृता मार्गे ष्टम्या सि
ताष्टिके स्थितुद्दिता इति। तथा च कूर्मपुराणं। अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमासादिषु
इति। तथा च पद्मपुराणे। अग्निष्वात्ता पितृवर्ग्याः पाः वसुनाम्ना पि श्राद्धस्ताया पुनरनु
ग्रहानायाज्ञवचप्रत्यष्टकाख्ये नोत्पचिंदं शिता। ज्येष्ठपत्न्याष्टका भूयपितॄलोके
भविष्यसि। आयुरारोग्यदा नित्यं सर्वकामफलप्रदेति। मार्गशीर्षमासाष्टका शौनकेनो
क्ता। हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इति। अत्यै जानवम्यो सिता
मासानामुदिता: क्रमात् मुनिवरैरन्याष्टका स्यादिति। एषां मासानाम सितानवम्योमुनि
वरैरन्वाष्टकास्त्याउदिता: ताश्च श्राद्धादौ शुभा:। अष्टकानामनुपश्चाद्भवंती त्यनेनान्व
र्थनाम्नायेषुमासेषु अष्टका भवंति तेष्वेवान्वष्टका इति भाव:। त्र्यरेन्द्रितापार्वणमासु
इति। आस्वष्टकान्वाष्टकासु पार्वणं चरेत्। तद्दीनित्यं आवश्यकमिति यावत्। त
थाच वसिष्ठ:। श्रावण्याग्रहायण्योश्चान्वष्टकास्वपि पितृभ्योदद्यात्। तथा च नाम
हा। अमावास्याव्यतीपाते पौर्णमास्याष्टकासु च। विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिप

॥२७॥

वृद्धिश्राद्धकालः॥

यतेइति।मातृयज्ञमंतरेणान्वष्टका स्यादिति।पश्चात्सिद्ध्यमिति।आदितः।आदौ।तथाच
देवलः।अष्टकासु च कर्तव्यं श्राद्धं हेमंतिकासु वै।अन्वष्टकासु क्रमशो मातृपूर्वं तदि-
ष्यतइति।अत्रोपपत्तिनुयाहृध्याह्निकान्वष्टकास्वं वा श्राद्धमतोन्यदास्वपतिभिः
श्राद्धसदासंभवेत्।तथाच स्मृतिः।अन्वष्टकासु वृद्धौ च प्रतिसंवत्सरं तथा।अत्र
मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सहेति।रास्यादानेरातृपूर्णिमाः।पितृयज्ञोत्तरापिंड
न्वाहार्याः मार्गश्रावणमाघभाद्रपदमासाद्यदपातादयइति।तथाचोक्तं पितामहेन।अ
मावास्याव्यतीपातइत्यादिना।तथाच विष्णुधर्मोत्तरे।श्राद्धकालममावास्या निर्वप
न्निवसत्तम पौर्णमासीनथा माघी श्रावणी चन्द्रपौत्तम।प्रोष्ठपद्यामतीतायां तथा
कृष्णत्रयोदशी।आग्रहायण्यतिक्रांतोकृष्णास्तिस्त्रोष्टकास्तथाइति॥इति कालनिर्ण
दीपिकाविवरणेष्टकानिर्णयः॥अथ वृद्धिश्राद्धकालः॥मांगल्येषु गृहप्रवेशायषभो
त्सर्गप्रतिष्ठासमस्वरं भेष्टान्तासंक्रियासु च यदो नांदीमुखाख्यास्ते पितृदइति।त
थाच ब्रह्मपुराणे।कर्मण्यथाभ्युदयिके मांगल्योचातिशोभने।जन्मन्यथोपनयने वि
वाहे पुत्रकस्य च।पितृन्नांदीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकं।तथा याज्ञवल्क्यः।यज्ञोद्वाह
प्रतिष्ठासु मेखलाबंधमोक्षयोः।पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत्।तथाच
विष्णुपुराणे।कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः।नामकर्मणि बालानां चूडाक
र्मादिके तथा।सीमंतोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने।नांदीमुखं पितृगणं पूजये
त्प्रयतो गृहीति।गर्भाधानमुखक्रियासु तनयप्राप्तौ विवाहकार्यादिषु श्चर्येस्वपितृ
न्पितृन्पितरपितुर्यान्पान्स्तुतः पूजयेदित्युपरि आघोपाहार्नदरेसंस्कारेषु।तथा

॥२८॥

कात्यायनः स्य पितृव्यः पितामहा स्तुत संस्कार कर्मस्तु पिंडान्वोदाहनो त्रेषां तस्या आवेदु
तत्क्रमादिति। तथा च कालनिर्णयकारेण संस्कारोद्धृतात् अन्त्येषु विवाहांतेषु सुतसं
स्कारेषु पितास्वपितृभ्यो दद्यात् त्रीष संस्कार्येष्वेव नित्यं चैव मासिकं श्राद्धं कर्माहं पैतृकं त
था तु त्रयेषु: प्रकुर्वीत मातामहगणस्य चेति। वृद्धिश्राद्धोक्तिमपि प्रत्याह प्रयोग प्रथमेऽह्नि
कर्मदिवसे तु स्यात्पितृणाम पंच वृद्धि श्राद्धविधिः परेद्युर्विभवे मातामहानामिति। पु
रेच विकर्मदिनानंतरदिने पृथग्दिनेषु शक्तश्चेदेकस्मिन्पूर्ववासरे श्राद्धं च पंच प्रकुर्वी
त वैश्वदेवं तु तांत्रिकमिति वृद्धशातातपवाक्यं। तथा पूर्ववृद्धिमात्रकं श्राद्धं मध्याह्ने पैतृकं
तथा तन्मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतमिति शातातपोक्तिं चाभिप्रेत्याह। अथ पू
र्वेद्युर्विदध्यात्तवात्र पूर्वेद्युर्वाह्णे मध्याह्नयोः पश्चाद्वेति। अलाभे भिन्नकालानां नांदीश्राद्धत्रयं
बुधः। पूर्वेद्युः प्रकुर्वीत पूर्ववृद्धिमात्रपूर्वकमिति। वृद्धमनुवचनाभिप्रायेणाह। एतत्सर्वं भवे
तु सह वा बापूर्वकं स्यात् प्रयोगे प्रागेव वृद्धि। ७। इति श्रीकालनिर्णयदीपिकाविवरणे वृद्धिश्राद्ध
कालः। अथ कृष्णपक्षश्राद्धकालः। ८। कृतान्यासु तिथिषु कृष्णमसिते पक्षेऽपरे त्वपराह्णे प
चम्यादिषु वा दिशादिषु वा श्राद्धमिति कात्यायनदेशी। दिग्गृहशाखी उक्तं च गौतमेन अमा
वास्याया पिंडप्रयोदद्यात्। पंचमीप्रभृती वा अपरपक्षस्य। यथा श्राद्धं सर्वस्मिन् प्राग्
व्यदेशं अत्र संभवे कालनियमः शक्तितः इति। तथा मनुनापि कृष्णपक्षे दशम्यादौ व
र्जयित्वा चतुर्दशीं। श्राद्धे शस्तास्तिथयो यथैता न तथेतरा इति। यत्तु क्षमः एकत्रा हि
युगात्परे पितृयज्ञं दर्शे पृथग्वा चरेदिति युगात्परे चतुर्थ्याः परे। तथा च कात्यायनः।
अपरपक्षे श्राद्धं प्रकुर्वीत ऊर्ध्वं वा चतुर्थ्याः यदहः संपद्यतेति। यदहः संपद्येत यस्मिन्

कृष्णपक्षश्राद्धकालः।

28

हनि श्राद्धसाधनसंपत्तिः ॥ यदा कृष्णपक्षश्राद्धं येकस्मिन्दिने क्रियते तदा अमावास्याष्ट
काद्धीत्यादि विधानाद्दर्शश्राद्धप्रयोगो वा । दर्शेनान्यदिने विकल्प इति प्राहुर्बुधाः केचनेति
दर्शेनी । अमावास्यायां तथा निगमः । अपरपक्षे यदहः संपद्येतामावास्यां विशेषेण नित
थायोक्तं कालनिर्णयकृता केचिद्विकल्पमेवमन्यन्त इति ॥ इति कृष्णपक्षश्राद्धकालः ॥ अथ
भाद्रपदापरपक्षश्राद्धकालनिर्णयः ॥ याम्यं स्यादयनं शुभं पितृगणे तत्रापि सुप्ते हरौ
शस्तं मासचतुष्टयं तदधिको भाद्रस्य पक्षोऽसितः । पंचम्याः परतस्ततोऽधिकमतो पूर्वं
दशम्यास्ततोऽनंगः सोपि मघान्वितः शुभतरा इति । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे उत्तरादय
नाद्राजन् शस्तं स्याद्दक्षिणायनं । याम्यायनाच्च तन्मासं तत्र सुप्ते हि केशवे । प्रोष्ठपद्याः
परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः । पंचम्यूर्ध्वं तु तत्रापि दशम्यूर्ध्वं ततोपि वा । मघायुक्ता तु तत्रा
पि शस्ता राजंस्त्रयोदशी । निःस्वस्तु शाकैरपि एकस्मिन्महालये पितृयज्ञं कुर्यादिति ।
निःस्वो दरिद्रः । महालयपक्षमध्ये एकश्राद्धं एकस्मिन्दिवसे शाकैरपि पितृयज्ञं कुर्यात् ।
तथा च नागरखंडे । आषाढ्याः पंचमे पक्षे यः श्राद्धं न करिष्यति । शाकेनापि दरिद्रोपि सोन्तु
जेषु मुपेष्यतीति अकरणे दोषश्रवणेन दरिद्रेण शाकैरपि करणीयमिति भावः । समर्थ
स्तु चास्मिन्नत्र प्रत्यहमिति । तथा च पद्मपुराणे । आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने
त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वेति । आदित्यपुराणे । कन्यागते सवितरि यान्यहानि
तु षोडश । क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितॄणां दत्तमक्षयमिति । अत्र यद्यपि बहुषु वचनेषु पक्ष
स्यैव श्राद्धकालत्वमुक्तं । पक्षस्य पंचदशदिनात्मकत्वमेव । तथापि कदाचित्तिथिवृद्धौ षोड
शदिनात्मको भवति तत्रैकदिनहानिर्माभूदित्यभिप्रायेण षोडशाहत्वमुक्तं अमावास्योत्त

अपरपक्षश्राद्धनिर्णय

॥१४०॥

॥१४०॥

79

रा प्रतिपदमपि वासं गृहीतुं पूर्वपौर्णमासीवेति कालनिर्णयकाराः तदभिप्रेत्याह ॥ अत्र पो
ड्शदिनान्यपर्हितानीति यत्त्रोक्तं तिथिवृद्धौ तोधिकदिनेष्वेन क्रियाप्राप्तये षोडशे पर्यसि
तं गृहीतुमथवा द्वशात्परापक्षमिति मितिनिश्च्यर्हितानि० पूज्यानि । कृतु भिस्तानितुल्या
नीत्युक्तं कराद्रि इति भावः अस्मिन्नपरपक्षिके श्राद्धे वौपस्त्रो । तच्च अंतेवाय दिवामध्ये पत्र
कन्योर विवृतो रापरः पंचमः पूज्यः श्राद्धषोडशके प्रतानि अस्मिन्वाक्ये संख्यायापक
र्मभेदः प्रतीयते । तथा प्रतिपद्धनलाभाय द्वितीया द्विपरप्रदेत्यादिवाक्ये सापरपक्षिकास्तु
तिथिवृद्धौ प्रत्येकं फलभेदः प्रतीयते नतोपि न्नानां श्राद्धानामेतेषयोगाइत्येकः पक्षः । नभ
स्पास्पासिने पक्षेति विषोडशाकरूपः । एकन्यागतान्वितन्श्चेत्स्यात् सकलः श्राद्धकर्मणीति
श्रापायनवाक्ये संख्यापुक्तेषु समुच्चय इति न्यायात् तिथीनां श्राद्धसमुच्चयोवगम्यते न थाना
यच्चे श्राद्धे तदुपपद्यते इति तदेव श्राद्धं प्रतिदिनमावर्त्तनइति अन्ये । तदापूर्वस्मिन्पक्षे प्र
ति दिनं दक्षिणादेया उत्तरस्मिन्पक्षे समाप्तिदिने देया दक्षिणा या प्रयोगागजादित्याह श्राद्ध
न्यत्र माहालये प्रतिदिनं नानेतिपक्षे स्तदाकाप्यकर्मसमाप्तिरन्यहमुथ श्राद्धक्रियैका ज्यहं
अयत्वा क्रियते समाप्तिदिवसे देया तदा दक्षिणेति तत्पाय कालनिर्णयकाराः । उदाहृतान्यथा
अथैतच्चेन्माहालये यदि तदा संन्यापि
सिद्ध द्विविधवाक्यदर्शनात् स्वरूपमपि युक्तमिति । एतदा परपक्षिकं श्राद्धं महालये पक्षे येन्नार विनष्टं तदा
तिथ्याः पुराकार्यं कुर्याद्विद्धौ इति । एतदापरपक्षिकं श्राद्धं माहालये पक्षे ये न्नारविनष्टे तदा
तिथ्याः पुराकार्यं कुर्याद्विद्धौ इति तिथ्याः आश्विनयुजः शुद्धपंचम्याः पुराकुर्याद्दृष्टिकस्मिंश्चिद्दिवसे कार्यमित्यर्थः
आसंन्नाहितिथ्याः आश्विनयुजः शुद्धपंचम्याः पुराकुर्याद्दृश्चिकस्मिंश्चिद्दिवसे कार्यमित्यर्थः
तथा वृषमस्मृतिः । हंसेवर्षासु कन्यासु शाकेनापि गृहे वसन् पंचम्योरंतरे दद्यात् पक्षयोरु
भयोरपीति ।

॥४१॥

अत्र तु न चेत्सांमग्घाभावाद्धेतं कस्मिंश्चिद्रानुपादिने दिनकरो यावत्स्थिते वृश्चिके। तथाच
स्तु मनुः। कन्यागतो महाराज न्यावच्चित्तिष्ठेद्दिवाकरः। तस्मात्कालं इवेद्यं वृश्चिकं यावदागत इति
दर्शे वाश्विनमासि तद्विरस्य पदे इति। तथाच स एव। येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भु
वि। तस्यां दद्यान्न चेद्दत्तं पितॄणां वै महालय इति। अथ तत्रैव त्रयोदशी श्राद्धनिर्णयः। भाद्रे तु
कृष्णत्रयोदश्यां पायसमाक्षिकाज्यबाहुल्ले: श्राद्धैरत्रोपान् पितॄन् अभ्यर्चेदिति। माक्षिक
मधुः। तथाच विष्णुधर्मोत्तरे। श्राद्धकालममावास्या नित्यं पर्व च सत्तम। पौर्णमासी तथा
माघी श्रावणी च नृपोत्तम। प्रोष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशीति। तथा यमस्मृतौ गा
थास्तु पितृभिर्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः। अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीं। पायसं म
धुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुंजरस्य च। आज्येन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु चेति। इह नैकवर्ग
यजनं मोहाद्विदध्यादिति। इह च त्रयोदश्यामेकवर्गयजनं पितृवर्गयजनं मोहान्न कुर्याद्यदि
किंतु पितृवर्ग मातामहादिवर्ग ज्ञातिवर्ग मातुलवर्ग इत्यादिवर्गयजनं। अथवा पितृपक्षीया
णां सर्वेषां मातृपक्षीयाणां च सर्वेषां यजनं कुर्यादित्यर्थः। तत्र च कार्ष्णाजिनिः। श्राद्धमेवैक
वर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत न तत्रास्य यत्र पस्य घजो हि संततिस्तस्य तेद्गुलिः। स्वर्यं ते भिभ्यु।
त्रयोदश्याः पितृतृप्तिमत्त्वात् येऽप्ययनदीपने तपे वकुर्विताः। श्राद्धकर्तुः प्रजानाशाय तन्नि
भावः। एमदेवाभिनेष्यो कुमारार्पवर्षैः। श्राद्धैरत्रोषान् पितॄन्नभ्यर्चेदिति। इहापुत्राणां। न पिप
वेणं स्मृतमिति। अपरिनुक्तसमुच्चयेतेन पितृव्यादयो पोगंडत्वे। तथाच स्मरणी नेच्छे यथोद

॥४१॥

(81)

श्री-श्राद्धं पुत्रवान्यः स तापुषे एकस्यैव न कुर्यात् स पार्वणं तु समाचरेत् तु इति। यः पुत्रवान् स तापुषे
त्रयोदशीश्राद्धं नैछस्यए कस्यैव पितृवर्गस्यैव न कुर्यात् किं तु सर्वेषां कुर्यात्। तच्च पार्वणं
समाचरेदित्यर्थः। एतत्पार्वणविधानं न पित्रादीनां। तन्नानिदं श्राद्धं पार्वणनासिद्धेः। अतः अ
पुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणमित्यापस्तं
बवचनेन। न सपिंडीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणं। पितृव्यभ्रातृपुत्राणामेकोद्दिष्टं न पा
र्वणमिति कात्यायनवचनेन च पत्न्यानां एकोद्दिष्टं न बाधनार्थमयं पार्वणविधिरिति भावः
तथान्य कालनिर्णयकाराः। पितृव्यादीनामेकोद्दिष्टं प्राप्तं तद्बाधनार्थमयं पार्वणविधि
रिति। अथ श्राद्धं न पिंडान्वितं अत्र स्यादिति केचिदाहुरपरे श्राद्धं सकामं तिथावस्मिन्नेति
ति निषेधवाक्यविषयं पुत्रया व्यवस्थापयन्ति। कालनिर्णयकारा इति शेषो अपरितज्ञेयः। अ
धशास्त्र आनंतर्यार्थः। तेन नैकवर्गपक्षनं मोहाद्विदध्यादिति एका निषेधवाक्यानां व्यवस्था पुत्रा
पन्नपिंडतर्पणमस्त्वित्यर्थः। अत्र त्रयोदश्यां पिंडान्वितं श्राद्धं न स्यादिति
तदनंतरं व्यवस्थांतरं व्यवस्थापयन्त्यतद्व्यर्थः। इति त्रयोदशी श्राद्धनिषेधवा
केचिदाहुः। अपरे अस्मिन्तिथौ सकामं श्राद्धं न स्यादित्याहुरिति त्रयोदशी श्राद्धनिषेधवा
क्यानां विषयं कालनिर्णयकारा पुत्रया व्यवस्थापयन्त्यवस्थां च कुर्वन्त्यर्थः। तथान्यो
त्रिंशत्स्यतिः। कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां यः श्राद्धं कुरुते नरः। पंचत्वं तस्य जानीयाज्ज्येष्ठपुत्र
स्यानिष्फलं इत्यादिनि निषेधवाक्यानि। तथा मनुः। यत्किंचिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयो
दशीं। तदप्यक्षय्यमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च इत्यादीनि विधिवाक्यानि। तत्र गृही त्रयोदशी
श्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवान् पितृपक्षे वा संवत्सरे क्षीणे ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः इति षड्त्रिंशन्मतादिवा
क्यानि विषयात्पुत्रवज्ज्येष्ठस्य विषयाणि निषेधवाक्यानि इति केचिदाहुः॥

तं न्नयलुरस्त्रं । नेच्छेत्त्रयोदश्यां श्राद्धं पुत्रवान्यः सुतायुषे एकस्यैव न कुर्यात्स्तु पार्वणं
तु समाचरेदिति पुत्रवतो नेकवर्गस्य पार्वण विधानात् । ततश्च निषेधवाक्यानि एक
वर्गोद्देशेनानुष्ठीयमानं श्राद्धं आश्रयंते । तथाच कालादर्शे इति । श्राद्धं नैवैकवर्गस्य त्र
योदश्यामुपक्रमेत । नन्दास्वत्रपेयस्य प्रजां हि संतनस्य तोऽइति । अन्ये तु सपिंडश्रा
द्धे निषेधस्य विषयमाहुः । अयन द्वितये श्राद्धं विषुवद्दिनयेतथा । युगादिषु च सर्वासु पिंड
निर्वापणादृते इति पुलस्त्यवचनात्राद्धपरापरपक्षत्रयोदश्यां युगादित्वादिति भावः । अ
परे काम्यश्राद्धपराणि निषेधवाक्यानि निमन्यंते । यतः कामसंबंध एव श्राद्धे दोषः । स्म
र्यते तथाहि । स्वजातीनां प्रवेशृष्टकं कुर्वन् श्राद्धं त्रयोदश्यां ॥ नावं पत्युवानोऽस्य प्रमी
यंतेन रागहं । तथात्रयोदश्यां बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यो युवमारीणकः भवती
ति व्यासापस्तंबाभ्यामाहुकाम्यानिषेधबहुपुत्रतादि फलकीर्तयन्दीयुवमरणलक्षणदो
षकत्र्वोक इत्यादियुक्तिरिति भावः ॥ अथ तत्रैव कृष्णचतुर्दश्यां श्राद्धनिर्णयः । स्मृतिहि महत्वात्र
विप्रगरवा स्मुदंधतायादिभिर्निष्ठानां नरिकृंदं छिस्त्रयणनत्रानाध्यारोहलोहापलैः । विद्
दंडनगाधिरोहणस्तुरेकः पापोपघातेन्दूर्णां । प्रेतानामृजुरावतावत्स्वयं पक्षाद्धानिषेपत्वास
ते पक्षेणत्र विशेषत इति । आसितेपक्ष तत्कृष्णचतुर्दश्यां भाद्रपदकृष्णचतुर्दश्यां
विशेषतः एषां श्राद्धानि कुर्यात् । तथा च ब्रह्मपुराणे ॥ आयानत्रानत्रास्त्राग्नि विषा

॥६२॥

॥६५॥

(3)

तद्बंधनघातिनां तथा। चतुर्दश्यां तु कर्तव्यं तृप्यर्थमिति निश्चयः। नागरखंडेऽपि। ये
षां युद्धशस्त्रमृत्युः स्यादपमृत्युरथापि वा। उपसर्गमृतानां च विषमृत्युमुपेयुषां।
सर्पव्याघ्रहतानां च मृतस्यां बंधनैरपि। श्राद्धं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप।
तेषां तस्मिन्कृते तृप्तिस्तत्र तत्राक्षया भवेत्॥ अपमृत्युरकालमृत्युः। यूनां
मृत्युरितियावत्। यक्षभूताक्रमस्पृष्टानां यन्मरणं तदुपसर्गान्मरणं। तत्तेषां
ज्ञा सर्वस्मिन्नपरपक्षपाते तिथिस्त्वावतीत्यर्थः। मरीचिरपि। विषशस्त्रश्वापदा
हितिर्यग्ब्राह्मणघातिनां। चतुर्दश्यां क्रिया कार्या येषां मृत्युर्विगर्हिताः। विषादि
भिर्व्यालैः सरेषामस्त्रीतितेनयोरश। प्रचेता अपि। वृक्षारोहणलोहाद्यैर्विद्युज्ज्वालावि
षाग्निभिः। नखिदंष्ट्रिविपन्नानां तेषां शस्ता चतुर्दशी इत्यादि। अथ धनतदान्येषां। पित्र्य
णां स्यादिति। तदापरपक्षे ह चतुर्दश्यां। तथा च याज्ञवल्क्यः। प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां
वर्जयित्वा चतुर्दशीं। शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते इति। अतएव वैध
मरणे वह्निप्रवेशात्कृते स्त्रीणां नेह पाठ इति। यतः पापोपहतैरेणां प्रेतानामि
त्कृतां ततो वैधमरणे नानियम इति सूचितं। तथा जलाग्निभ्यां विपन्नानां संन्या
सेवा गृहे पथि श्राद्धं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशीमिति शाकटायनवचनं
प्रायश्चित्ताद्यर्थविहितजलाग्न्यादिविषयमिति कालनिर्णयकृद्भिरुक्तं। अतएव

॥४३॥

वह्नेनोवह्निप्रवेशाद्धतेवैधमरणेस्त्रीणामिहचतुर्दश्यांयत्किंःश्राद्धंनास्तीतिपाश्चा
कालनिर्णयकाराः।अतएवप्रमीतेपत्यौविहिताग्निप्रवेशविधिनाअनुमरणंग
तांयोषितामपिनचतुर्दश्यांश्राद्धमिति।हतेतुमरणेप्रायोपवेशेनधावेधपात
नुयाघातिस्मृतिबलाद्दत्ते।ति।मध्यः।संग्रामः।ज्ञातिश्रैष्ठ्यंत्रयोदश्यांचतुर्दश्यां
तुसुप्रजाः।प्रीयंतेपितरःश्यास्ययेवेशास्त्राहतानारणेइतिमनुवचनाच्चयोप्रा
योनशानेस्फुटंब्रह्मपुराणवचनादित्यर्थः।अथसापिंड्यतः।पश्चाद्दूनंतिथि
प्रयुक्तेमित्यप्रश्राद्धंमृतानांअवदैकोद्दिष्टक्रमेवे।तिमृतानां।अपमृत्युमृ
तानांमृततिथिप्रयुक्तचतुर्दशीप्रयुक्तं।तथाचगार्ग्यः।चतुर्दश्यांतुयछ्राद्धं
सपिंडीकरणात्परं।एकोद्दिष्टविधानेनतत्कार्यंशस्त्रघातिनइति।इतरेषा
मपमृत्युमृतानांचोपलसर्प।शस्त्रहतस्यपितुर्महालयचतुर्दशीनिमित्तै
कोद्दिष्टेकृतेपितामहादित्वख्यर्थंमहालयनिमित्तंपार्वणमन्यस्मिन्दिवसे
कार्यंतथामहालये।कोशंतिपुत्रपौत्राद्यःपायसंमधुसंयुतं।तस्माच्चाम
त्रविधिनातर्पयेत्पायसेनतु।मधाज्यतिलमिश्रेणेति।पितामहादेर्महालये
तर्पणीयत्वस्मरणादित्यभिप्रेत्याह।नचदिकूतेनानस्यस्तनेखितेपञ्चे

॥४३॥

४

न्यत्र दिने तु पार्वणविधिं कुर्यादिति। तदेकोद्दिष्टपक्षे। अपरपक्षे। अथावेत्पि
तुस्तारत्तो नेयोत पितामहे स्वजनके स्वाधे मृते वाद्वयोः एकोद्दिष्टमिह स्मृतं स्व
नियतमिति। पितुस्थाने। श्राद्धकर्तुः पितामहः। पितुः पितामहः। श्राद्धकर्तुः प्रपि
तामहः। स्वजनकः श्राद्धकर्तुः पिता एतेषु मध्ये द्वयोः रास्वाधे हतयोः इह चतुर्द
श्यां स्वनियतं एकोद्दिष्टं स्मृतमित्यर्थः। तथा च स्मृत्यंतरं। एकस्मिन्नपि पार्वे
एकोद्दिष्टविधिरिति। द्वयोरेकोद्दिष्टं कृते पि इतरस्य पार्वणं कार्यं
मित्यवगंतव्या विचिष्ट्य धाये हतेषु तं पार्वणमिति एकस्मिन्नेपावेत्यादि
धानात् विष्णु एकोद्दिष्टविधिरिति भावः। अत्र हतदिवसे वस्त्राद्धि निर्णयेहताः। नेब
तु रक्षिरागते मृतदिने स्वाचारतः पार्वणं येकोद्दिष्टं नु तेहाः कार्यमिति अत्रापर
पक्षे। स्वाचारतः स्वकुलवृद्धपरंपरानुसारेण मृताहे येरेकोद्दिष्टपक्षः परिगृहीतः
ये श्च पार्वणपक्षः परिगृहीतस्तैस्तथैव कार्यं। यस्माच्चतुर्दश्यां पार्वणनिषेधः स
चतुर्दश्या निमित्तस्य श्राद्धस्य न मृताहनिमित्तस्येति भावः। अमुतीनो नान्यद
वेत्यं त्वतः सिद्ध इति। अत्रिकादन्यश्चतुर्दशीनिमित्तेन स्यात् नैके श्राद्धद्वयं कुर्यादिति
निषेधात् त्वतः सिद्धसिद्धिरित्यर्थः। यदि चतुर्दशीनिमित्तं श्राद्धं काम्यं कार्यमिति वा

87

छागदानं येन सिद्धे: एकमेव। अथवा निमित्तभेदे नैमित्तिकभेदे श्राद्धद्वयं का
र्यमित्याह। भूतनिमित्तकं तु यद्दिनं तत्कार्यं तदा स्यात् पृथक् न्येवेति। अथान महा
लयस्थितचतुर्दश्यां कथं त्विद्वंद्वेर विद्धादेरपि सर्ज वाच दिवात: तन्त्रपक्ष मध्ये
नरोवश्यं कुर्यात् चिंतिहि चास्त्र निहत श्राद्धं च रेत्पार्वणमिति। चतुर्दश्यां किं प्रमाण
स्पत्रास्त्रहत श्राद्धं स्यैकोद्दिष्टत्वेन विधिना द्विनान्तरेण पार्वणमिति॥७॥ इति श्री
कालनिर्णयदीपिकाविवरणे श्राद्धपरापरपक्ष: श्राद्धकाल॥७॥ अथायनादिश्रा
द्धकाल:॥ ॥तत्र संक्रमणनतो पि विषुवे श्राद्धं पत्नं स्यात्तत: पातो जन्मभ मष्टका
श्वाविहिता स्त्वयुगा। घाद्यहाहिति। पातो व्यतीपात:। तथा च विष्णुपुराणे। आदित्यसं
क्रमे चैव विषुवे चायनद्वये। व्यतीपातो षडान्न सैचंद्रसूर्यग्रहस्तथा। येतास्तु श्रा
द्धकालान्वैकाम्यानाह प्रजापतिरिति। तथा च विष्णुपुराणे उपप्लवे चंद्रमसो रवेश्च
पातिष्ठकास्वच्यपनद्वये च। पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्य: प्रयतो मनुष्य इ
ति। संक्रमविषुवायनानां यथा सूर्यस्य आरास्य मुक्ता तथा च विष्णुधर्मोत्तरे। श्राद्धं सं
क्रमणे भानो प्रशस्तं पृथिवीपते। विषुवद्दिनयं तत्र व्यपनेद्वे विशेषत इति। श्रा
द्धं काम्यमपीहानित्यमुदितमिति। इह संक्रमादिषु। आदित्यसंक्रमणमित्यादिना
काम्यत्वे पि उपप्लवे चंद्रमसो रिति। पुनरपि तत्रैवावश्यक विधानादाग्निहोत्रवत्

अयनश्राद्धकाल:॥ ॥४४॥

॥४४॥

(87)

द्म

कोम्यश्च नित्यश्च पोऽपि विरोध इति भावः ॥ पिंडविहीनं भवेदिति पद्मपुराणे । अयनद्वि
तये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ॥ संक्रांतिषु च कर्तव्यं पिंडनिर्वपणादृते इति । नन्वत्रान्यनिमि
त्तके पितृयज्ञो पिंडप्रहरणं स्मृतमिति अन्यनिमित्तके मासमाहादिनिमित्तके पितृय
ज्ञे श्राद्धे प्रसंगात् संक्रमादिष्वापतितेषु पिंडप्रहरणं पिंडत्यागो नो स्मृतः । तथा कात्यायनद्वि
तये श्राद्धमित्यनेन तन्निमित्तकमेव श्राद्धमवगम्यत इति भावः । ऊर्ध्वं जन्मदिने च बांधव
मृतौ मध्याह्नप्रशस्ते धने विप्रवामीलिते मत्यास्परतिथौ तीर्थे गृहे पिंडने कार्यं श्राद्धमनन्य
मेषु गादितंदुः स्वप्नदृष्टे तथा श्राद्धं याज्ञिरुचावितिस्तथा च कूर्मपुराणे अमावास्याष्टका
स्तिस्रः पौष्यमासादिषु त्रिषु । तिस्रश्चान्वष्टकाः पुण्या माघ्या पंचदशी तथा । त्रयोदशी
मघायुक्ता वर्षासु च विशेषतः । तस्य पाकश्राद्धकाला नित्याः प्रोक्ता दिने दिने । नैमिति
कं तु कर्तव्यं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः । बांधवानां च मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा । काम्यानि
चैव श्राद्धानि शस्यंते ग्रहणादिषु । अयने विषुवे चैव व्यतीपातेऽप्यनंतकं । संक्रांत्या
मक्षयं श्राद्धं तथा जन्मदिनेष्वपि ॥ मार्कंडेयपुराणे । विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येंदुग्र
हणेऽयने विषुवे रविसंक्रांतौ व्यतीपाते च पुत्रक । श्राद्धार्हद्रव्यसंपत्तौ तथा दुःस्वप्न
र्शने जन्मर्क्षग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्वीत चेच्छयेति । इच्छया श्राद्धप्रशस्त्या ॥ अथोपदि
गजछायादपि स्मृतमिति गजछायात्रयासोका तस्य श्राद्धं प्रकल्पयेत् । इति गजं
छायालक्षणवाक्यविशेषतस्यां श्राद्धं कुर्वीत्येवमर्थः । अथ गजछायालक्षणं ॥ सूर्ये

गजछाय

हस्तागते ग्रयोराति पि स्यर्य है मघास्थे गजछायोकाकरमौ तु सूर्य ग्रामे नौ दर्शने
दासाध्याय दर्शने निग्रहणं रवेर्यदि गजछायेति स्मान्यास्त्वने ने। तथाच स्कांदे पद्दु
पितृदैवत्ये हंसः श्चैव करे स्थितः॥ तिथि वैश्रवणी या च गजच्छायेति सा स्मृता॥
पितृदैवत्यं मघा हंसः सूर्यः। करोहस्तः। वैश्रवणी त्रयोदशी तथा हे सेहं स्त्रि
ते यातु अमावास्या करान्विता। सा ज्ञेया कुंजरछायाइति बौधायनेब्रवीदहं सः
सूर्ये देवु तंत्याद्ध स्तन सच्चमपी हंसः। करान्विता। चंद्रसु कहस्तांन्विता॥ तथा सं
हकेयोपद्दास्सूर्येग्रस्तने पर्वसंधि कुंजरछायेति सो ज्ञाततस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत्।

॥५४॥

सैंहिकेयो राहुः। अथ प्रकीर्णश्राद्धकालः॥ अथाह्नि पच...मा रोहि मिथुनगदितं
श्राद्धं तथा प्रत्यहं भद्रावेधतिके कृष्णपक्षे तनयो त्तम्यादिकः पूर्णिमो स्यात्पाक्षि
न्यादिककार्तिकीपरस्मिन्ते काले न्यहंच स्मृतं। यो विष्टिव्यतीपाते योर विष्टि
ने योगः सः पद्माख्यः कुर्यात्तत्र विशेषतः। पितृपजिं गौचकन्यास्थ
तेन ये क्षौवनवोदकेन वंश्ह प्रच्छादने कीर्तिताः श्राद्धे मी समयाद्रिना ज्ञत्यु
हं नित्यश्राद्धमिति यावत्। जनयोत्सत्यादिके गारकमहितो रुद्द्ध श्राद्धमित्यर्थः
पूर्णिमा सु कादशासु यो विष्टि व्यतीपातयो रवि दिने योगः स पद्माख्यः। तथा
चशंखः। यदा विष्टिव्यतीपातौ भानुवारस्तथैव च पद्मकं नाम तत्प्रोक्तमयन

॥५४॥

84

चुर्यतुर्गुणमिति। अमी श्राद्धसमयाः कालाः कीर्त्तिताः। अतएव मत्स्यपुराणे
अतः परं प्रवक्ष्यामि विष्णुना यदुदीरितं श्राद्धसाधारणं नाम भुक्तिमुक्तिफल
प्रदं अयने विषुवे युग्मे सामान्ये चार्कसंक्रमे अमावास्याष्टका पंचदश्यपक्षे
विशेषतः। आर्द्रा मघा रोहिणीषु द्रव्यब्राह्मणसंगमे इत्यादि। नपायपद्मपुरा
णे। श्राद्धं देयानुवर्तीह मासि मासि सदुर्क्षये पौर्णिमासे पि च श्राद्धं कुर्याद्व्य
न्मसगोचरे। नित्यं श्राद्धं विधेयं च मनुष्यैरिह गीयते। वृद्धिश्राद्धं च कर्त्तव्यं जात
कर्मादिकं बुधैः। कंन्यागते सवितरि दिनानि दश पंच वा। पार्वणेनेह विधिना
श्राद्धं तत्र विधीयते। जातूकर्ण्यः। ग्रहोपरागे यत्सुते च जाते पि त्र्यमघापामय
नक्षयेव। नित्यं च शौरखे चनथैव पद्मेदशे ११ ये निषु सहस्यनुल्यं। नित्यं अहर
हः यावज्जीवमित्यर्थः। पित्र्ये मघायामिति भाद्रपदापरपक्षस्थितमघायामि
त्यर्थः। आश्विनस्यापरपक्षे अथ मे कार्त्तिकस्य च य स्तु श्राद्धं गृही कुर्यात्सो
श्वमेधफलं लभेदिति। शातातपः। नयोदयेन याम्येय गृहप्रच्छादने तथा। पितर
स्तृप्यंत्यनंतं वर्षासु च मघासु च। अथ काम्यश्राद्धकालः। अथोनिगदितयच स
लकोशाया। अश्विन्यादिषु भेषु पस्तांते मुख्या स्मृत्तं तिथिषु प्रथिनां वारेषु र्क

॥४६॥

मुख्ये तु पित्र्ययज्ञनं वीक्ष्यं निबंधे खिलामिति। अर्थिनां सकामानां फलकांक्षा
पाकृत्स्न तिथिवारेषु यथा पित्र्ययज्ञन मुक्तवान् सर्वं निबंधे कालनिर्णये वी
क्ष्यं तथा च कालनिर्णये विष्णुधर्मोत्तरादिस्थानि वाक्यानि। स्वर्गं च प्रजामि
तथा ब्रह्मवर्चसमेव च (लो) दानकर्मणां सिद्धिं भवेत्तुष्टिं तथा पितॄणां स
र्वान्कामांश्च सौभाग्यधर्मज्ञातिप्रधानतां। रूपं फलं च तनयान्वाणिज्यां
धनसंपदं। कनकं स्वदेशे राज्यं सफलांश्च तथा कृषिं। समुद्रपानं अभेद्यां
सर्वान्कामांस्तथैव च। श्रैष्ठ्यं कामांस्तथा सर्वान्बलमारोग्यमेव च
कुप्यं द्विखुरं गृहं गाश्च तुरंगाश्चैव जातितं। कृत्तिकादिभरण्यंते क्रमादु
दुगणे नरः। एकैकस्मिन्क्रमात्कुर्वन्श्राद्धमाप्नोत्यसंशयमिति। मनुः॥
कुर्वन्प्रतिपदि श्राद्धं सुरूपाल्लभते सुतान्। कन्यकां तु द्वितीयायां तृतीया
यां तु बन्दिनः। पशून्क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु पंचम्यां शोभनान्सुतान्। षष्ठ्यां
द्युतिं कृषिं वापि सप्तम्यां लभते नरः। अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्ध
दः सदा। स्यान्नवम्यामेकखुरं दशम्यां द्विखुरं बहु। एकादश्यां तथा रूप्यं
ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान्। द्वादश्यां जातरूपं च रजतं कुप्यमेव च। जाति

॥४६॥

(९१)

स्यां क्षपते नरः। अथ स्यामपि वा पिंड्यं च क्षपते श्राद्धदः सदा। स्याअव स्यामेकरवुरुंद्र त्राम्यां
द्विरवुरंबहुपकारदस्यां तथा कृष्णपक्षे ह्मव र्वे त्रिवे नः सुतान्। द्वादश्यां जातरूपं च रजतं
कुप्यमेव च। ज्ञातिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु कुप्रजाः। प्रीयन्ते पितरस्तस्य ये
वशस्त्रहतारणे। इत्यादि स्वविनिर्दिष्टान्विपुलान्मनसः प्रियान्। श्राद्धदः पंच
दश्यां तु सर्वान्कामान्समश्नुत इति। वंदिन स्नानकारः। विष्णुधर्मोत्तरे। आरोग्य
मयसौभाग्यं समरे विजयं तथा। सर्वान्कामांस्तथा विद्यां धनं जीवितमेव च।
स्यादिसादिदिने वेवं श्राद्धं कुर्वन्सदा नरः। क्रमेणैतदवाप्नोति नात्र कार्या विचा
रणेति। सार्पब्राह्ममघाकरारविदिने सुश्वेतद्वीपे श्विनः पुत्रार्थी विधिना सम
र्ध्यत पनं श्राद्धं चरेन्मध्यमं पिंडं प्राश्य समापयेदिति। तथा च भविष्यपुराणे।
पंचतारं भवेद्यत्र नक्षत्रं गोवृषध्वज। वारे तु देवदेवस्य वासरः पुत्रदः स्मृतः। उप
वासो भवेत्तत्र श्राद्धकार्यं तथा भवेत्। प्राशनं चापि पिंडस्य मध्यमस्य प्रकीर्ति
तं। सोपवासस्तु वैश्य पुत्राय जनयेत्तत्र गोपतिमित्यादि। पंचतारं। रोहिण्याश्लेषामघा
हस्तारव्यानि नक्षत्राणि। [illegible] गोगोर्वृषः स ध्वजो यस्य सः। उपवासः इ. निमारे।
तत्र श्राद्धदिने विधिः कालनिर्णये ज्ञेयः। अपरवोसप्रभ्यमे दीकुजे स्याच्चेद्
न तिथिर्मृगौ कुजदिने वा चेच्चतुर्थी भवेत्। एता स्युस्तिथयः सुभाः पितृयजौ

92

विति। तथा च स्कंदपुराणे। अमायां यदि सोमः स्यात् सप्तम्यां वै दिवाकरः। चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां च
वासरो मंगलस्य तु। तदा श्राद्धं प्रकर्तव्यं पितॄणां तृप्तिमिच्छता। षष्टिवर्षसहस्राणि ष
ष्टिवर्षशतानि च। नंदंति पितरस्तस्य विमानवरमाश्रिता इति। तथा ब्रह्मपुराणे।
शुक्लांगारकयुक्तायां चतुर्थ्यां जायते यदा। श्राद्धं यः श्राद्धकृद्विप्रो न प्रेतो जायते न्वय इति। नांदीकांतु त्रि
काश्च पुनर्नांदीमुखसंज्ञकाः परतरा उक्तान् प्रोष्ठपद्यां जयेत् श्राद्धवरूपमिति। तथा च ब्रह्मपुराणे। नांदी
मुखानां प्रसंगं कन्याराशिगते रवौ। पौर्णिमास्यां तु कर्तव्यं वराहवचनं यथा। ये स्युः पितामहा
दूर्ध्वं ते स्युर्नांदीमुखास्त्रय इति। पितामहस्त्वाद्येन प्रपितामहा लक्षणीयः तदुक्तं। पिता पितामह
श्चैव तथैव प्रपितामहः। त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितरः संप्रकीर्तिताः। तेभ्यः पूर्वे त्रयो ये तु ते तु
नांदीमुखास्त्रपीडयं नांदीमुखसंज्ञा भाद्रपदपूर्णिमानिमित्तश्राद्धविषयस्तु अन्य नांदीश्रा
द्धे यत्तन्न ग्राह्य इत्याह। अथान्य नांदीकाविधौ पित्रादिकास्त्रिनिवृत्ते तथा च कालनिर्णयकारः।
अस्य नांदीमुखत्वं वचनस्य तत् पौर्णमासीनिमित्तश्राद्धविधिनैकवाक्यता प्रद्वात्तरनांदीमु
खसंज्ञं न प्रपितामहात्मरत्र येन ग्राह्य इति। श्राद्धं हि समयात्स्मृतानीति। अनेन प्रकारे
णामावास्यादिश्राद्धकालो निरूपितः। अथ सामान्यतः श्राद्धतिथिकालनिर्णयः। तत्र पू
कस्मिन् श्राद्धखंडतिथिका ग्राह्या सहयस्मिन् बहुप्राह्णगा तिथिः सा काल इत्युक्तं पार्वण पा

।१४७।।

।८५।

प्र। सामान्यतः श्राद्धकालनिर्णय।।

इति॥ तथा च दक्षः पूर्वाण्हे दैवकार्याणि मनुष्याणां तु मध्यमे। पितृणां चापराह्णे तु कार्याणि
तानि यत्नतः॥ इह अपराह्णस्य प्राशस्त्यात्तद्व्यापी निर्णायक इत्यर्थः। यदा दिनद्वये अपराह्णव्यापि
नी अव्यापिनी वा तदा तिथिक्षये पूर्वैव साह्व्याप्यास्तु वृद्धौ गापराह्णसमयेनास्त्येव व्यास
यदि ग्राह्या पूर्वदिनक्षयो यदि तिथिरिति तथा च मनुः। यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्ता
मुपासते। सा पितृभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णः स्वयंभुवेति। यस्या अपराह्णसंबंधः सा तिथि
स्तमयात्पूर्वत्र सा पितृकार्ये ग्राह्येत्यर्थः। यत्तु कपा दिनद्वये काकव्याप्तिविषयं। सायं
ह्नव्यापिनी या तु पार्वणे सा उदाहृता सो दिगाषिलादिवाक्यं जातं तु अपराह्णव्याप्त्य
भावविषयमिति भावः। यत्तु यस्यामस्तं रविर्याति इसनेनापराह्णव्यापिनी ग्राह्येत्युक्तं
अतो दिनद्वये अपराह्णव्याप्त्यभावे श्राद्धं न कार्यं अनधिकारादिति प्राप्ते आह। किंतु ति
थ्यादिषु भवेद्यावान्ह्रासो वृद्धिः परेहनि तावान्ग्राह्यः स पूर्वेद्युः रहस्यापि नव कर्म
णीति वचनात्सर्वतिथ्योत्तरार्धास्पृष्टे पे अपराह्णे पि तिथ्येकभवात्सर्वस्य कव्यं
यदा तु दिनद्वये काकव्याप्तिर्न व्याप्तिश्चेत्तदा यदि तिथिवृद्धिः साम्यं वा तदा परः सा ह

ति ५

॥४८॥

र्द्धे तु साम्ये परेति । खर्वो दर्पः स्याद्धिंसा त्रिविधं निखिलं जगत् । खर्वदर्पौ
परौ पूज्यौ हिंसा स्यात्पूर्वकालिकीति व्यासवचनादित्यर्थः । खर्वः साम्ये
दर्पो वृद्धौ हिंसा क्षयः । यदा दिनद्वये स्वकालव्यापिनी तदा यो यस्य विहि
तः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे । विद्यमानो भवेदंगं नोज्झितोपक्रमेणा
च्छित्तिवचनात् । हारीतादिके परे त्वाह अथो नुल्लंघ्य ह्यापराह्णं । वपु
कश्राद्धादिकेष्वपरेति । एकोद्दिष्टादिकर्मसु मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्ये
त्याह । एकोद्दिष्टं विधिर्मनुष्ययजनं माध्याह्निकेनो दिकं प्रातर्दैविकं
मासिकं च यजनं पूर्वाह्न एव स्मृतमिति तथा च हारीतः । आमश्राद्ध
तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टं तु मध्यतः । पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमि
त्तकमिति तथा च देवलः । पूर्वाह्णे दैवकार्याणि मनुष्याणां तु मध्यमे इति
एकोद्दिष्टं तु मनुष्ययजनं वृद्धिश्राद्धे आमश्राद्धे च दिनद्वये कालव्याप्त्य
व्याप्ति समव्याप्तौ पार्वणोक्तन्यायो ग्राह्य इत्याह । एकोद्दिष्टमुख्येषु कर्मसु तिथिः
दैवेन यः पूर्ववदिति । देवकार्ये काल आप्ता व्याप्तौ च परेत्याह दैवे चोदय
कीक्रियासमये यो व्याप्नोति [illegible] तिथिमुहूर्तं त्रिरह्नो वा सा तिथिः

॥४८॥

95

उभयदिनापेक्षयाद्विवचनं

हृष्यकव्यपोः ॥ उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ इति वचनात् । यदि तु एकस्मि
न्नेव दिने कालव्यापिनी तदा कर्मणो यस्य यः कालः सा तत्कालव्यापिनी तिथिः । तया
कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणमिति वचनात् कर्मकालव्यापिनी ग्राह्येत्या
ह । एकैवाखिलकर्मकालयुगसौ ग्राह्या दिवा मापरेति द्वे शुक्ले हे तथा कृष्णे मुग्ना
दीयत्र पो विदुः शुक्ले पूर्वाह्णिके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्णिके इत्युक्तेस्त्याह । अथो
मन्वादियुगादिकर्मतिथयः पूर्वाह्णिकास्तु सिते विज्ञेयाः अपराह्णिकाः स्युर्बहुले इति
आचरणानां तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्तथापर इति वचनात्पूर्वाह्णापराह्णविभागो युगादिष्विज्ञ्या
ह । पूर्वापराह्णविहद्ध्या भक्त दिनोदरा को निगदिता विज्ञैः । कालव्याप्ता दौ पूर्वो त्तनिर्णय
इत्याह द्वैधे तिथेः पूर्वं च दिति ॥ अथ प्रेतश्राद्धेषु नवश्राद्धकालः । एकोद्दिष्टविधिर्मृत
स्य निधनस्थाने तथा वर्त्मनि स्थाने विश्रमणस्थाने ततः संचयविधेः स्थाने इत्येके
चयं स्यात् । तच्चतुर्थे तृतीये वा दिवसे संचयनदिने इति यावत् । तथा नागरखंडमाह
यज्ञः । त्रीणि संचयने स्यात् एतानि वैश्रवणसांप्रतं । यत्र स्थाने भवेन्मृत्युः स्तत्र श्राद्धं प्रक
ल्पयेत् एकोद्दिष्टं ततो मार्गे विश्रामो यत्र कारितः । ततः संचयनस्थाने तत्र पंचश्राद्धमि
ष्यत इति अथ तनुयाद्यायं चतुर्थे पिवाश्राद्धं पंचमसप्तमाष्टनवदिके रुद्रेषु युग्म
द्विजैरिति । एषु दिवसेषु श्राद्धं युग्मद्विजैः तनुयात् । तथा च कूर्मपुराणे ऽह्ना यौनग
कोनारि प्रथमे भोजयेद्द्विजान् । द्वितीये ह्नि कर्तव्यं क्षुरकर्म सबांधवैः । चतुर्थे

प्रेतश्राद्धकालः ॥

चतुर्थे

॥४८॥

बांधवैः सर्वैरस्थिसंचयनं भवेत् । पूर्वाह्णे विप्रानभ्युंजीत युग्मान् श्रद्धया शुचिन्
पंचमेन वमे चैव तथैवैकादशेऽहनि । युग्मांश्च भोजयेद्विप्रान्नवश्राद्धं यतः द्विदुरिति
अनेन नवश्राद्धमात्रे युग्मब्राह्मणभोजनमुक्तं । तदस्थिप्रत्याख्यायां तथ्यैः सप्तमष्टमदशमा
दि दिवसाः संगृहीताः । तथा च नागरखंडे । नवश्राद्धानि चास्थिसंचयनस्यानि मिथुकां
पंचमे सप्तमे तद्वदष्टमे नवमे दशमे एकादशे चैव नवश्राद्धानि तानि चेति । विप्रादिना
न्येष्ठमस्य यदन्नदन्नादि संजीवनोदयं से चयपवासरे द्विजवरेरिति । द्विजवरैर्ब्राह्म
णैः । तथा च बृहस्पतिः । चतुर्थेऽहनि विप्रेभ्यो देयमन्नादि बांधवैः । गावः सुवर्णव
स्त्रं च प्रेतमुद्दिश्य शक्तितः । यत्किंचिज्जीवनस्यासीद्देयं तस्य यत्नतः इति । चतुर्थेऽहनि सं
चयवासरे तस्य प्रेतस्येत्यर्थः । अत्रादिशब्देन कुमारादेयं पंचनवेशासंख्यादियसे
ष्विति दश एकादशः । ब्रह्मपुराणे । चतुर्थे ब्राह्मणानां तु पंचमेऽहनि भूभुजां । नव
मे वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात्परमिति । अन्येषां संतर्पयेदाशौचात्परतो द्विजा
निति । स्मृतकानां नवश्राद्धमेकोद्दिष्टप्रपंचश्च तदिति ब्रह्मपुराणादिति भावः । इति न
वश्राद्धस्य कालः स्मृतइति स्पष्टं । अथ षोडशश्राद्धकालः ॥ आद्यं रुद्रमितैः श्राद्धानि
त्यनेन । आद्यमासिकं रुद्रसंमितेः एकादशदिने ऊकेसमितेऽह्नि द्वादशदिने वा स्यात् ऊनषे
द्वितीयादिकं मासिकं प्रतिमासं मासादौ अत्यय निश्चिषु मरणादिनेषु स्यात् पक्षे
चये त्रैपक्षिकं सार्धमासे स्यात् । एवं षड्शश्राद्धानि षोडशानवमिश्रकाणि पूर्वो
क्तनवश्राद्धसहितानि षोडशश्राद्धानि नवश्राद्धानि एकोद्दिष्टरीत्याचरेदित्यर्थः

षोडशश्राद्ध कालः ॥

॥४८॥

97

सांग्निकस्य षोडशश्राद्धकालः॥

सपिंडीकरणकालः॥

तथाच व्याघ्रपादः। एकादशे चतुर्थे च मासि मासि च वत्सरं। ब्राह्मपुराणे द्वादशेऽह्नि मासेऽर्ध
षिपक्षे च ततः परं। मासि मासि तु कर्तव्यं यावत्संवत्सरं द्विजैः इति तथा। एकाहेन तु षण्मा
सा यदा स्युरपि वा त्रिभिः। न्यूनाः संवत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा। यदा एकेनाह्ना
त्रिभिर्वा दिवसैर्न्यूनाः प्रथमाः षण्मासाः स्युः संवत्सरश्चैकेन न्यूनो भवति तदा न्यूनषाण्मासिकं न्यू
नाब्दिके स्यातामित्यर्थः। एतन्न्यूनमासिकस्याप्युपलक्षणं। तथा च सपिंडीकरणादर्वा
ग्यानि श्राद्धानि षोडश। एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु। इति। तत्र पैठीन
सिः। मासिकानि स्वकीयेषु दिवसेषु द्वादशेऽपि वा इति। एतेन न्यूनदिने मासे द्वादशे कार्यमित्युक्तं
भवति॥ सांग्निकस्य षोडशश्राद्धकालमाह। अग्निमतो भवति दहनादेकादशाहादिषु स्व
स्वेषु पक्षितिः परं मन्तव्या वेवेति तत्रैव कात्यायनः। श्राद्धमग्निमतः कार्यं दाहादेकादशेऽह
हनि। ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमीताहनि सर्वदा इति। त्रैपक्षिकं तु ध्रुवाणि। असमर्थ
विषयमाह अथ शक्तिर्न चेत्स्यात्पड्भिरुतुभिर्द्विर्नरः। त्रिभिर्मासैरेकं वा द्वादशेऽह्नि
द्वादशमासिकानीति। षड्भिरृतुभिर्द्वादशमासिकानि अत्र तु प्रति द्वे द्वे मासिके इ
त्यर्थः। तथाच हारीतः। मृतस्य श्राद्धं मासि मासि पर्वणि वोर्ध्वं तु प्रति द्वादशाहान्वा सो
ऽप्येकाहद्वादशे विवाह इति। तत्र इदं सपिंडनोपचिकस्मृतमिति। सपिंडीकरणादर्वाक्कु
श्राद्धानि षोडशेति वचनादिति भावः॥७॥ अथ सपिंडीकरणकालः॥ स्यादसपिंडीमन
ग्निकस्यैकमनग्नेः पूर्णवर्षे इति तथाच भविष्यपुराणे। सपिंडीकरणं कुर्याद्यजमानो

॥५०॥

स्पनग्गमात्। अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेब्दे अरनलभ्रमेति। ततः प्राप्य अभ्युदयागमे इति। यो
लमौंजीविवाहादौ तु तेनो वर्षागमेपि कार्यमित्यर्थः। तथा च नागरखंडे ततः सपिंडीकरण
वत्सरादूर्ध्वतः स्मृतं। वृद्धिर्वा गामिनी चेत्स्यात्तदर्वागपि कारयेदिति। वर्षपर्यन्ति सपिंडी
करणासमर्थे प्रत्याहत्यं चन पदुश्चेन्मासि षष्ठे गते सार्धे मास एव वासरे वितनुया
देकादशे द्वादशे वेति। तथा च गोभिलः। पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा। यदहः
द्विरापद्यते वेति। चतुर्थे त्वान्तर्ते। सपिंडीकरणं चार्धे संपूर्णे अभ्युदये तथा। त्रिप
दृश्येवाथ केचिच्चिन्तयन्ति एकादशेऽहनीति। व्याघ्रः। अनंत्या कुलधर्माणां पुंसां
चैवापुंसः क्षयात्। अस्थिरत्वाच्छरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते इति। न्यूनाश्ची
स पिंडने त्वपि पुत्रो स्यात् षोडशश्राद्धांकृतिः। श्राद्धानामिति पुराणान्तर्यं कृतिः। अनुमासि
कच दृश्यं संस्मृतः। षोडशश्राद्धं विना सपिंडनं न स्यादित्याह। श्राद्धानि षोडशादत्वा न
कुर्याच्च सपिंडनमिति। अनुमासिकानि तुच्यरेत्तान्येव स्यात्पिंडनः। पश्चाद्द्वादशेति
तथा च लौगाक्षिः। यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिंडीकरणं भवेत्। मासिकं चोदकुंभं च
देयं तस्यापि वत्सरमिति। अथ साग्निकस्य सपिंडीकरणकालः। साग्निकस्य तु नि
रग्निकस्येव सपिंडीकृतिः। आरभ्यान्यप वासरात् तत्र तनुपात्य श्राद्धे इति चेन्नि

साग्निकः सपिंडीकरणकालः।

॥५०॥

(91)

राग्निः साग्निकस्य सपिंडीकृतिं तनुयाचारात्स्य परस्य च येतनुपादिति योजनातथा
चलमुहारीतः। अनग्निकोपदावीरभये कुर्याद्धाग गृह्णीप्रेतश्चेदग्निमांश्चेत्स्याद्धि
पक्षेतु सपिंडनमिति। अथाग्निमान्कर्तानग्निः सपिंडनं मृतदिनात्कुर्याद्दिनेकाद
शेऽहिति तत्राचोक्तं। यजमानोग्निमान्राज्ञोन्येन त्वानग्निमान्भवेत् द्वादशाहे भ
वेत्कार्यं सपिंडीकरणं सुतैरिति। पित्रोः प्रेतकृतिं विधाय सकलमेकादशाहे द्विजः
कस्मिंश्चिद्दिधीनथाहि पुरतः सापिंड्यमिन्दुक्षयान्तरे तत्र चाह कात्यायनः। ए
कादशाहं निर्वर्त्य पूर्वेद्युर्दर्शश्चेत्या विधिवत्कुर्वीताग्निमापन्नेपि मातापित्रोः सपिंड
नामिति। एकादशेऽहिनेवेदमावास्या स्याच्चेदा साग्निकेन तस्यामेव सपिंडनं कार्य
मित्याह आशौचो नारदश्चैवासरदृं साग्निश्चरेद्दे निराधाय जाबालिः। सपिंडीकरण
कुर्यात्सूर्येन्दुग्रहेग्निमान्सुतः। परतोदशरात्रस्य पूर्णे होतु तथा परइति दशरात्र
ग्रहणं आशौचस्योपन्नस्य पार्थे। हारीतः। यात्तुराज्ञो नमावास्या मृताहाद्दशामी
भवेत्। सपिंडीकरणं न स्यात् कुर्यादेव सुतोग्निमानिति। अयं दर्शश्राद्धकृतोद्य
मंत्रमुदितं शूद्रस्य च द्वादशाहेऽहीति तत्पश्च विष्णुः। मंत्रवर्ज्यं च शूद्राणां द्वादशेऽहनि निर्व

क्षयाहनिर्णयः॥

र्णितमिति। एतदमावास्याश्राद्धकारिशूद्रविषयमिति वृद्धाः॥ इति कालनिर्णय
कारा:॥ अथ क्षयाहनिर्णयः॥ यस्मिन्मासि तिथौ च यत्र निधनं तन्मासपक्षस्थिता
प्रत्यब्दं मृतकालिकी तिथिरसौ तस्य क्षयाहः स्मृतः॥ यत्र यस्मिन्नधिमासे निधनं
प्रत्यब्दं तन्मासादौ स्थिता या मृतिकालिकी तिथिः असौ तस्य क्षयाहः स्मृता॥
तथा च व्यासस्मरणं। मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन्म्रियतेऽहनि। प्रत्यब्दं तु
तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुरिति। चतुर्विधमासेष्वत्र कोऽसौ मास इत्याकांक्षाया ॥५५॥
माह। यज्ञादौ खलु सावनो निगदितः सौरो विवाहादिके स्याच्चान्द्रस्त्वरी
तुले स्यमृतने यद्दिने च मासः स्मृत इति। तथा च व्यासः॥ विवाहादौ स्मृतः सौरो
यज्ञादौ सावनः स्मृतः। आब्दिके पितृकार्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृत इति। अधि
मासे विपक्षिके सौरं मानं प्रकल्पयेत्। स्वर्यादिवत्सरस्य श्राद्धविडोऽकादि
क्षुत्यादिवाक्यात्। अत्रायं श्राद्धं स्यान्मलिम्लुचे मृतस्य मलिम्लुचे भावे स्याच्छुद्धे
चरेदिति पूर्वमेवोक्तत्वात्। स्यादधिमासके यदि स्वो पक्षः शुक्लो वार्षिके तत्र
त्रो विद्धान्तस्य मलमासस्य पूर्वं तु कुर्यादिति। श्राद्धं श्राद्धं वार्षिकमाचरेन्नियमतः
पिञ्जो। पिञ्जव्याख्याने त्वाश्रो स्याल्लघु हीनयोः स्त्रीनरैर्यांस्याधिकारागतं। आलज

हीनयोः पितृव्यज्येष्ठभ्रात्रोः। तथाच ब्रह्मपुराणे। प्रतिसंवत्सरं कार्यमाभ्यां पित्रोर्मृतेऽहनि पि-
तृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चैव हि॥ इति। एतच्चाधिकारमात्रोपलक्षणमिति कालनिर्ण-
योक्तेः स्वादितरेषां स्वाधिकारागतमित्युक्तेः। नोपुत्रस्य पितानुजस्य न चरेद्ध्राद्धं वरीयास्त-
ध्या। सापिंड्यं च विनानयोः पितृभ्रातृस्नेहाच्चरेन्नानि मासि चेति। तथोक्तेऽनपुत्रस्य पितादध्या-
नानुजस्याग्रजस्तथा। अपि स्नेहेन कुर्यान्नां सपिंडीकरणं विनेति बौधायनः। पित्रा श्राद्धं न क-
र्तव्यं पुत्राणां च कदाचन। भ्राता चायेव न कर्तव्यं भ्रातृणां तु कनीयसां। अपि स्नेहेन कुर्वीतां
सपिंडीकरणं विनेति तथा। पितृव्यभ्रातृमातृणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत्। एकोद्दिष्टं कनि-
ष्ठानां दंपत्योः पार्वणं स्मृतः। एतन्मोहात् प्रायेण एकोद्दिष्टविधानं॥ अथ क्षयाहे द्वैधे निर्णी-
यः। यत्राह हान्यधिकापराह्णमयनेसास्यान्निथिः पार्वणेऽद्वितिअधिकापराह्णे स्वहा। पराह्णे
यते गच्छति या अपराह्णव्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेदित्यादिवचनादिति भा-
वः। सा मध्ये न ह्यपराह्ण भागमुगसोऽप्यह्नो तिथेरुच्चरा। यास्यामह्नि सस्समत्वपो स्तपुरतइति स्मा-
र्मेनद्वयोरपराह्णयोर्भिगं फमन्त्रकीति अपराह्णभागयुक्ता सोतिथिः निर्णेयः चन्द्रोहत्तरा होमसम-
मलयोः पुरतः पूर्वे पूर्वः। तथाच क्षयाहविषयाकृत्ये बौधायनः अपराह्णद्वयव्यापिन्यतीतस्य स्मृ-
पदा तिथिः। क्षयपूर्वेऽतु कर्तव्याह्नो कार्यात्तथोत्तरेति अतीतस्य मृतेऽस्य। तिथिसाम्येऽतु स्मृ-
तुः अपराह्णव्यापिनी चेत्स्यान्नतदा हस्यतु या तिथिः। पूर्वस्यानिर्वपेत् पिंडमित्यांगिरसभाषि-
त इति। अथो नापराह्णे स्पृशेच्चाध्यायिविलम्बश्चैनेनापराह्णगता सा सर्वदा ग्राह्येति। तथा च दिन
द्वयेऽप्यपराह्णव्याप्त्यभावे मनुः। नव्याह्नव्यापिनी चेत्स्यान्नताहस्यतु या तिथिः। पूर्वविद्धैव कर्तव्या
त्रिमुहूर्ताऽपि याश्वैवतत्थादिनद्वयेऽप्यपराह्णव्यापिनी चेद्या। अह्नव्यापिनी चेत्स्यादित्यादि वच-
नाम्नूवेवेति भावः। श्राद्धं पार्वणमारभ्य नकुर्वात् पेयकास्यां वालइति॥

अपराह्णद्वैधे
निर्णयः॥

(१२)

~~द्रुकाले घ्वन्यतम एवं अल्पोपराह्णो बुधैः स्मृतः ।~~

तथा च मत्स्यपुराणे । मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दो भवति भास्करः । तस्मादनन्तफलदस्तत्रारंभो विशिष्यत इति । तथा च विष्णुः ॥ यावत्स्याद्विघ्नितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे । विघ्नमानो भवेद्दैनोज्झितोपक्रमे न चेति । अथ सग्रह्ये त्र्यान्यतमः स्मृतेषु समयेष्वल्पोऽपराह्णो बुधैरिति । अत्र कुतपाह्नो स्मृतेषु समयेषूक्तेषु पूर्वाह्णादिकालप्रकरणे परह्णादिकालप्रकरणे वक्ष्यमाणो ज्ञेयः । काले घ्वन्यतम एकः अल्पोपराह्णो बुधैर्गृह्यते । तथा च कालनिर्णयप्रकाराः । अत्रापराह्णः स्वल्पकालः पूर्वाह्णादिकालप्रकरणे वक्ष्यमाणोऽपराह्णे घ्वन्यतमो वा इति यद्वति ॥ ॥ अथ क्षयाहाज्ञाने निर्णयः । प्रश्ने मासि मृते तिथावविदिते तन्मासगैकादशी स्यात्तत्प्रसृता क्षयाहविषये कृष्णा तु पक्षान्तरे । नो ग्राह्या स्मृतौ तिथिर्विदितु सक्षयदिनं तन्मासि वा संभवाभावे स्वीकार्या तिथिः सितेति । मृते ज्ञाने पक्षास्तु तौ तु कृष्णा अनं तन्मासि वा सैव एकादशी ग्राह्या वा । अथ वा तन्मासिदुस्थं क्षयादिनं अभावा स्याद्ग्राह्या । संभवाभावे कृष्णैकादश्याश्चलाभे सिता शुक्लाईशा तिथिरेकादशी ग्राह्येत्यर्थः । तथा च बृहस्पतिः । न ज्ञायते मृताहश्चेत्प्रमीते प्रोषिते सति । मासश्चेत्प्रतिविज्ञातस्तदृश्यो ऽस्यामृताहनीति । मृताहनियतकर्त्तव्यं तदिति शेषः । अस्मिन्नेव विषये मरीचिः ॥ श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि । एकादश्यां तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः । अत्र विशेषत इति । कृष्णपक्षस्य प्राशस्त्याभिधानं । तेन शुक्लपक्षोप्यनुज्ञात इति गम्यते । तत्र च शुक्लकृष्णैकादश्यो विकल्पे प्राप्ते एवं व्यवस्था । मासे प्रश्ने विज्ञाते तिथिमात्रस्यापरिज्ञाने तत्पक्षगैकादश्यां श्राद्धं कार्यं । विज्ञातपक्षत्यागे कारणाभावात् ।

क्षयाहाज्ञाने निर्णयः ॥ ॥५२॥

॥५२॥

(७३

१५४३७

मतवानाश्रुतेः ग्यासोतोपूर्वोक्तक्रमेणाचेति। वचनाच्च पूर्वोक्तप्रकारस्योक्तत्वात् सचनं
मृतवार्ता श्रुतेः ग्याह्यो तो पूर्वोक्तक्रमेणाद्यि ति। अथ न चेज्जन्मासोनमतास्तु तिथिर्वा विदि
ज्ञापते मृताहस्येत्यादिनोक्तो ग्राह्य इति भावः। पूर्वोक्तप्रकारेण दिनमेव विज्ञानीत्या द्वितीया दि
तामार्गादिमासस्थितः प्रोक्तस्तादृवस इति। तत्र मानकाले मृति श्रवण
वः। अथ मास दिनयोरज्ञानस्फुरति चेद्दर्शमावास्या स्यात् मार्गादिगता। तत्र मानकाले मृतिश्रवण
कालेयव चमान योर्मासदिन योरस्फुरतिश्चेत्तदा मार्गादिगतामावास्यायां ग्राह्यमित्यर्थः। प्रवास
नेज्ञानातिमासेवापि कथं चनेत्यक्तत्वात्। कथं चन मरणप्रस्थान श्रवणरूपेणकेनाप्युपक्र
मेणेन न ज्ञानातीत्यर्थः। अथ यस्य निधनं वान्यच्चेत् ज्ञायते ऊर्ध्वं पंचदशाहात् प्रतिकृतिं सं
स्कृत्य तत्स्याय रेदं त्यकर्म स एव दाह दिवसः स्यादाह्निके कर्मणीति। यस्य प्रोषितस्य निधनं
नं मरणं अन्य जीवनं वा। तथा च जातूकर्ण्यः। पितरि प्रोषिते यस्य न वार्ता नैव चागतिः। ऊर्ध्वं
पंचदशाद्वर्षात् कृत्वा तत्प्रतिरूपकं। कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः। तदादी
न्येव सर्वाणि प्रेतकर्माणि कारयेदिति। पितर्यन्येन प्रोषित मात्रस्योपलक्षणं॥ छ॥ अ
थ मघाश्राद्धनिर्णयः॥ पित्र्यं पुच्चवनाम पिंडमुदितं श्राद्धं मघाख्यमिति। तथा च वायुपुराणे॥
मघासु कुर्वन् श्राद्धानि सर्वान् कामानवाप्नुयात्। प्रत्यक्षमर्थिताः स्तेन भवंतीतरसत्के
तीतयाय संक्रान्त्यामुपवासेन पारणेन च भारत। मघायां पिंडदानेन ज्येष्ठपुत्री विनश्यति॥
भविष्यपुराणवचनात् पुत्रिणां पिंडवर्जनमिति भावः। ऊर्ध्वं वर्षाच्च नदिति। एतन्मघाश्राद्ध
तथा वायुपुराणे। पितापितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। जातं पुत्रं निरीक्ष्यैव वर्षासु च मघा
सुचेति। अथो विभक्तसहजाः कुर्युर्भिन्नं पृथग्यदि इति। सहजाः सोदराः। रोकुनाद्य पिफलमधु
मांसेन खड्गेन पयसा पायसेन वा। एवं नोदास्य निश्राद्धं तत्र पायोक्तं। विभक्ता वा विभक्ता वा
र्युः श्राद्धं सदैव हि मघासु यत नोन्यायाधिकारः एव थ इति॥ अथाद्रीयादिभिन्निः श्राद्ध
कालः॥

त्र

मघाश्राद्ध
नि

॥५३॥

॥५३॥

ना दिति आ

(105)

पक्षस्यापरिज्ञाने कृष्णैकादश्यां। तन्मासाभावे तु शुक्लैकादश्यामपीति। कालनिर्णयकारै
र्निर्णीतं। अथ न मृतो मासोपि हृद्गतः स्यात्तदा मार्गो माघो नभस्यो वा तन्मभेवेदिति। नभस्यो भाद्रः
अनुक्तेस मुख्यत्वार्थेनोपि नाद्रिनं समुद्दीयते। न जानाति दिनं यस्तु मासं वाप्य मृतस्यापि
ति। अरुणेन पृष्टे आदित्यवाक्यं। मृताहं यो न जानाति मासं वापि च नो तथा। तेन कार्यममा
वास्यां श्राद्धं सांवत्सरं नृपेति। सामान्योक्तेः। तत्रैव दिनज्ञाने मासाज्ञाने भाद्रपदमार्गमा
घयोः। अतस्तन्मासवर्जिन्यमावास्या ग्राह्येति भावः। तथा प्रभासखंडे। मृताहं यो न
जानाति मासं वापि कथंचन। तेन कार्यममावास्यां श्राद्धं माघेथ मार्गगे। दिनज्ञाने तु ति
थ्यः स्मृता सा मार्गादिगतेति। तिथ्यज्ञाने तु सा तिथिः मार्गादिगता। मार्गमाघभाद्रगता
स्मृता मुनिवरैरित्यर्थः। तथाच भविष्यपुराणे। दिनमेव तु जानाति मासं नैव तु यो नरः। मा
र्गशीर्षेथ वा माघे भाद्रे वापि समाचरेदिति। अथ मासदिवसौ प्रास्थानिकाव स्मृतौ।
ग्राह्यौ प्रोषितसंस्थितस्येति। प्रोषितसंस्थितस्य प्रस्थितमृतस्य मरणमासदिवसौ
अस्मृतौ अज्ञातौ तदा प्रास्थानिकौ प्रस्थानसंबंधिनौ ग्राह्यौ। तथाच बृहस्पतिः। दि
नमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः। प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्तया दिशेति।
यदि तु ज्ञातौ न तौ कीर्तितौ तत्क्षयश्रुतिकालिकाविति। यदि तौ प्रस्थानिकौ मास
दिवसौ न ज्ञातौ तदा तत्क्षयश्रुतिकालिकौ प्रोषितमृत्युश्रवणकालिकौ कीर्तितौ उक्तौ।
मृतवार्ताश्रुतौ ग्राह्यौ तौ पूर्वोक्तक्रमेणेति। अथ दिनयातस्य वार्ताश्रुतः। न ज्ञातं चेद्दिनं यस्य
सिगदिनस्य मासिदर्शो इति। प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्तयादिशेति वचनात् तथा य

105

आशौचोपहतौ तु मासिकविधेराशौचकालात्ययः । तस्योत्तरमासितद्दिनमाद्यास्याः सितैकादश्यां शुक्ला
वा प्रकल्पनीयान्नद्दिने निमासिकविधेराशौचोपहतौ सत्यां तु अत्र मासिकविधौ आशौचानकाला
त्ययः शस्तः श्रेष्ठः । अथवोत्तरमासितद्दिनादिः अनुकल्पतो गौणत्वेन गृहीतं इत्यर्थः । मुख्यानंतरका
लस्य मुख्यकालप्रत्यासन्नत्वात् श्रेष्ठत्वं इतरेषां च कालानां प्रत्यासन्नत्वाभावे गौणत्वमिति भावः ।
तथा च ऋष्यशृंगः । दैवं तु पितृणां श्राद्धं आशौचं जायते यदा आशौचे तु व्यतिक्रांते तेभ्यः श्राद्धं विधी
यते । तथा याज्ञि: । तद्दहस्थे प्रदुष्येत केन चिद्दूतकादिना सूतकानां तरं कुर्यात् पुनस्तद्दहरेव वा निः ।
पुनरुत्तरमासितस्मिन्नेव दिन इत्यर्थः । तथा च षट्त्रिंशन्मते आद्ये तु मासिके प्राप्ते अंतरा मृतसूतके
चेदं तिशुद्धं तद्दैवापि विशेषतः इतिस्मरी विरपि । श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेहनि एका
दश्यां तु कर्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः । कृष्णपक्षे विशेषत इत्यनेन शुक्लपक्षोप्यनुज्ञातो भवति ।
अथो वार्षिकस्योत्तरमासेन तिथि मंतरेण समयास्त्वाशौच विशेषमाशौचमिति तद्दहस्थे प्रदुष्ये
त्यादिवचनं तु मासिकश्राद्धविषये तत्र मासस्पष्टकालाभावे पि पक्षतिथिमात्रस्पष्टस्यापि प्रा
प्तत्वात् पूर्ववाक्यो क्ताः कालाः गदितानि भावः । आशौचेन रचितेति मृतयति थौ दशादिके
पूर्वाह्णिकं कुर्यादिति । आदित्यात् शुक्लकृष्णे कादश्यो ग्राह्ये । तथा च व्यासः । श्राद्धविघ्ने समु
त्पन्ने अंतरा मृतसूतके । अमावास्यां प्रकुर्वीत श्राद्धं वेकेम मनीषिणः इति । पैकादशी विधाय
कं पूर्वोक्तवचनं तु उत्तरमासितत्तिथौ मुख्ये काले भवेन्मासिकमिति । तद्दहस्थे प्रदुष्येत्यादिवाक्यं
मासिकमिलुक्त चोदशादिके काले मासिकं भवेदिति भावः । श्राद्धविप्र निमंत्रणा सरमुत्तरं आ
शौचकादिशौ मृतौ जन्मादिचेत्कृते न्यग्रहे नाशौचदोषो भवेदिति । अन्यगृहे गोदान भवनव्यति
रिक्ता भवन जाते मृतौ जन्मनि च कृते सात्रे आशौचदोषो न भवेदित्यर्थः । तथा च ब्रह्मपुरा
णे । निमंत्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि निमंत्रणाद्धि विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य ।

यदा तु पत्नीव भर्त्तुः श्राद्धकर्त्री श्राद्धदिने रजस्वला भवति तदा पंचमेहनि तच्छ्राद्धं कुर्यात् तदाह श्लोककौ
गोतमः अपुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते भर्त्तुराब्दिके रजस्वला भवेत्तानु कुर्याच्च पंचमेहनि । तथाच वै
श्लोके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला पंचमेहनि तच्छ्राद्धं न कुर्याच्चेन्न नाहनि च्चेइति । यस्य
भार्या रजस्वला तस्य श्राद्धं भार्यायकिंचीम्न ताहेरजोथु क्षार ज्ञोदजीना पंचमेहनि कुर्यादित्यर्थः
भार्या रजस्वला तस्य श्राद्धं प्रकुर्वीत भार्यापत्यरजस्वलेति । तथा
यत्तु अपत्न प्रोषिते ग्र्य प्रवासे पुत्रजन्मनि आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रः कुर्यात्सदैव हीति । कात्याय
अर्चविदेशकालानां विध्रुवे समुपस्थिते आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं कुर्यादित्युक्तं तन्न ताहये
नत्वाच्यपादवचमात्स्यापुत्रादिकर्त्तारश्च भार्यापरजस्वलायां आमश्राद्धं कुर्यादित्युक्तं
इदं प्रथमपुत्रे अथः द्वितीयपक्षे बोध्यं ॥ ७१४
तिरिक्तश्राद्धविषयं ॥ तदाह लोगाक्षिः । इदं प्रथमपुत्रे अथः द्वितीयपक्षे बोध्यं ... विशेषस्य वस्य माताद्याद्दे तदन्त
देहपितृषु तिष्ठन्सुतानां शौचं विधते कृचिदिति । दारजन्मवने जाते विशेषस्य वस्य सूतकेमृतकेतथा
गृहविषयमिति भावः । अज्ञाते पितृदिति । तथाच तत्रैव । अपि दारगृहीतंश्च सूतकेमृतकेतथा । अशुद्ध
गृहविषयमिति भावः । अज्ञाते पिनच्चेदिति । तथाच तत्रैव अपि दाररगृही तं श्च सूतके मृतके तथा
अविज्ञातेन दोषास्याद्श्राद्धादिषु कथंचनेति । दारतरभोक्तृश्चेति दोषोलस्य ज्ञातीति दोषः । अथ पु
नः अघुनेकस्मिन्दिनश्येचनन्दशुकिं ग्राह्यपरोदकाचमनतः शुद्धिर्द्विजानांमतेति । तथा ब्रह्मपुराणे भा
जनाद्युसमुक्ते विधेर्जविपद्यते । पदार्थाच्चदाद्दिष्टदोषः न्यत्कासमाहिताः आयश्च परका
येनजलेन शुध्यपोद्विजाइति । गृहइति दोषः । मध्ये यज्ञविवाहयोरशुचितायेष्वेभमन्नंपरेद्वैयेराङ्कर
यमितितथाच ब्रह्मपुराणे । विवाहयज्ञयोर्मध्ये सूतकेसति । जोतराशे भमन्नं परेदैयेराक्षे
भोज्यश्चनस्यत्रोदिपि दोषः इति दोषः दानविधौ तु नास्त्यशुचितासंकल्पितास्यापरतः । सद्य
स्पर्शेनसिः । अन्नआदौ संकल्पितस्य तु दानविधौ अशुचितानास्ति । अतश्च क्रतुः । पूर्वसं
कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यतीति । भार्ये त्रौसति पंचमेत्रदिवसे स्याद्वार्षिकं मासिकं पक्षा
न्नेरित्ति तथाच स्मृतौ नरः ॥ मृतेहनि तु संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला । श्राद्धं तदानकर्त्तव्यं धर्त्त
व्यं पंचमेहनीति । यत्तु अपत्नीकप्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ॥ सिद्धान्नेन कुर्वीत आमं न

स्यादि ध्यायत इति उशनो वाक्यं । तत्र श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितं । अमावास्यादि
नियतं मासस्य वत्सराद्यहरिति अनेन हारितवचनेन समानविषयं । अतो मासिकं च सांवत्सरि
कं च पक्षान्ते नैव कुर्यादित्यभिप्रायो तं प्रकान्तेरिति । बहुभार्यकस्याधिकृते पत्न्यन्तरे इति श्रुति । कुर्यात्त
द्वितयस्य मृतस्य दिवसे इति अत एव तन्मते कालनिर्णयकृता । अधिकारिणि भार्यान्तरमुक्तेऽप्यधिकारा
न पातान्मृतस्य दिवस एव कर्त्तव्यमिति । तद्देशे तु भार्यान्तरे विप्रामश्राद्धविधिं प्रवासिविधुराद्याश्चरे
कद्विजा इति । अपत्नीकः प्रवासी चेत्यादिवाक्यं दयादिति भावः । नोक्तस्तत्र भये दिने पितृन्तु
देशैव पित्र्यं विधिं भार्यार्त्त्वादिषु पुत्रजन्मनि नित्यश्राद्धं द्विजासंभव इति । तत्र आमश्राद्धं अत एव
देशैव पित्र्यं विधिं भार्यार्त्त्वादिषु प्रवासे पुत्रजन्मनि हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वलेति आ
व्यासः पुत्र्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि पञ्चदशकमिति । अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्व
पूर्वाह्णादिकालविभागः । त्रिधा ह्यहर्मुहूर्त्तैः स्थो दिवसस्य मध्यसमयः । प्रोक्तोऽत्र मध्याह्नके
देहि । त्र्यंशस्त्वखण्डान्तः पूर्वापराह्णाः त्रिधे ह्नौ ॥
इति । दिवसस्य पूर्वापराह्णावित्यर्धे अह्नो भागौ स्तः । अत्रास्मिन्पक्षे दिवसस्य मध्यसमयो
मध्याह्नकः प्रोक्त इत्यन्वयः । तथा च स्कन्दपुराणे । आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्ततः परः इति । अह्नस्त्रेधा
आवर्त्तनं दिनमध्यं ... क्रमतः स्युस्त्रयोऽवयवाः स्कं । पूर्वमध्यापराह्णाख्याः स्युस्त्रयोऽवयवाः स्कं । अत एव श्रुतिः ।
दिवसस्य भागत्रयपक्षे क्रमतः पूर्वमध्यापराह्णाः पितृणामिति । भागचतुष्टये प्रहरकः । पूर्वा
पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति । सायाह्नस्तुरीयायां म
ह्नसंज्ञोऽर्धक करं मध्याह्नस्त्वपराह्णक भगदितो यावत् स्याद् ध्वंक्रमात् । इत्यन्येनैवाह्निकं कार्यमिति ज्ञायामेनन कश्चित् इति अन्योन पक्षान्ते नैव । अरी
मुख्यवस्यामितदारे बुविदेशस्थोऽप्यनग्निक अन्यो नैवाह्निकं कार्यमिति ज्ञायामेनन । आमश्राद्धं प्रकुर्वीत न स्कुर्यान्महानिति । अत्र तु प्रथमप
विरपि अनाग्निकः प्रवासी यस्य भार्या रजस्वला आमश्राद्धं प्रअधीतन नस्कुर्यान्महानिति । अत्र त्वं प्रथमप

पौ प्रथम मुहूर्ते बोध्यं ॥

(187)

कइति। दिवसस्यैकचरणं संबंधः। अर्धं प्रकृप्रहरार्धं चक। तदर्धं यामार्धं। तथा यामो भिलः॥
पूर्वाह्णे प्रथमे सार्धं मध्याह्नं प्रहरं तथा। आन्त्यो पादपराह्णः सायाह्नश्च ततः परः इति। प्रात
स्त्वाथ संगवो मध्याह्नोऽथ पराह्णको निगदितः सायाह्नकः पंचधा। भागो वा दिवसस्येति तथा
च प्रभासखंडे मुहूर्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु संगवः। मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णो
ऽपि तादृशः। सायाह्नस्त्रिमुहूर्तोऽपि सर्वकर्मबहिष्कृत इति। यस्तु समयः प्रोक्तः शुभप्रश्नेषु
यस्मात्सोऽत्र मतः शुभः। प्रकथितस्तत्कालकर्मसु इति। अत्रास्मिन्प्रकरणे प्रोक्तो शुभप्रश्नेषु मध्ये
यः समयः पूर्वाह्णादिकालः। यस्मात्पूर्वादिकालादणुः सूक्ष्मः कालः। स तत्कालकर्मसु ततः ॥५५॥
स्थूलात्कालात् शुभः प्रकथितः उत्कर्षेणोक्त इत्यर्थः। स्थूलपक्षप्रतिपादकशा
स्त्रस्य बाधानार्थ्यपरिहाराय सूक्ष्मपक्षप्रतिपादकं शास्त्रं प्राक्तन्यपरमणीकार्य ॥५५॥
मिति भावः॥७॥ अथ कुतुपः॥ गोविप्रातिथिपूजासु खड्गपात्रं कतिनादर्भा मुहूर्तोऽष्टमः। दौहि

कुतुपः

त्रो रजतं चैव त्रिरुद्दिता नेपालजः कंबलः। छागो वा कुतुपा इमेति। इमे कुतुपाः उदिताः
इत्यन्वयः। तदुक्तं कालिपुराणे। ब्राह्मणः कंबलो गावो सूर्यो ह्यतिथयोपि वा। तिलादर्भा

का

श्च मध्याह्नो नवैते कुतुपास्मृता इति। तथा प्रभासखंडे। अह्नो मुहूर्ता विज्ञेया दश पंच च
सर्वदा। तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतुपः स्मृतः। तथा। मध्याह्नः खड्गपात्रं च तथा नेपा
लकंबलः। रूप्यं दर्भा स्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः। पापं कुत्सितमित्याहुः तस्य सं
तापकारिणः। अष्टावेते यतस्तस्मात्कुतुपा इति विश्रुता इति। कौपीनं कैनातु तथान्यः

कालकंबलइत्युक्तं ॥७॥ अथ श्राद्धविशेषेणापराह्णादिविनियोगः ॥ अथ विहिताग्ने
चैश्चदेवात्परं दर्शे पिंडनिरुक्ति मन्वन्ति कृतं श्राद्धं जिताग्नाहितस्याह्नौ चरमेइति ॥ वि
हिताग्नेः साग्निकस्य। आहितस्य विप्रऋस्य। तथा वल्गोगाल्लिः ॥ पक्षांतं कर्म निर्वर्त्य वै
श्वदेवं च साग्निकः। पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्ततोन्वाहार्यकं बुध इति अन्वाहार्यकं दर्शश्राद्धं
तथाच मनुः ॥ पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते। वासरस्य तृतीयेंशे नातिसं
ध्यासमीपत इति। द्विधाहः कुतुपं त्यांशादिके तु स्मृतं। निराग्निकादीनां तु कुतुपव्यापि
नी दर्शे अमावास्यानिर्णये दर्शितं। शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः। कृष्ण
पक्षे पराह्णे तु रौहिणं तु न लंघयेदिति मार्कंडेयवचनस्यायमर्थः। शुक्लपक्षे पूर्वाह्णो नग्नि
ते कुतुपे पूर्वार्धे कृष्णपक्षे पराह्णो नग्ने तु कुतुपोत्तरार्धे श्राद्धं कुर्यादिति। एतदग्निमत्यो
र्थं कुतुपांत्यांशादिके इति। अथाग्निकद्विजजनः कुर्वीत पूर्वाह्णिकं इति। आमश्राद्धं तु पू
र्वाह्णे एकोद्दिष्टं तु मध्यतः पार्वणं चापराह्णिकं तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति हारीतवचनेन
पूर्वाह्णे यदामश्राद्धं विहितं तद्द्विजविषयमिति भावः। शूद्रस्य कुतुपोत्तरार्धकामुख्ये
काले चरदामिकमिति। मध्याह्नात्परतोपस्कृत्सकालः कुतुपः स्मृतः। आमश्राद्धं न तत्रैव
पितृणां दत्तमक्षय्यमिति ज्ञातातपवचनं शूद्रविषयं। आमनोदेशकालानां विद्धवे समु
परस्थिते। आमश्राद्धं द्विजो कार्यं शूद्रेण तु सदैव हीति। शूद्रस्य नित्यत्वेनामश्राद्धं सार्धीते
ग्र पार्वणं शूद्रेण क्रियमाणं पार्वणकाल एव कार्यं। द्विजस्य तु नैमित्तिकमामश्राद्धमिति।
आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे इति विधिः पार्वणकालं बाधत इति भावः। तथायोपसंहृतं। कालनिर्णयपद्धतौ ॥

तस्माच्छ्राद्धं आमश्राद्धं कुतुपोत्तरार्धप्रभृति प्रयत्नेन पराह्णे। द्विजामन्त्र्याद्धं तुष्ट्यर्थमिदमिति।
कोद्दिष्टमुपक्रमेत कुर्यात् नेत्र प्रातःस्नानादी मुख्यमिति। आमश्राद्धं तु पूर्वाह्ण इत्यत्र एव वाक्यात्।
पुत्रो। त्पत्तिनिमित्तकं तु पुरतो नान्दीश्राद्धवत्पापमेवेत्। अत एव विष्णुधर्मोत्तरे। अशौचे त्वेनाभ्यां
कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनीति। आशौचान्तरसंभवे पितृश्चितौ नाकर्तुं स्वाहानिश्चयापि प्रोक्तं
स्यादिति। एतत्पुत्रनिमित्तं श्राद्धं त्वाह प्रजापतिः। स्नातको तु समुत्पन्ने पुत्रजन्मयदा भवे
त् कर्तुं स्यात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यतीति। तथा च व्यासः। पुत्रजन्मनि मात्राया
श्चार्वयं दृत्तमस्य पत्नीति। अतिक्रमेत्तु परत स्यादशौचनः कीर्तितमिति। तथा यो न्ये जन्मा
नोनंतरं कार्यं जातकर्म यथाविधि। दैवादतीतं काले चेद्यतीते सूतके भवेत्। अथ श्राद्ध

॥५८॥

श्राद्ध निषेधकालः॥

निषेधकालः॥ तत्र संध्यायां श्राद्धस्य निषिद्धत्वात्संध्याकालज्ञानमाह। संध्या प्रागस्त ॥५८॥
यात्मुहूर्तयुगलं सूर्यस्य यावत्स्तासरं नाडीनां त्रयमिति। यदाह याज्ञवल्क्यः। उदयास्तमनात्
नीसंध्यामुहूर्तद्वयमुच्यते। सायं संध्या त्रिघटिकास्त्वस्तादुपरि भास्वत इति। अत्र
रात्रिषु न श्राद्धं न संध्यान्तिक इति। अत्र संध्यायाम् अंतिके समीपे। तथा च मनुः।
रात्रौ तपोरात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा। संध्ययोरुभयोर्वापि सूर्ये चैव
चिरोदिते॥ त्रिसंध्यासमीपकालोपलक्षणं। तदुक्तं स्कंदपुराणे। उपसंध्यं न आवीत पितृ
यज्ञं कथंचन स कालआसुरः प्रोक्तः श्राद्धं तत्र विवर्जयेदिति। नाशौचेषु परे वरदानं त्यक्तमन्त्रे
कुर्यादिति। अत एव पैठीनसः॥ दान प्रतिग्रहहोमं स्वाध्यायं पितृकर्म च प्रेतकर्माणि
यावदशौचे विनिवर्तयेदिति। अत्राशौचे निर्गोन्यस्मिन्स्तत्र तु स्मादि। सायं काले तत्पूर्वं
आहारे पक्वं समापद्य श्राशौचे सत्यां तद्ध्राद्धं निर्गोन्यस्मिन्। तिथ्यतिरिक्ते सर्ये काले तत्कुर्यादित्यर्थः॥
तभाय व्याख्यपाद॥ विधिहरं ग्रहणोपेतः॥

११२

सम्यक्पात्रनियोजकः। रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तममिति। न तु कश्चिदयं प्रोक्तो निषेधो
ग्रहे। तदाह विष्णुः। संध्यारात्र्योर्न कर्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः। तयोरपि च कर्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्श
नं। अथापिंडदानानि निषिद्धकालः। याम्यर्क्षे बुधसंगमे पितृयज्ञः पिंडैर्विहीन इति। बुधसंगमे॥
श्रोत्रियागमे। अत एव। ब्रह्मपुराणे। यदा च श्रोत्रियोऽभ्येति गृहं वेदविदग्निचित्। तेनैकेन तु कर्तव्यं
श्राद्धं विषुववच्च तदिति। विषुववदित्ययने नापिंडत्वमुक्तं। तथा बृहत्पराशरः। युगादिषु मघायां च वि
षुवेऽयने तथा। भरणीषु च कुर्वीत पिंडनिर्वपणं नहीति। तथा पातादौ च पुरोदित इति। पुरोदिते अयना
दिश्राद्धकालप्रकरणोक्तपातादौ तथापिंडहीनमित्यर्थः। तच्च तत्रैवोक्तमिति भावः। अथ नववरे उद्वाहनो
द्वादश। मासान्पिंडविधिं तथोपनयनान्यब्द सपिंडोऽयानि। तदुक्तं ज्योतिःपराशरे। विवाहे विहिते मासान्
त्यजेयुर्द्वादशैव हि। सापिंडाः पिंडनिर्वापं सोऽनुबंधे षडेव हीति। अथोद्वाहादावपि पिंडदानमुदितं पित्रोः क्षया
हेऽखिलैः। सापिंड्ये समहालये खलु गयाश्राद्धे इति। तथा चोक्तं। महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयाहनि।
यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सापिंडीकरणे तथा। कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिंडनिर्वपणं सदेति। स्वधावाचनं लुप्ये
सिंडविलोपने इति। तथा च वृद्धशातातपः। पिंडनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते। स्वधावाचनलोपोऽत्र वि
धिरस्कृ न लिप्यते इति। अत्र स्वधावाचनलोपोक्तविधिस्तु न लुप्यत इत्यन्वयः। अथ प्रेतक्रियासु निषि
द्धकालः। अथ न दिनं त्रोध्वं शावादीपने। आशौचस्य दिनेषु चेत्समतिक्रान्ते दाहो यथासंभवं त्रोध्वं स्याद
शुचित्वतः परमहः त्रोध्वं भवेत्सर्वथा। यद्यन्यरमुत्तरायणगतः पक्षोऽसितः शस्यते सर्वत्रैव दिनक्ष

॥५७॥

यंपरिहरेदिति। शावादीपने प्रत्यक्षशरीरदाहे। अस्थिचित्रतः। आशौचात्। सर्वत्रप्रतिकृतदाह्यदुष्टेका
लत्रयंतत्र दिनक्षयंपरिहरेत्। तथाचगार्ग्यः। प्रत्यक्षशवसंस्कारे दिनं नैव विशोधयेत्। आशौचमध्ये
क्रियते पुनः संस्कारकर्म चेत्। शोधनीयं दिनं तत्र यथासंभवमेव तु। आशौचविनिवृत्तौ तु पुनः संस्क्रि
यते मृतः। संशोध्यैव दिनं ग्राह्यं मृध्वंसं वत्सराद्यदि। प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणं। कृष्णपक्ष
स्य तत्रापि वर्जयेत्तु दिनक्षयं। इति। नंदासंभूतांस्मरं। वारो सौरि भृगूच्च पात परिघो भद्रां तथा वैधृतिं ज
ह्यात्त्यातिकराश्वि पुष्यहरिभान्यश्रेतकृत्ये शुभमिति। प्रेतकृत्ये। नंदादि जह्यात्। भं तु स्वातिकराश्विपु
ष्यहरितोभान्यज्जह्यादित्यन्वयः। मरीचिः। नंदायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे। तत्र श्राद्धं न कुर्वीत
गृही पुत्रधनक्षयात्। त्रिपुष्करं त्रिपादनक्षत्रं। श्राद्धशब्देनात्र प्रेतक्रियाविवक्षितेति कालनिर्णयकाराः।
महाभारते। नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिन्जातो भवेन्नरः। न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेये च भारत। दारुणेषु
च सर्वेषु प्रत्यरेषु विवर्जयेत्। जन्मश्राद्धकर्तुः। प्रोष्ठपदयोः भाद्रपदयोः। दारुणान्याश्लेषाज्येष्ठामूला
नि। जन्मभात्संचमं चतुर्दशं षष्ठं त्रयोविंशं च प्रत्यरं। ज्योतिःपराशरः। साधारणे ध्रुवोग्रे मैत्रे च नशस्यते
मनुष्याणां। प्रेतक्रिया कथंचित् त्रिपुष्करे यमलधिष्ण्ये च। साधारणे। कृत्तिकाविशाखे। ध्रुवाण्युत्तरात्रयं
रोहिणी च। उग्राणि पूर्वात्रयं भरणीमघा च। मैत्राणि। मृगचित्रानुराधारेवत्यश्च। यमलधिष्ण्यं धनिष्ठाव
राहपुराणे। चतुर्थीमष्टमीं चैव द्वादशीं च विवर्जयेत्। प्रेतकृत्ये व्यतीपाते वैधृते परिघे तथा करणे

॥५७॥

(113)

पिणिष्ट संज्ञे च श्राद्धे श्वरादिने पि च । अयोदश्यां विशेषेण जन्मतारा त्रयेन च । जन्मतारा त्रयं
कृत्यं चिन भवत्रं दृश्च मे प्रकोनविंशा चेति । तथा कात्यायनः । भरण्यार्द्रा तथाश्लेषा मूलं त्रिचरणा
नि च । प्रेत कृत्ये तु दुष्टानि धनिष्ठा पंचकं पंचकमिति । विशाखा कृत्तिका फल्गुनी द्विपदभाषा
ढानुराधा पुनर्वसुचाश्विनी सति संभवे बुधजन्मैर्वर्ज्यं किं पदोषत इति । तथा च कात्यायनः । फ
ल्गुनी द्वितयं रोहिण्यनुराधा पुनर्वसुः । द्वे आषाढे विशाखा च भानि द्विचरणानि च । एता
नि किंचिद्दुष्टानि वर्ज्यानि संभवे इति दर्शे शुक्लचतुर्दशी गाङ्गिम त्रिचरणान्येकादशी न
न्दागं भूतं निषेत मत्यजेदिति । तथा च मरीचिः । एकादश्यां तु नंदायां सिनीवाल्यां च
गो चिन्ने न भस्य स्पर्शचतुर्दश्यां कृत्तिका सु त्रिपुष्करे । अत्र श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्र धनक्ष
या दिति । स्यजनितं तस्मात्रयोविंशार्कदिने मन्वाशुगतुल्यं न्य शुक्ल दान्ये कोन
विंशोत्तरे ति । दिने मन्वाशुगतुल्यानि जन्म श्राद्धत्राम चतुर्दश्यां च मन स आति
जन्म तारा त्रय शाद्धेन प्रवृद्ध राज्ञो न च पूर्वं वचनो नियाल्लोक र्थः । तुर्यकादशी
रात्रिगोष्टमगतोहे योत्र कार्ये श्राद्धे इति । चतुर्थी ष्टमी ति वासहपुराणोक्तो इत्यर्थः ।
नंदादर्शे निषिद्धतामृत पञ्चावेकादशाहादिके इति । तथाय गोभिलः । नंदायां शुक्रवारे च
चतुर्दश्यां त्रिजन्मसु एकादशाहप्रभृति तिने कोद्दिष्टं निषिद्धमिति । अथ मन्वादियुगा
दि संक्रमदिने दर्शेनि शोध्यं दिनमिति । तथा च व्याघ्रः । मन्वादिसंक्रान्तिदर्शे प्रेत
क्रियायदि दैवाद्यापतितात् तत्रनन्नं श्राद्धं शोधनमिति । एकस्मिन् दिने बहु च क्रमोपप
भवे काले विदध्यात् क्रमात् तंत्रेण श्रपणं विधाय पृथक् श्राद्धानि स्वक्रमादिति । एक
स्मिन्काले द्विबहूनामुत्क्रमो मरणं यदि भवेत्तदा तंत्रेण श्रपणं विधाय स्वक्रमात्पृथ

115

एककाले गतानां बहूनामथवाद्भमोः

कः श्राद्धानि विदध्यादिसन्च्यपः। तथाच भृगुः पृथक् पूर्वकस्य मतेस्यादद्वितीयस्य ततः पुनः। तद्व

तंत्रेण श्रमणं कृत्वा कुर्यादाद्यं पृथक् पृथक् ... अथ प्रतिनिमित्तं श्राद्धभेदः। सापि सौत्तरका

पस्य ततः कुर्यात्सनीपाते पृथक् पृथक् इति। अन्यत्र पायरेद्युगपच्चा निमित्तागमइति।

लिकानि युगमन्वादि सपाहादि पूर्वान्यत्र पायरेद्युगपच्चा निमित्तागमइति निमित्तस ग्रहणं श्राद्धनिमित्तानां

अन्यत्र पाकैकत्वेन अयुगपच्चापि निमित्तागमइति निमित्तस्य ... अनुष्ठानं स्यादेव निमि

युगादिकालानां भेदात् श्राद्धभेद इत्यर्थः। अथ कालैक्येन तंत्रानुष्ठानं स्यादित्याह। तंत्रेण सङ्कल्प

त्वा कालयुगपद्भाव स्वैदेकाक्रियानुष्ठानात्सकलस्य सिद्धिराह दृनात तंत्रेण सङ्कल्प्य

नइति सङ्कोनिनिमित्तकमभावास्यानिमित्तकर्तव्यतीपात निमित्तकं चैत्ये ... श्राद्धानां सिद्धि

र्हानित्तंत्रेणापकरिष्ये इति सङ्कल्प्यः। एकश्राद्धानुष्ठानात्सर्वेषां श्राद्धानां सिद्धि

रित्यर्थः। अत्रैव हेतुमाह। एकस्व्हेकानि मित्तमेकदिवसे श्राद्धं न श्रावर्त्तयेदिति। अथ वैश्वदेवादि

न थायकहारीतः। नैक श्राद्धद्वयं कुर्यात्समानेऽहनि कुत्रचिदिति। अथ वैश्वदेवादि

कालः। भिन्नाह्ने न तु वैश्वदेविकमनु श्राद्धं चरेत्साग्निकः। पश्चाद्भुतमखादिनिज्ञ

तमखाभूतपञ्चः। वैश्वदेविकमन्नं वैश्वदेवार्थं नरमित्यर्थः। तत्र तावत्साग्निकेन श्रा

द्धादौ वैश्वदेवः। कार्य इत्युक्तं लौगाक्षिणा पश्चात्कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः। पिंड

यज्ञं ततः कुर्यात्तोन्वाहार्यकं बुध इति पश्चात्तमन्वाधानं अन्वाहार्यकं दर्शश्राद्धं स्या

कृत्वोत्वेषु प्रयुक्तः। पितृश्राद्धं निर्वप्य पाकं वैश्वदेवार्थं निर्वपेत् वैश्वदेवं नपि स्पर्शं दर्शश्राद्धार्थं पक्वमन्नं दर्शश्राद्ध

रवैश्वदेविकमिति वैश्वदेवार्थपक्वमन्नं वैश्वदेवतं नापि स्पर्शेद दर्शश्राद्धार्थं निजश्राद्धव्यतिरिक्तानि सा ... मनु

वैश्वदेवार्थं न भवति दर्शश्राद्धेन दर्शश्राद्धे ति कर्तव्यताबोधिनि नित्यश्राद्धस्य वैश्व

वैश्वदेवार्थं न भवति दर्शश्राद्धे तु ... तो। नित्यश्राद्धस्य वैश्व

॥५८॥

॥५८॥

वैश्वदेव काल॥

३

वस्य च एकः पाकः । तथा चोक्तं कालनिर्णयकारैः अन्वहमिष्टीयमानानां देवपितृभूतमनुष्योपयज्ञा
नां यज्ञानामेकपाकस्तु निश्चयादिति । भूतयज्ञादिकं श्राद्धानंतरं कार्यमित्युक्तं ब्रह्माण्डे । वैश्वदेवा
हुतीरग्नावर्वाग्ब्राह्मणभोजनात् ॥ पितृश्राद्धमकृत्वा तु वैश्वं जुहुयात् भूतयज्ञादि श्राद्धं कृत्वा तु त
त्स्मृतमिति भावः ॥ एवं साग्निकस्य श्राद्धात्पूर्वं वैश्वदेवस्य विहितत्वात् । पितृश्राद्धमकृत्वा वैश्वदे
वं करोति यः । अकृतं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठति इत्यादि निषेधवाक्यानि निरग्निकविषया
णीति भवति तस्य पृथक्पाकेन वैश्वदेवकालद्वयविकल्पमाह । अनग्निकजनस्याग्नौकृते वा निरं
स्वस्वकृते विकरस्य चान्ते ततस्साकान्तरेणाचरेत् ॥ दैवाख्यं मखमं ततः पितृयज्ञोऽस्य भूतयज्ञ इ
ति । अनग्निकजनस्य अग्नौकृते रग्नौकरणादुत्तरं वा ऊत अथवा विकरस्य स्वस्वकृते श्वअंत
र्मध्ये देवाख्यमखमाचरेत् । तथा च वैश्वदेवाहुतीरग्नावित्यनेन प्रथमः काल उक्तः । तथा चर्
वाग्ब्राह्मणभोजनादित्यनेन अग्नौकरणानंतरं वैश्वदेवाहुतीर्जुहुयादिति उक्तमिति निबं
धकारैर्व्याख्यातत्वात् । तथा च भविष्यत्पुराणे द्वितीयः काल उक्तः । पितॄन्संतर्प्य विधिवद्बलिं
दद्याद्विधानतः । वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणवाचनमिति । बलिशब्दस्तत्रैव व्याख्या
तः । ये अग्निदग्धा मंत्रेण भूमौ यं निक्षिपेद्बुधः । ज्ञानीहितं बलिं वीर श्राद्धकर्मणि सर्वदे
ति । अनेन विकिरानंतरं स्वस्तिवाचनात्पूर्वं वैश्वदेवः कार्य इत्युक्तं भवति । तस्माकांत
रेण श्राद्धपाकादन्येन पाकेन पृथक्पाकं विधाय कवाक्ये साग्निकानग्निकविशेषवि
रहादित्यर्थः ॥ अत्र भूतयज्ञकालः पूर्वोक्त एव साह अनंतर इत्यादिना तसिः सप्तम्यर्थः

स्येत्यर्थः इयं। तथा च पैठीनसिः ५

पितृयज्ञे श्राद्धस्यांततः अंते भूतयज्ञः स्यात्। तस्यैव श्राद्धान्नेन कालांतरमाह। अथवा श्राद्धान्नेन
तदंते एव सकलं स्याद्वैश्वदेवादिकमिति। निरग्निकः पितृपाकं समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोतीयं॥
आलुरंतद्धवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठति। श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः कुर्याद्भिक्षां
ततो दद्याद्धंतकारादिकं तथेति। श्राद्धात्पूर्वं पितृपाकात्समुद्धृतेनान्नेन वैश्वदेवे क्रियमाः
देवं कुर्यादित्यर्थः। आशौचमध्ये वैश्वदेवादेरभावान्न श्राद्धपाके कान्नेकथं केवनाः स्थिर
न्नस्य श्राद्धांतेऽश्याः देयं वा विधानात्। तथा परिशिष्टे। संप्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टे तथै
वच। अग्रतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशे हनीति श्राद्धांते वैश्वदेवविधानात्कथकः
केन श्राद्धांते कार्य इत्याह। कुर्याच्छ्राद्धमनग्निरग्निसहितो ये कादशाहादिकं शिष्टा
नं द्विजसान्महामखकृतिः स्यादंतेतोन्यांधस इति। द्विजसाद्विजाधीनां महामखकृतिः
पंचमहायज्ञाः॥ अंततः श्राद्धांते अन्यांधसाः श्राद्धान्नादन्येनान्नेन। अथ नित्यश्राद्धे क
नः। नित्यश्राद्धमपीहता मनुपृथक्पाकेन तेनैव वा यद्यस्याखिलदेवताः प्रथमतः
श्राद्धांतरेना चिंताः इति अनुश्राद्धास्याश्राद्धांतरं नित्यश्राद्धमपि इहितां उच्छेत्कुर्या
दिति यावत्। यदि यस्य नित्यश्राद्धस्य अखिलदेवताः। श्राद्धांतरे अचिंतानस्यः

॥५९॥

॥५९॥

117

तथा च चमत्कारखंडे। नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसंगाद्यत्र सिध्यति। श्राद्धान्तरे कृते न्यत्र नि
त्यत्वात्तन्न हापयेदिति। अत्र पाकविकल्पमाह पृथक्पाकेन तेनैव वेति। अत एव मार्कंडे
यः। ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेद्वा तथातिथीन्। ततस्तदन्नं भुंजीत सह भृत्यादिभि
र्नर इति। ततः तेन श्राद्धशेषेण अन्नसाध्यां नित्यक्रियां नित्यश्राद्धमपि कुर्यादिति पा
केप्युक्तं। तथा नित्यश्राद्धमधिकृत्य तेनैवोक्तं पृथक्पाकेन नैसकमिति। अतो वि
कल्प इत्यर्थः॥ इति श्राद्धकालः। विवरणे श्राद्धकालनिर्णयः॥ ॥५॥ अथ प्रतिपत्प्र
भृति पुण्यकतिथयः॥ अथ पुण्या प्रतिपत्। चैत्रोर्जेषशुक्लपक्षतिरसौ पुण्या इ
ति। ऊर्जः कार्त्तिकः। इष आश्विनः। पक्षतिः प्रतिपत्। तथा च भविष्यपुराणे। तथानां प्र
वरा यस्माद्ब्रह्मणा समुदाहृता। प्रतिपादिता यदा सृष्टं प्रतिपत्तेन चोच्यते। तिस्रो ह्ये
ताः पराः प्रोक्तास्तिथयः कुरुनंदन। कार्त्तिकाश्वयुजे मासि चैत्रे मासि च भारतेति। अ
थ पुण्या द्वितीया॥ द्वितीया सिता स्याच्चैत्राश्विनयोः शुभेति। देवीपुराणे। चैत्रे दमनकं
पूजां प्रक्रम्य उमां शिवं हुताशं च द्वितीयायां प्रपूजयेत्। हविष्यमन्नं नैवेद्यं देयं गं
धार्चनं तथेति। तथा स्कांदे। आश्विने मासि वै पुण्या द्वितीया शुक्लपक्षजा। दानं प्रदत्त
मेतस्यामनंतफलमुच्यते। अथ पुण्या तृतीया। अथ गदिता शुक्ला तृतीया शुभा।
स्नानादौ मधुराधमाद्रकृतपोमासस्थितेति। राधो वैशाखः। तपा माघः। तथा

॥६०॥

चैत्रं प्रकृत्य देवीपुराणे ॥ तृतीयायां यजेद् देवीं शंकरेण समन्विताम् । सुगंधपुष्पदीपैश्च
दमनेन सुमालिनेति । तथा पाद्मे । वैशाखमासे पुण्या तु तृतीया शुक्लपक्षजा । अनंतपु
ण्यफलदा स्नानदानादिकर्मस्विति । तथा भविष्योत्तरे । गुडपूपाश्च दातव्या भासि भा
द्रपदे तथा । तृतीयायां पापसंघनाशनाय तत्प्रये । माघेमासि तृतीयायां गुडस्य ल
वणस्य च । दानं श्रेयस्करं राजन् स्त्रीणां च पुरुषस्य चेति । अस्याश्चनक्षत्रवारयो-
र्गे प्राशस्त्यमाह धाचिना । रोहिण्या श्रवणेन वा बुधदिने सातिप्रशस्तोदितेति ।
तथा भविष्योत्तरे । श्रवणेन समायुक्ता कुरुक्षेत्रसमा स्मृता । विशेषाद् बुधसंयुक्ता
तृतीयानुविशेषतः । तेन श्रुता वाच्यमाना तृतीया रोहिणीयुता । विशेषाद् बुधसं
युक्ता तदा सा सुमहाफलेति । अथ पुण्यचतुर्थी । चैत्रमधनभस्यमासितचतु
र्थीशस्य तेन्यापिया शुक्ला भौमयुता शुभाथ भरणी सोयन्विता स्मृतमेति । अन्या
सर्वमासास्थितापि शुक्ला भौमादियुता अस्मरा मेलसर्थः । सौर्यन्चिता नरा निवारयुता
तथा चैत्रमधिकृत्य देवीपुराणे । गणेशोकारसूजाल्लड्डुकादिविभावितां । चतुर्थ्यां वि
घ्नानाशाय सर्वकामप्रसिद्धये । तथा च भविष्यत्पुराणे । शिवा शांता सुखा राजन्
चतुर्थी त्रिविधा स्मृता । मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवालोकेषु विश्रुता । त-
स्यां स्नानं च दानं च उपवासो जयस्तथा । माघेमासि तथा शुक्ला चतुर्थी तु महापते ।

॥६०॥

२

(११७)

इंयासावां तिदानि संक्रांतिकार्यां स्यादेव हि। मदनरत्ने। चतुर्थ्यां तु वारो भौमस्य वा भवेत्
तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखनामेति कीर्तिता। चतुर्थी भरणीयोगे स्नानेश्वरदिनं यदि। तदा=
ऽप्ययमं देवं पूज्यते सर्वकिल्बिषैरिति। अथ पुण्यापंचमी। मार्गे भाद्रे नभस्ते पौषे माघ शुच
यौ कार्त्तिके सितापंचमीति। तथा च स्कांदे। शुक्ला मार्गशिरे पुण्या श्रावणे या च पंचमी। स्ना
नदानैर्बहुफला नागलोकप्रदायिनी। तथा च ब्रह्मांडे। शुक्लायां माघपंचम्यां चैत्रे मा
सि शुभानने। श्री ब्रह्मलोकान्मानुष्यं संप्राप्ता केशवाज्ञया। तस्मात्तां पूजयेत्तत्र यस्मा
ल्लक्ष्मीर्न मुंचति। भविष्यत्पुराणे। तथा भाद्रे मासि पंचम्यां श्रद्धयान्वितः। समालेख्य
रो नागा कृष्णवर्णादिवर्णकैः। पूजयेद्गंधपुष्पाद्यैः सर्पिर्गुडपायसैरिति। तस्या एव
श्रेष्ठनरत्वमाह। श्वापेच्च्यत राहरेरसितं गोति। हरेः स्वापे असितगा कृष्णपंचमी श्रे
ष्ठतरा। तथा च भविष्यत्पुराणे। सुप्ते जनार्दने कृष्णपंचम्यां भवनांतथा। पूजयेन्मनसा
देवीं गृहीविटपसंश्रयामिति॥ ॥अथ पुण्याषष्ठी। षष्ठी तु सर्वा शुभा शुक्लेति। तथा
च स्कंदपूजामधिकृत्य ब्रह्मपुराणे। सर्वासु शुक्लषष्ठीषु पूज्यो सौ श्रद्धयान्वितैः। आरो
ग्यकामैर्बलानां पुत्रवृद्धिर्विशेषत इति। अयमधमार्गयोरिति। तथा ब्राह्मे। जातः स्कं
दः स्कंदषष्ठ्यां तु शुक्लायां चैत्रनामनास्तदा। पक्ष्य पुण्यच्च सुकं। तथा भविष्यत्पुराणे। या ष
ष्ठी शुक्लपक्षस्य मार्गशीर्षे हरिप्रिया। महाषष्ठीति विख्याता तस्यां जातो हुताशन
इति। उभयगता पूज्ये इति

तथा भविष्यत्पुराणे। षष्ठ्यां फलाशनो राजन् विशेषात्कार्तिके तथा। कृष्णपक्षे शुनियतो ब्रह्मचा-
री समाहितः रविनभस्येव रेति। तथा चतन्त्रे वा येवं भाद्रपदे मासि षष्ठी स्याद्भरतर्षभ। इवं पु-
ण्या पापहरा शुभा शांतातिवान्नृयेति। अथ पुण्या सप्तमी। अथोशास्त्रे हस्तितान भस्य सहयो-
गविति तिथिसप्तमीति। सहा मार्गशीर्षः। तथा च भविष्ये। मासि भाद्रपदे शुक्ला सप्तमी या गणा-
धिप। अपराजितेति विख्याता महापातकनाशनीति। या तु मार्गशिरे मासि शुक्लपक्षे

॥६१॥

तु सप्तमी। नंदा सा कथिता वीर सर्वानंदकरी शुभा। माघस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमी या त्रिलोच-
ना जयंती नाम सा प्रोक्ता पुण्या पापहरा स्मृतेति। शुक्लायाश्चिरवो शुभेति। अन्या सर्वमा-
सस्था। तथा भविष्योत्तरे॥ विजया सा महापुण्या शुक्ला या सप्तमी रवौ इति। अतिफलदा
सा रेवती संयुतेति। सा आदित्यवारफला। तथा च स्कांदे। रेवती यत्र सप्तम्यामादित्यदिव-
से भवेत्। तद्दानं शतसहस्रमिति प्राह दिवाकर इति। शतसाहस्रमिसनेन फलाधिक्यमु-
क्तं अथ एवाचार्यवर्यै रति पलतित्र फकं। एवमेव तत्र तत्र भावगम्यापि पदानि प्रयुक्तानीति
ज्ञेयं। सर्पाश्लेषा मघा करैर्वरुणभेनाकस्यवासंक्रमेयोपेताधिकपुण्यदेति। आश्लेषा रोहि-
णी मघा हस्तत्रीन ताराः संज्ञैर्नक्षत्रैः सूर्यसंक्रांता च याउपेता संगता शुक्ला सप्तमी सा अ-
धिकपुण्यदा। तथा च भविष्योत्तरे। नक्षत्रे पंचतारे या सिता सा सप्तमी जया। पंचताराश्मा-
रकायःस्मिन्नक्षत्रेः तानि च पूर्वोक्तानि। तथा च कालनिर्णयकारैर्व्याख्यातं पंचतारं शाक्र-
मिषकूरोहिण्याश्लेषा मघा हस्तश्चेति तथा शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः॥

सा

महाजयानदाँस्या सप्तमी भास्करप्रियेति। अथ पुण्याष्टमी। बुधपुनर्वसुयुक्ता शुक्लाष्टमी चै
त्रे मासि सिताग्निया इति। अग्निया श्रेष्ठाः। तथा च विष्णुः। पुनर्वसौ बुधोपेता चैत्रे मासि
सिताष्टमी। प्रातस्तु विधिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत्। अथ बुधयुक्ताम्यान्विताया
सिता। पुष्ये पुण्यतरेति। याज्या। भरणी। पुष्ये मासे। तथा च भविष्ये। पौषे बुधाष्टमी शु
क्ला महारुद्राख्य महाफलेति। तथा ब्रह्माण्डे। पौषे मासि यदा देवि अष्टम्यां यमदैवतं। नक्ष
त्रं जायते पुण्यं यल्लोके रौद्रमुच्यते। यदा नु साम का पुण्या जयंती अष्टमी स्मृतेति। अ
थ माघमासि सिता भीष्माचनेयोदिता। तथा च ब्रह्मपुराणे। माघमासि सिताष्टम्यां स
लिलैर्भीष्म तर्पणं। श्राद्धं च येन राः कुर्युस्ते स्युः संततिभागिन इति। तत्र मंत्रः। वैयाघ्र
पद्य गोत्राय सांकृत्यप्रवराय च। अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भीष्माय वर्मणे इति। अत्राशुक्लापि
बुधान्वितेति। तथा च महाभारते। आश्विपुत्रसमाक्रान्ता परिपूर्णा सिताष्टमी। तस्यां नियम
कर्त्तारो रक्षः खण्डितसंपदः। आश्विपुत्रो बुधः। अथ पुण्या नवमी। अथ नवमी तत्रास्ता रिवलौ
अखिलो सर्वमासस्थाः सर्वाः। नवम्यां च सदा पूज्या गौरी देवी समाधिना। वरदा सर्व
लोकस्य भविष्यति नरौ संयतिं इ सामान्येन वामनपुराणोक्ते। इषेमध्योऽर्जे वाथ्यतरा
सितेति। तथा च ब्राह्मे। चैत्रे नवम्यां शुक्लायां भद्रकाली महाबला। योगिनीनां तु सर्वासा
माधिपत्ये अभिषेवितेति। तथा देवीपुराणे। आश्विने नवमी शुक्ला तस्यां कोटिगुणं फलमि
ति। तथा शुक्लपक्षे नवम्यां यः कार्त्ति

॥६२॥

कस्य समाहितः। स्नात्वा दद्यान्नमस्कृत्य दक्षिणां लभते फलमिति। अथ शुभा दशमी। अथ द
शमी ज्येष्ठे सिता पुण्यदेति। तथा देवीपुराणे॥ ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता।
तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानं चैव विशेषत इति॥ हस्ते भौमदिने स्मृता दशहरा सैवाधिका।
हस्ते दशहरा स्मृता। सैव हस्तयुक्तैव भौमदिने अधिकेति योजना। तथा ब्रह्मपुराणे। ज्येष्ठे
मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता। हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृतेति। दश पापा
न्याह मनुः। पारुष्यमनृतं चैव पैशून्यं चापि सर्वशः। असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतु
र्विधं। अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः। परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतं। पर
द्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिंतनं। वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसमिति। विष्णु
धर्मोत्तरे। दशम्यां शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुजे दिने। गंगावतीर्णा हस्तर्क्षे सर्वपापहरा
स्मृतेति। अस्मिन्योगे गंगा। स्नानमात्रेण सर्वपापहरा स्यादित्यर्थः। अथ पुण्यैकादशी
अथोत्तमा एकादश्यखिलेति। तथा नारदपुराणे। एकादश्यां तु नक्तेन नरः कुर्याद्यथा
विधि। मार्गशीर्षे शुक्लपक्षमारभ्याब्दं विचक्षणः। लब्ध्वा तं धनदश्रेष्ठ कृतं वित्तं प्रयच्छ
तीति। सिता त्वतिफलादित्यर्क्षपुष्यान्वितेति। आदित्यर्क्षं पुनर्वसुः। तथा विष्णुधर्मे।
एकादश्यां शुक्लपक्षे यदृक्षं वै पुनर्वसुः। नाम्ना सा विजया ख्याता तिथीनामुत्तमा
तिथिरिति। तथा। एकादश्यां सिते पक्षे पुष्यर्क्षं मनुसत्तम। तिथौ भवति सा प्रोक्ता
विष्णुना पापनाशिनीति। अथ पुण्या द्वादशी। द्वादश्यपखिला शुभा सितगता द्युगाः
श्रुतिद्वान्विता सोक्तेष्टेति। तथा विष्णुधर्मोत्तरे। द्वादशी पुच यदृक्षं शुक्ला सुच

॥६२॥ ४

(123)

विष्णोः पत्नः। श्रवणेन तु युक्ता स्यात्तत्रापि द्विजसत्तम। विष्णोर्बाहुधयुक्ता स्यात् शुक्लपक्षगता सुवे
ति। अथ भगार्कमायुस्तुरपक्रव्यादश्वैरन्विता क्रमात्। आजपदेन पूषदहनेन्द्वादित्यपुष्यै
र्युता। स्याच्चैत्रादिगता क्रमाच्छुभतरेति। भगः पूर्वा। अर्को हस्तः। वायुः स्वाती। सुरपो ज्ये
ष्ठा। क्रव्यादश्च मूलः। क्रतिः श्रवणः। ॥ आजपदं पूर्वभाद्रपदा। पूषा रेवती। दहनः
कृत्तिका। इन्दु मृगः। आदित्यं पुनर्वसुः। पुष्यः प्रसिद्धः। चैत्रादि द्वादशमासगता द्वादशी
एभिर्नक्षत्रैः क्रमाद्युक्ता शुभतरा। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे। मघायुक्ता संयुक्ता चैत्रे द्वादशी
स्यान्महाफला। हस्तयुक्ता तु वैशाखे ज्येष्ठे तु स्वातिसंयुता। ज्येष्ठ्यां तु तथाषाढे मूलो
पेता तु वैष्णवे। वैष्णवे श्रावणमासे। तथा भाद्रपदे मासे श्रावणेन च संयुता। आश्विने द्वादशी पु
ण्या भवत्याजपादसंयुता। कार्तिके रेवतीयुक्ता सौम्ये कृत्तिकया तथा। सौम्ये मार्गशीर्षे। पौषे मृ
गशिरोयुक्ता माघे चादित्यसंयुता। फाल्गुने पुष्यसहिता द्वादशी पावनी परा। नक्षत्रैर्युक्ता स्वेतासु स्ना
नदानमुपोषणमिति। माघे तु कृष्णा श्रवणो मूले वा यदि नास्य नेत्रच विलस्नानादीति। आदिश
ब्दात्तिलोद्वर्तनादि। तथा च विष्णुधर्मे। माघ्यां तु समतीतायां श्रवणेन तु संयुता द्वादशी या
भवेत्कृष्णा प्रोक्ता सा तिलवैष्णवी। वैष्णवी द्वादशी। तथा। मूलर्क्षगे गजिधरे माघमासि प्रजा
यते। एकादश्यां कृष्णपक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः। द्वादश्यां बहुलाहारं कृत्वा पापैः प्रमुच्यत
इति। अथारो गुरुः सिंहे मेषगतो रविः करयुता चेत्स्यात्सिता द्वादशी योगेस्मिन्व्यतिपात
के वितनु यापादानादीनि। आरो मंगलः। तथा ज्योतिःशास्त्रे। पंचाननस्थो गुरुभूमिपुत्रौ मेषे

(२५

रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षो पात्राभिधाना करणेन यस्यां तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः
अस्मीन् गोभूमिहिरण्यवस्त्रदानेन सर्वं परिहाय पापं सुरत्वमिंद्रत्वमनामयत्वं म
र्त्याधिपत्यं लभते मनुष्य इति। पात्राभिधाना तिथि द्वादशी। अथ पुण्यात्रयोदशी।
अथाख्यातिथिः पंचेषोमधुशुक्लगेति। पंचेषोः कामस्यातिथिः त्रयोदशी। तथाच यो
मे चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां मदनं चंपकामलकं। कृत्वा संपूजयेल्लेन वीजयेद्व्यजनेन तु। अथ पुण्या
चतुर्दशी। अथ शुभदा भूतेति। भूता चतुर्दशी। तथाच विष्णुः। सर्वाश्चतुर्दशीनदीजले
स्नातो धर्मराजं पूजयित्वा पापेभ्यः पूतो भवतीति। असितादुत्तमेति। तथाच पाद्मे। यां का

॥६३॥

श्चित्सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी। या पुनर्याति तस्यां तु नियतस्तर्पयेद्यममिति। स्ना
ष्यद्यो कुजयुगिति। तथा देवीपुराणे। तथा कृष्णचतुर्दश्यां भौमाहे पितृतर्पणमिति। म
ध्यावति फलेति। भौमयुक्ता कृष्णचतुर्दशी केवला वा कृष्णचतुर्दशी। चैत्रे अतिफलदेस
र्थः। तथा पुराणे। चैत्रे कृष्णचतुर्दश्यां यस्मात् त्रिवसंनिधौ। गंगायां च विशेषेण नस
प्रेतोऽभिजायते। चैत्रे कृष्णचतुर्दश्यामंगारकदिनं यदि। पित्रा चलं पुनर्नस्यात् गंगायां स्नान
भोजनादिति। ऊर्जे भूतमालाष्टयुगिति। लाष्टं चित्रा। तथा ब्राह्मे। कार्त्तिके भौमवारेण
चित्राकृष्णचतुर्दशी। तस्यामाराधितः स्थाणुर्यच्छेच्छिवपुरं ध्रुवमिति। चैत्रो पारव्य
नभोनभस्य गसिताले ख्या तथा षाढगेति। तथाच स्कांदे। चैत्रे चतुर्दशी शुक्ला आव

॥६३॥

125

णोऽष्टपादयोः। माघस्य कृष्णपक्षे यद्दाने बहुफलप्रदेति। मघस्य कृष्णपक्ष इत्यनेन शिव
रात्रेः कथनेनास्य पूर्वोक्तेति नात्रोक्तेति भावः। तथा च मात्स्ये। आराधिते महादेवे तु ध्वजाकारा
सुय त्रिष्टु। ततः शुक्लचतुर्दश्यां मननं न पूजयेत्स देति। दंधं आराधनं वा सर्वो द्वौ धः सवाश्वि
ने विहितन इति। तथा आह्ने। आषाढमासभूते क्रिशिवं संपूज्य मानवः। सर्वपापविनिर्मुक्तः
सर्वसंपदमाप्नुयादिति। अथ पुण्या पौर्णमासी। वैशाखे कार्तिक पस्तु पुण्यदा स्यात्पौर्णमासीति
तथा विष्णुधर्मोत्तरे। वैशाखा कार्तिकी माघी पूर्णिमा तु महाफलेति। तथा मासर्क्षे सकला
यातिः। चैत्रादि संयोगता सर्वा पूर्णिमा महाफलेत्यर्थः। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे। पौर्णिमासी
षु सर्वासु मासर्क्षसहिता सु च। दत्तानामिह दानानां फलं दशगुणं भवेदिति। जिव त्रान्हि
नो स्वेक क्षगले पीति। जीवो बृहस्पतिः॥ अपिनाफलं च समुच्चीयते। तथा च स्कांदे पुराणे।
यस्यां पूर्णेन्दुना योगं याति जीवो महाबलः। पौर्णमासी तु सा ज्ञेया महापूर्वा द्विजोत्तमेति।
अथो वा रोदेवगुरोर्यदेंदु धिषणौ मासर्क्षगौ चेद्विवस्वान् स्यात् संचदन्मे महत्स्य क्षितिहितेति। य
दा देवगुरोर्वरिः इंदुधिषणौ चंद्रबृहस्पती मासर्क्षगौ मासनक्षत्रगौ तस्मात् मासनक्ष
त्रात् संचदशनक्षत्रे रविः एवंभूते योगे पूर्णिमा चेत्स्यात्सा महती उक्ता। तथा च ज्योतिः शा
स्त्रे। मासाख्यर्क्षे चेंदुगुरू तस्मात्संचदशो रविः पूर्णिमा जीववारे तु महती कान्तु सा तिथि
रिति। अथैन्द्रे गुरुश्चंद्रमा ज्येष्ठे कौविधि जोग्रियेति। अथ ज्येष्ठे मासि ऐन्द्रे ज्येष्ठायां गु

॥६४॥

न् श्चंद्रमा सा श्च त्रिथिके रोहिण्यां अर्कः। दौ तेया पूर्णिमा साधिमहती सर्थः। तथा च नंत्रै
व ऐंद्रे गुरुस्त्वा शी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा। पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठाति कीर्ति
ति। अग्नियमभज्ञो हि पुबे कार्त्तिकी शस्तेति। तथा च पाद्मे। आग्नेयं च यदा ऋक्षं कार्त्ति
क्यां च भवे क्वचित्। महातीसा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानेषु चोत्तमा। यदा याम्यं भवेदृक्ष
न स्यां भवति च क्वचित्। तिथि साधि महापुण्या ऋषिभिः परिकीर्तिता प्राजापत्यं यदा
ऋक्षं तथा तस्यां नराधिप। सा महाकार्त्तिके प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभेति। सारविमंद=
जीवदिवसे तीवो तमे ति। सा नक्षत्र फक्ता कार्त्तिकी। तथा च पाद्मे। मंदवारे के गुरौ वापि
वारेषु तेषु च त्रिषु। त्री ज्येतानि च ऋक्षाणि स्वयं प्रोक्तानि ब्रह्मणा॥ अथाश्वमेधिकं स्ना
न स्यात् भवेत् नृपेति। मेषगस्वाकि श्चे तपनः क्रतौ गुरु विधसिंहे समाक्रतमेति। आ
किः शनिः। तथा च ज्यौतिःशास्त्रे। मेषपृष्ठे यदा सौरिः सिंहे च गुरुचंद्रमाः॥ भास्करः श्रव
णिस्थो नु महामाघी तु सा स्मृतेति। अथ पुण्या अमावास्या। पूर्णिमा कुजे सोमजीवसहिते
तिः अमा अमावास्या। तथा च महाभारते। अमा सोमे तथा मे भौ गुरुवारे यदा भवेत्
तत्सर्वपुस्करं वा मसूर्यपर्व शताधिकमिति। मैत्राथ रौद्राशिला दिसजे कपदक्षे वारुण
धनिष्ठा पुष्य राधा स्वा भैः फक्ता ग्रेति अनुराधा पूर्वषाढा आर्द्रा स्वाती पुनर्वसु पू
र्वभाद्रपदा शततारधनिष्ठा पुष्य विशाखा स्वा स्वैर्नक्षत्रै रन्विता श्रेष्ठा। तथा च विष्णुपु
राणे। अमावास्या यदा मैत्र विशाखा स्वाति योगिनी। श्राद्धे पितृगणस्तृप्तिं नदा प्नोत्य

॥६४॥

६

(127)

युगा वार्षिकी। अमावास्ये यदा पुष्ये रौद्रर्क्षे वा पुनर्वसौ। द्वादशाब्दीनदा तृप्तिं प्राप्यां निश्चित रोर्चिता:
मासवाजैकपादर्क्षे पितृणां तृप्तिमिच्छता:। वारुणे चाप्यदैवत्ये देवानामपि दुर्लभेति। वरुण
र्क्षे तु कृष्णभूतरामाद्ये इति। वरुणर्क्षं शतनक्षत्रकं। तथास्योक्तं। माघासिते पंचदशी कदाचि
दुपैति योगं यदि वारुणेन। ऋक्षेण कालः स परः पितॄणां नास्वल्पपुण्यैर्नृप लभ्यते सावि=
ति। अथ कार्यं यथा स्नानं दानमिहेना पूजनमुखं विद्यान्निबंधेषु नदिति। अथ रह आसु पुण्य
तिथिषु स्नानं दानं इत्या पूजनमुखं देवपूजनादि च यथा येन प्रकारेण कार्यं तन्निबंधेषु का
लनिर्णयादिषु विद्यान्विजानीयात्। मुखशब्दादित्यादि ग्राह्यं। संग्रहाधिकारित्वान्नोक्तमि
तिभावः। श्रीदः श्रीभिरिजागणेशभुजगस्कंदार्कदुर्गाक्रिमादंबावासुकि मुन्यजस्मरत्रिशूली=
भोजासनाश्वेश्वरा॥ एते स्युः प्रतिपन्मुखास्तिथिधिपा इति। श्रीदो धनदः। अंबा मातरः। अजो वि=
ष्णुः। अंभोजासनो ब्रह्मा। तथा च पितामहः। प्रतिपद्धनदस्योक्ता द्वितीया तु श्रियः स्मृता॥ तृ
तीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च। नागानां पंचमी प्रोक्ता षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य चास सप्तमी।
भास्करस्योक्ता दुर्गाया अष्टमी स्मृता। मातृणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुके स्मृता। एका
दशी ऋषीणां तु द्वादशी चक्रधारिणः। त्रयोदशी त्वनंगस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी।
तथा धातुस्तिथीनामुत्तमा स्मृतेति। अमावास्यायाः सर्वसाधारण्यमाह। स्याद्देवपित्र्यर्चने
मावास्या सकलेरीति। सकलदेवपित्र्यर्चने मावास्यास्यादित्यन्वयः। अमावास्या सर्वदेव
पित्र्यकर्मण्य ह्यहदेति॥ ॥ इति श्रीकालः प्रतिपत्प्रभृति पुण्यातिथिनिर्णयः॥ अथ नक्ष
त्रयुक्ततिथिनिर्णयः। अथ माश्च भतिथि अपि पन्नयाकीर्तिता पूर्वेर्द्धे यदि मादिफकू

नक्षत्रयु
क्ततिथि
निर्णयः॥

शुभतरा सर्वोत्तरेऽने क्रियापर्याप्तो यदि सोऽन्वयः शुभकर इति। अथ या तिथिः आद्य-
न्वया नक्षत्रवारादियोगाच्छुभतरा कीर्तिता सा यदि दिवसस्य पूर्वार्द्धे पूर्वभागे आदि
फकृतदा सर्वा शुभतरा भवति। चेद्यथवा उत्तरार्द्धे दिवसस्य उत्तरभागे आदिफकृतदा-
मदि सोऽन्वयः नक्षत्रादियोगः क्रियापर्याप्तः कर्मकालव्यापी तदा शुभतरो नान्यथेत्यर्थः।
तथा च ब्रह्मकैवर्त्ते। पूर्वभागे तिथिर्यस्यां ऋक्षयोगान्विता भवेत्। सा तिथिः सकला
ज्ञेया नान्ते ऋक्षेण संयुता। यावत्सा तिष्ठति ब्रह्मन्स्तावत्कालः प्रशस्यते। दानं पूजा। तद्दा
पूजादिकं सर्वं तस्यां तत्फलदं भवेत् इति। अथाल्याकृति द्वादशी रोहिण्यष्टमिकां पु
नाति सकलामित्यकृष्मादौ इति। आदौ जन्माष्टमीश्रवणद्वादशी निर्णये। अथ युगादयः
अथो जैनिलमीच राधगसितोऽग्निः सोऽग्नियो ब्राह्मयकृत् प्राच्यमासितपर्व वाथ मदनो-
भाद्रे सितेसोमघास्य व्योमीन यफगादय इति। अग्निः तृतीया मदनस्त्रयोदशी। तथा च
भविष्यत्पुराणे। नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके निरगकृतं। त्रेता सित तृतीयायां वैशाखे
समपद्यत। दर्शेतु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगं। कलिः कृष्ण त्रयोदश्यां नभस्ये मासिनि
गतिः। युगादयः स्मृता ह्येते दत्तस्याक्षयकारका इति। ब्रह्मपुराणे। माघे तु पूर्णमास्यां तु-
घोरं कलियुगं तथेति माघमास पौर्णिमायां युगादिर्भवति प्रेत्योक्तं सितपर्व वेति। तथा
त्रेतादौ रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य सितानुया। मघाभिः सहितं कृष्णा नभस्ये तु त्रयोदशी
युगादयः स्मृता ह्येते दत्तस्याक्षयकारका इति देवलवचनमपि प्रेत्योक्तं सोऽग्नियो-

॥६५॥

॥६५॥

२८

ग्राह्ययुगीति तथा सौम्यास्वग्राह्य इति वा यदा चांद्रसौरमासैक्यं तदा न विशेषः कश्चित्। य
दा तु चांद्रसौरमासौ भिन्नौ स्तस्तदा यो विशेषस्तमाह अथ भवश्चेत्सौरचांद्रौ पृथक्। ग्राह्या
स्तत्र युगादयो दशहराख्याश्चार्कमासस्थितानां कर्ष इति अथ चेत् यदा सौरचांद्रौ
पृथक् भिन्नौ भवतस्तत्र तदा अर्कमासस्थिता युगादयो ग्राह्याः। तथा च दशहराख्याः अ
नयैवोक्तबाना स्तीत्यर्थः। तथा च ऋष्यशृंगः। दशहरासुनोत्कर्षश्च तुर्ष्वपि युगादिषु
उपाकर्ममहाव्रहष्यो हैर्नदिष्टं वृषादित इति। तथा च कालनिर्णयकारैरपि अन्यमतानि
निरस्योक्तं। वयं तु ब्रूमः। यद्यपि वैशाखादिशब्दः चांद्रमासवचना एवेति निरूपितं प्रागु
दाहृतयुगाद्युत्कर्षनिषेधकवाक्यपर्यालोचनया सकलजनप्रसिद्ध्यानुगुण्यादनु
ष्ठानादृशाख्यसौरमासगत एव युगादिर्ग्राह्य इति। अथ युगानां तद्धरिवंशे कोश कल
नोष्वकस्य प्रसक्रमः। ज्ञेयास्ते क्रमशो युगांतसमया इति। हरिः सिंहः उक्षा वृषभः।
तथा च ब्रह्मांडपुराणे। सूर्यस्य सिंहसंक्रांत्या मंतं कृतयुगस्य तु। अथ वृश्चिकसंक्रां
त्या मंतस्त्रेतायुगस्य तु। ज्ञेयस्तु वृषसंक्रांत्या द्वापरांतस्तु संख्य[illegible]या। तथा च कुंभ
संक्रांत्या मंतः कलियुगस्य तु इति। यद्वा युगांते रवेः संक्रांतौ दिनभं च पौष्णमिति यद्वा
रवेः संक्रांतौ दिननक्षत्रं रेवती सापि युगांत इत्यर्थः। तथा चादित्यपुराणे। दिनर्क्षं रेवती
यत्र गमनं चैव राशिषु। युगांत दिवसं विद्धि तत्र दानमनंतकं इति। अयनं तु दक्षिणं तु
लामेषकौ। सप्तम्यां ग्रहणेपि वा यदि भवेत्सोप्यो युगांत इति। उदगयनं। मकरसंक्रा

॥२कृ॥
नं

तिः। तथा च तत्रैव। ग्रहोपरागे विषुवे सौम्ये वा भिहिरोपदि। सप्तमी शुक्लकृष्णायां यु

गांत दिवसं विदुरिति। स्मृतं दानाद्यत्र सहस्रगुणितं तद्युगादिष्वपीति। अत्र युगां

तेषु तद्वत्। तथा युगादिष्वपि दानादि सहस्रगुणितं भवेदिति स्मृतं। तथा च मनुः। सहस्र

गुणितं दानं भवेद्यत्तेयुगादिषु। कर्म श्राद्धादिकं चैव तथा मन्वन्तरादिष्विति। अथ नाना

युगधर्माः। ध्यानज्ञानतयांस्यपेकृतयुगे ज्ञानं तु लिंगार्चनं त्रेतायां यजनं मखैर्वा भ

जनाध्यानादि तु द्वापरे। तिष्ये दानदयादमेश्वरकथासंकीर्तनादि स्मृतमिति। अथ ये

तं आचरेत्। तिष्यः कलिः। यजनं पदं त्रेतायामन्वेति। तथा च शिवपुराणे। ध्यानं परं कृ

तयुगे त्रेतायां लिंगपूजनं। द्वापरे ध्यापनं तिष्ये महादेवस्य कीर्तनं। तथा विष्णुधर्मोत्त

रे। ज्ञानं परं कृतयुगे त्रेतायां च तपः परं। द्वापरे च तथा यज्ञः प्रतिष्ठा च कलौ युगे। तथा बृ

हस्पतिः। तपोधर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्थितं। द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तस्तिष्ये दा

नं दयादम इत्यादि। ब्रह्माकजित्रिनाश्चतुर्युगेषु राज्ञेयाः क्रमात्पूजने इति। अजः श्री

कृष्णः। तथा च स्कान्दे। ब्रह्मा कृतयुगे देवः त्रेतायां भगवान् रविः। द्वापरे भगवान्विष्णुः क

लौ देवो महेश्वर इति। अजो ब्रह्मा पितामहाभिध विरिंचकमलासनाख्यो ब्रज इति।

अर्कजो ब्रह्मादि जिष्णुर्मूर्तिजिश्च तु युगेषु अभ्यर्च्य इत्यर्थः। तथा चोक्तमपराजि

तायां कृतादिषु गदितं इत्यपक्रम्य ब्रह्मपितामहश्चैव विरंचिकमलासनः। जनसत्र इ

तिसंप्रोक्ता मूर्तयः परमेष्ठिन इति। अथो विष्णुः शिनरक्तनीलः सुतन्तुः कृष्णः क्रैः क्रमा

॥६६॥

(131)

नामभिः हंसद्योरिति। अर्घ्य इति पूर्वेण संबंधः। सुतनुरित्यनेनाकारविशेषो विज्ञापितः
तथा च श्रीभागवते कृतं त्रेता द्वापरं च कलिरित्येषु केशवः। नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधि
नेज्यत इत्यादिनोक्तं ज्ञेयं। अथ वासुदेवकमुख्याः पूज्याश्चतुर्मूर्तयो देवस्यादि युगक्रमादि
ति। आदियुगं कृतयुगं तथा चापराजितस्तुलयां। सोमं वामेन हस्तेन दक्षिणेन रविं वहन्। वह्नि
हृदयमध्ये यो वासुदेवः प्रकीर्तितः। आदियुगे द्विजैः पूज्यः श्वेतवर्णः कृते युगे। संकर्षणो वहस्ते
व लांगलं मुसलं तथा। रक्तवर्णः प्रपूज्येत त्रेतायां तत्र जातिभिः। प्रद्युम्नो द्वापरे पूज्यो वै-
श्यैः शार्ङ्गधनुर्धरः। पीतवर्णः पीतवासाः शिल्पज्ञानप्रपकः। कलौ युगे निरुद्धाख्यः पूज्यते
शूद्रजातिभिः। कृष्णवर्णो विहस्ते वरखड्गचर्मकरद्वये। स्तुतो यो निखिलं विघ्नं पापवृंदं च ना-
शायेदिति। अथ कृते धर्मो मनूक्तः स्मृतः। प्रोक्तो गौतमकेन शंखलिखितः। पाराशरस्तेष्विति अ-
न्येषु त्रेता द्वापर कलिषु। तथा च पाराशरः। कृते तु मानवो धर्मः त्रेतायां गौतमस्य तु। द्वापरे शांखलि-
खितः कलौ पाराशरः स्मृत इति। अथोकर्त्तव्यं मणिहेमपद्मजनितं कार्पासिजं च क्रमात् देवाची
सुपवित्रकं कृतयुगादाविति। पद्मशब्देन पद्मसूत्रं। तथा च कालोत्तरे पवित्रारोपणे। कृते मणिम-
यं कार्यं त्रेतायां हेमसंभवं। पद्मजं द्वापरे शस्तं कार्पासं तु कलौ युगे इति। संश्रयेत्पुष्करं क्षेत्रं
नैमिषकाननं कुरुगतं क्षेत्रं च गंगां तथेति। कुरुदेशस्थं कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं। तथा कृतादौ
एतानि क्षेत्राण्याश्रयेदित्यर्थः। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे। पुष्करं तु कृते सेव्यं त्रेतायां नैमिषं त-
था। द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गंगां समाश्रयेत्। अथ युगभेदेन ज्यानि देशग्रामकुलानि यान

स्मृ०

किं जनं चोक्ते क्रमादिति । पराशरः । त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् । द्वापरे कुलमेकं कर्तारं
तु कलौ युग इति । पापिनि भिक्षां न भोजनेष्वहु रिते हानिः कृतादौ यतेदिति । दुरिते हानिः पापेच्छ
निः । क्रमादिति मध्यप्रदीपिकाभ्यामेनात्रापि योज्यं । तथा च तत्रैव । कृते संभाषणात्पतितत्रेतायां
स्पर्शनेन तु । द्वापरे चान्नमादाय कलौ कर्त्रैव लिप्यत इति । अथ कलिधर्माः । तिष्ये श्रेष्ठतरं स्म
र्तुं हरिहराख्यवाभिधाकीर्तनमिति । तथा च महाभारते । यस्त्वेनमः शिवायेति मंत्रेणानेन
शंकरं । सकृत्कलौ समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते । सदा तं यजते यस्तु श्रद्धया मुनिपुंगव ।
लिंगे वा स्थंडिले वापि कौतुकी विधिपूर्वकं । युगकोटिं विनिर्जित्य रुद्रलोके प्रमोदते । इति त
था च अग्निपुराणे । कलौ कलिमलध्वंसं सर्वपापहरं हरिं । येर्चयंति नरा नित्यं तेपि वंद्या य

॥६७॥

था हरिरिति । तथा व्यासः । ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेर्चयन् । यदाप्नोति त
दाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवमिति । स्वर्गार्थी विष्णुधालयां कितनुरग्रामान्नृ
पः कारयेत् इति । तथा विष्णुधर्मोत्तरे । देवतावेश्मकृज्जनिनराणि कलौ युगे । कर्त्तव्यानि म
हीफलैः स्वर्गलोकमभीप्सुभीरिति । अथ कलिवर्ज्यानि । वर्ज्यं गोनरवाजिमेधकरणं म
द्यं विवाहः पुनर्व्यूढायाश्च कलौ कमंडलुधृतिर्ब्रह्मव्रतं नैष्ठिकं । ज्येष्ठांशोद्धरणं वराति
थिस्तुराद्यर्थं पशोर्हिंसनं भ्रातृस्त्रीसुतनियोगतः सुतजनिस्त्वादद्वन्स्याश्रमः । स्तेयान्या
धिकपापिशुद्धिरयसंकोन्वोगुणापेक्षया । यद्वेषकृतशास्त्रविप्रहननं विप्रस्य शाति
त्रकं । विप्राणामपनिष्कृतिर्मरणकं संसर्गदोषो महाप्रस्थानोपगमस्त्रयदानं नाग्नि

॥६७॥

प

नामन्याहृतिहीनतः। उद्वाहो जननुः सपिंडदुहितुर्दत्तौरसान्यस्य स्वीकारोपि सवर्णजाँरिणाय

सोमस्य संविक्रयः। विस्त्रंभवाकुनोपयाचितकयोः सामुद्रिकोपःश्रुतिः स्वभादेश्च सुराग्रह

स्यनुकृतियज्ञे च सौत्रामणौ। हलादीनि कलौ त्यजेदिति। स्ते[illegible]या-याधिकपापिशुद्धिः

सुवर्णस्तेयव्यतिरिक्तमहापातकिप्रायश्चित्तं। अथ संकोचो गुणापेक्षया। श्रोत्रियचांदिगु

णेन प्रायश्चित्तन्यूनताउपत्त नारस्त्र आततायी। सामित्रं नामकर्म। मरणायकृ। मरणांता।

जननीसपिंडो मातृसपिंडः। आदिग्रं बृहत्समुद्रयानु[illegible]स्य पुनसंग्रहादीनि वर्ज्यानि।

तथादित्यपुराणे। दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमंडलोः। गोत्रान्मातुः सपिंडाच्च विवाहो गो

व धस्तथा। नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः। तथा च ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोव

धं तथा। स्मृत्यंतरे। विधवायां सुतोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनं। बालायाः क्षतयोन्याश्च वरेणा

न्यन संहृतिः। कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजन्मभिः। आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धेन

हिंहननं। द्विजस्य श्चौतुर्नौयाः तुः शोधितस्यापि संग्रहः। वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिनो

दितः। वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसंकोचनं तथा। प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणांतिकं। संस

र्गदोषस्तेथान्यमहापातकनिष्कृतिः। वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया। दत्तौरसेतरे

षां च पुत्रत्वेन परिग्रहः। सवर्णान्यांगनादुष्टैः संसर्गः शोधितैरपि। अयोनौ संग्रहे वृत्ते परित्यागो गुरुस्

स्त्रियः। परोद्देशात्मसंन्यास उच्छिष्टस्यापवर्जनं। प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय संकल्पश्च सधर्मकः।

अ स्थिसंचयनादूर्ध्वमंगलस्पर्शनमेव च। शामित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा। षड्भक्तान

सत्रदीक्षा च सर्वेषां कमंडलुविधारणं। महाप्रस्थानगमनं गोसंज्ञप्तिश्च गोसवे। सौत्रामण्यामपि सुराग्रहस्य च संग्र

(54)

॥५८॥

ज्ञानेनान्नहरणं हीनकर्मणः । एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः । निवर्तितानि विद्वद्भिर्व्यव
स्थापूर्वकं बुधैः । समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेदिति । आदित्यपुराणे । ज्ञापथः ज्ञाकुन-
स्य प्रः सामुद्रिकमुपकृतिः । उपयाचितमादेशाः संभवंति कलौ क्वचित् । तस्मात्तन्मात्रलोभे
न कलौ कार्यं न कारयेत् ॥ ॥ अथ मन्वादयः । अथ सितो भिन्नश्चैत्रभाद्रस्थितः शुक्लाश्वयुक्तनप
स्यथासितवसुभाद्रैर्थवाश्रावणे शुक्लेपेनवमी शुचौ नुदशमी शुक्ला तु पुष्ये सितैकादश्यू-
र्जे सितेव्वेजो मर्घ्यकृत् नपस्यात् षाढशुक्लो जगिं । शुक्लं पर्वे तपस्य गोनभसि वादर्शोत्र मन्वा
दयः शास्त्रेमीकथिताः शुभाः पितृयज्ञौ दानादिकेके मतामिति । अश्वसप्तमी । वसुरष्टमी
शुक्लोज्येष्ठः । तपस्यगः । फाल्गुनवर्त्तिदिर्शः । नभसिवा इति योजना । मत्स्यपुराणे । अश्वयुक्शु
क्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकस्य तु । चैत्रस्य तु तृतीया या तथा भाद्रपदस्य च । फाल्गुनस्य त्वमावा
स्या पुष्यस्यैकादशी तथा । श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा । आषाढे शुक्लद
शमी तथा माघस्य सप्तमी । कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पंचदशी तथा । मन्वंतरादव
स्त्वेता दत्तस्याक्षयकारकाः । पुराणांतरे आश्विनेत्यारभ्य श्रावणस्याप्यमावास्येत्स्कं
तथा च नभस्ये वाष्टमी कृष्णेति । अथ कल्पादयः । स्फः । पृक्ष द्वयगाः क्रमात्प्रतिपदाद्याः
श्चैत्रमास क्रमात् । भूतो माधव गौ नधौ तु मदनौ ज्येष्ठ स्थिते पर्वणी । आहे विंशदमी
शुभाः शुभनराकल्पादयः शुक्लगा इति । अमी त्रिंशत् कल्पादयः श्राद्धे शुभास्फः । शु

॥५८॥

135

कुलागः शुभनर इति योजना। नागरखंडे। अथ कल्यादयो राजन्निसादिरा कल्पादीनुक्ता त्रिंः
शा दमी कल्पा स्तिथयः ४ रमे ष्टिन ॥ आरंभ तिथय स्तेबां शुक्ला पुण्यतमाः स्मृताः नास्य
श्राद्धे कृते पुण्यमा कल्पस्थापि कल्पन इति। वह्नी राधतपस्ययोर् सिते गश्चैत्रे वै हिः
कृष्णगः। दर्शौ थोर्जसहस्य योग तसितामुन्यं कमाराः क्रमात्तु मान्ये कथिता अमामुनि
वरैः कल्पादयः पुण्यदा इति। राधतपस्ययोः वैशाखफाल्गुनयोः। असितोस्तिः कृष्णतृती
या। वैत्रेतु कृष्णगो हिः कृष्णपंचमी दर्शश्च अथ क्रमात्तु ऊर्जसहस्यायोगतसिताः। का
र्त्तिक मार्गशीर्षमाघयः शुक्ला मुन्यं कमाराः सप्तमी नवमी दशमी मन्वे सप्त कल्पादयो मुनि
वरैः पुण्यदाः कथिताः। मत्स्यपुराणे। वैशाखस्य तृतीया या कृष्णा या फाल्गुनस्य च। पंचमी
चैत्रमासस्य तथैवांत्यातिथिः परा। शुक्लात्रयोदशी माघे कार्त्तिकस्य च सप्तमी। नवमी मार्ग
शीर्षस्य सप्तैतान्यास्मराम्यहं। कल्पानामादयो ह्येता दत्तस्याक्षयकारका इति। अथव्य
तीपातः। आद्या विंशति रश्चिया ढ्यय फलानी ऊर्ध्वस्ततो विंशतिः सैकाश्रेष्ठतराऽपराद्दशता
ः सप्तव्यतीपातके। दानादानिति। व्यतीपातके प्रसिद्ध्व्यतीपाते दानादौ आद्याउपफलता विं
शति द्वाविंशतिना ऊर्ध्वश्रयाः। तन्नन्तस्तादनंतराः सैकाविंशतिः श्रेष्ठतराः ततस्तदनंतराः
श्रेष्ठतमाः। ततः सप्तातिश्रेष्ठतमा इत्यर्थः। नरसिंहपुराणे। फलं लक्षगुणं सत्यौ भ्रमणे को
टिकृत्यातेण ततोनंतरं ततकोद्यरस्तु पतिते सप्तनोडिका इति। श्रवणाश्चिरो दैवमुभाश्लेषा
दिमां प्रोभूगे। वारे कस्य भवेद् मा बहुफलः सोऽयो व्यतीपातकः। इति वद्धमनुः। श्रवणा

130

॥६९५

श्विधनिष्ठार्द्रनागदेवत्यमस्तके। पद्ममाविचारेण व्यतीपातः सदुच्यते। मस्तके प्रथमच
रणे। एतं च श्रवणादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। केचित्तु मस्तकं मृगशिर इति। व्याचक्षते तद्भि
प्रोक्तो कर्म गेति ३ अथ प्रकीर्णकालः। नास्तं स्याद्व्यतिपातवैधृतिसमाख्यक्रांतिसाम्यं श
वेश्चंद्रस्येति। रवेश्चंद्रस्य च क्रांतिसाम्यं यत् तद्व्यतिपातवैधृतिसमाख्यं। व्यतीपातो
वैधृतिरिति समाख्या नाम यस्य तत्तथा। तच्च नास्तं स्यात्। भृगुः। क्रांतिसाम्यसमयः
समीरितः सूर्यपर्वसदृशो मुनीश्वरैः। तत्र दत्तहुतजप्रपूजनं कोटिकोटिगुणमाह भा
र्गवः। अस्य लक्षणमुपरिष्टाद्वक्ष्यते। अथ तिथित्रयस्पृगाति योवारः सपुण्योव
म इति। विष्णुः। तिथित्रयं स्पृशत्येको वारः स्याद्दिनमहितं तत्पुण्यः सोऽपि दिष्टयारव्य
समयस्तिथ्योः क्षये यो भवेद्धासान्न इति। यदा तिथ्योः क्षये तिथिद्वयावसाने वाराव
सानं स दिनक्षयः यत्र तिथित्रये पि वारानुवृत्तिः सो व्यम इति। अथ तिथिस्त्रिवारस्पृशा
सौ तिथ्यधिरण्यो दिनेति। तिथ्यवृद्धिस्तिथिवृद्धिरितियावत्। विष्णुः। त्रिवारस्पृक्ति-
थिर्यत्र दिनवृद्धं तदुच्यते इति। स्पष्टं। पुण्यस्तिथियोगऋक्षकरणाद्यंतेषु कालो दिन
छिद्राख्य इति। तिथियोगनक्षत्रकरणाद्ये आद्यः अंताश्च तेषु यः कालः स दिनछिद्रा
ख्यः। तथा च भृगुः। तिथ्यर्द्धतिथियोगर्क्षच्छेदी नाडि पर्वणाः। स दृष्टो दिनसंधिस्समाख्यो
प्राह भार्गव इति। तिथ्यर्द्धं करणं। छेदोंतः आद्यंतसमयप्रमाणमाह सकृते स्तिथे र

॥६९५

॥७०॥

सोपपदा तिथिः सामावास्या समा ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु तिथ्यवैधृतिश्च व्यतीपात इत्यादिग्रहणे
प्रोक्तैः । अथ निमित्ततः सद्यपुण्यकालः । नो काले क्षणमात्रश्च पात्रयजलान्नादेश्च दाने दिने इ
ति । अथिनश्च आश्रयादिदाने नो कालेक्षणं पुण्यकालप्रतीक्षा नास्तीत्यर्थः । विष्णुधर्मोत्तरे
न कालनियमो दृष्टो दीयमाने प्रतीश्रये । तदैव दानमस्योक्तं यदा पात्रः समागतः । तथा
कालः सर्वो विनिर्दिष्टः पात्रं सर्वमुदाहृतं । अभयस्य प्रदाने तु नात्र कार्या विचारणा । न हि का
लं प्रतीक्षेत जलं दातुं तृषान्विते । अन्नोदकं सदा देयमित्याह भगवान्मुनिः । तद्वत् सक
लप्रसूतसुरभीदाने इति उभयतोमुखीदानमित्यर्थः । स्कांदे । अर्द्धप्रसूतां गां दद्यात् का
लादि न विचारयेत् । कालः स एव ग्रहणं यदासौ द्विमुखी तु गौरिति । मुमूर्षुस्तु चेत् तत्काले
वितरेद्धनादि सर्वसुतां गां वा स्वर्गहीनामुत इति । मुमूर्षुरासन्नमृत्युस्तत्काले मरणकाले स
सुतां सवत्सां उत अथवा । वाराहपुराणे । व्यतीपातोऽथ संक्रांतिस्तथैव ग्रहणं रवेः । पुण्य
कालास्तदा सर्वे यदा मृत्युरुपस्थितः । तदा गोभूहिरण्यादि दत्तमक्षय्यतामियात् । व्यासः ।
आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा तु पूर्ववत् । तदभावे तु गौरेव नरकोद्धारणाय वा । अशक्तौ तेन
दरुग्विख्यापय सुकृतं दद्याद्वर्मीतां यतान्तर इति । अशक्तौ तु मरणसमये दानाशक्तौ तु अशक्ते
अनासन्नमृत्युः पुत्रादिरिति यावत् तत्कृतगोदानादिकं विधायानन्तरकृतं प्रमीताय मृता
य दद्यात् । व्यासः । तथाहो दिनशक्तौ तिदातुं वैतरणीं तु गां । अशक्तौ न्योरुकूनदादकां दद्या
त्पुत्रो मृतस्य तु । अज्ञाविनंतजनिर्यदाससमयो दाने श्रियश्चायुषो नित्यवादिति । अनि

॥७०॥

निरुक्तिः। नकारो नित्यक्रमः स इत्यनंतरं योज्यः। आयुषो नित्यत्वादिति तत्र हेतुः। मत्स्यपुरा
णे। पात्रे दानाज्जायते वित्तं वित्तं श्रद्धासमन्वितं। तदेव दानकालः स्यादतो नित्यं हि जीवितमिति।
अथ तिथिविशेषवर्ज्यानि। अथ नो निषिद्धं सितपक्षे पञ्चम्यादौ सिंहगे इति। मार्कंडेयः। लि
ह्यादिष्वेषु कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां चंद्रदर्शनं। मिथ्याभिदूषितं कुर्यात् तस्मात्तद्वर्ज्येन्नतं सदेति। स
प्तम्यां तिलतर्पणांजनकलीस्त्रैलं भुजिता मृके निंबप्राशन नीलवस्त्रविधृतास्नानं चधात्री
फलैः। वर्जीस्यादिति। वर्जीस्यादिति। अविधागम्यादय इति जिनिः। तद्योगे अर्केनो भं विष्ण
दाधर्मपर्ययोरिति षष्ठीनिषेधात्। कलीनित्यादौ द्वितीयाद्येया। अविषयलु राणे। सप्तम्यां न
स्पृशेत्तैलं नीलवस्त्रं न धारयेत्। नाचाप्यामलकैः स्नायान्नकुर्यात्कलहं नरः। तथा। निंब
स्य भक्षणं तैलं तिलैस्तर्पणमंजनं। सप्तम्यां नैव कुर्वीत ताम्रपात्रे च भोजनं। अथ पर्वानु
ष्ठेयं।। ।।अथ भूतदर्शरविसंक्रांत्यष्टमीपूर्णिमा। पर्वाख्या इति। विष्णुपुराणे। चतुर्दश्य
ष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा। पर्वाण्येतानि राजेंद्र रविसंक्रांतिरेव चेति। गदितोत्रशांतिवि
धये होमस्तिलैरक्षतैर्गायत्र्याभियमेनेति। अत्र पर्वसु नियमेर होमो गदित इति पदयोज
ना मनुः। सावित्रान् शांतिहोमं कुर्यात्पर्वसु नित्यश इति। सावित्रान्सवितृदेवताकान्। अत ए
व गायत्रीमंत्रोत्रा। विष्णुः पर्वस्वेव त्र्यंतिलहोमं कुर्यादिति। कर्तुः शरीरनियममाह। ऋषि
न वपुस्यादिति। विष्णुः। अलंकृतस्तिष्ठेदेवमाचारसेवा स्यादिति। पंचदश्योस्तथोगेः प
श्चाद्धनापीतनिन्यगलिताचारः शुचिरुत्तमानिति। पंचदश्योः पूर्णिमामावास्ययोरग

लितावारः ब्रह्मचर्यवान् शुचिः पवित्रः गुप्तिमान् रक्षावान् । अग्नेः पश्चादग्न्यः न्याधानानं
रैतेमिति यावत् । अधो भूमौ शयीत । कात्यायनः । पौर्णमास्याममावास्यामधः स्वापो वि
धीयते । अनाहिताग्नेरयोवं पश्चादग्नेर्विधीयत इति । अनाहिताग्निरत्र स्यात्तदग्निमान् ।
आपस्तंबः । दिवा आदित्यः सत्वानि गोपायति नक्तं चंद्रमास्तस्मादमावास्यानिशायां सा
ध्वीय स्यादात्मनो गुप्तिमिच्छेत् प्रायत्य ब्रह्मचर्य कालेन वजीयया सहजां रात्रिं सूर्याचंद्रमसौ
वसत इति ॥ ॥ मासस्यादुपदे वापित्र यजने योग्यः सदर्भः क्षतोदर्नेयि इति । योदर्भोदर्नौ
क्षितः स मासं जन्मादौ योग्यः स्यात् । मासमित्यंतसंयोगे द्वितीया । षड्विंशन्मते । मासेन स्या
दमावास्या दर्भो ग्राह्य इति । अथ सदा सकर्मसु शुभो दर्भोनि भस्या हृत इति । योन भसि । आ
हृतः स सदा कर्मसु शुभः तथा चाकं । मासेन भस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयः स्मृतः । अयातयाम
मास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनरिति । अथ पर्ववर्ज्यानि ऊशेसर्वसुदंतकाष्ठपिशितक्षौ
राणि विरुच्छिदां स्त्रीतैलाध्ययनानीति उसर्गसंजे राविशितं मांसं । वीरुच्छिदां वल्लीछेदं ।
मनु वनुर्दश्यष्टमी दर्शपौर्णमास्यर्कसंक्रमे । एषु स्त्रीतैलमांसानि दंतकाष्ठानि वर्जये
त् । हारीतः तैलं मांसं भगं क्षौरं पर्वकालेषु वर्जयेत् । बौधायनः । पर्वसु नाधीयीतेति । विष्णुः
पर्वसु न त् न मपि स्कंधादिति । अमासु तु तिलापिष्टं परान्नं त्यजेत् । छिद्राण्येव सपिण्डु
गा [illegible] कार्यं विना नोधार्यं वसनं न यंन तु पुनर्भुंजीत रात्रौ न चेति । स्मृतिसमा
पा [illegible] परान्नं न पुनर्भोजनं मैथुने तैलं मांसं तिलापिष्टममावास्यां विवर्जयेत् ।

॥७११॥ त ॥७११॥

॥७२॥

रुग्छेदं सतैलं भजेदिति स्पष्टं। नंदाजन्मदिनाध्वरेषु नियमे श्राद्धे च पाले सजेत्तैल स्त्र्याभि
षदनधावनविधी न्यन्यौ तथा प्रोषिन इति। नंदा तिथिः। अध्वरो यागः। नियमो व्रतं। आमि
ष। मांसं। आ तथा व्यासः। षष्ठ्यष्टमीअमावास्या पक्षद्वयचतुर्दशी। अत्र संनिहितं पा
पं तैले मांसे क्षुरे भगे। संक्रान्त्यां पंचदश्यां च द्वादश्यां श्राद्धवासरे। वस्त्रं निष्पीड्य ते नै
व क्षुरेणापि न हिंस्यते। व्यासः। तैलं न संस्पृशेत् धाम वृक्षादीन्छेदयेन्न च। पक्षादौ च र
वौ षष्ठ्यां रिक्तायां च हरेत्स्त्रियौ॥ वामनपुराणे। नंदासु नाभ्यंगमुपाचरेत् क्षौरं च रिक्ता
सु जयासु मांसं। पूर्णासु योषित्परिवर्जनीया भद्रासु सर्वाणि समारभेत। नाभ्यंगमर्के न
च भूमिपुत्रे क्षौरं च शुक्रे च कुजे च मांसं। बुधे च योषां न समाचरेत शेषेषु सर्वाणि सदैव
कुर्यात्। चित्रासु हस्ते श्रवणे च तैलं क्षौरं विशाखा प्रतिपत्सु वर्ज्यं। मूले मृगे भाद्रपदासु
मांसं योषिन्मघाकृत्तिकसु सोत्तरासु। व्यासः। श्राद्धे यज्ञे च नियमे पत्यौ च प्रोषिते तथा।
व्यतीपाते च संक्रान्त्यां नंदाभूताष्टपर्वसु। तैलाभ्यंगं रतिं मांसं दंतकाष्ठं च वर्जयेत्। तथा अ
ष्टम्यां च चतुर्दश्यां पंचदश्यां च जन्मनि। तैलं मांसं व्यवायं च दंतकाष्ठं च वर्जयेदिति॥ षष्ठ्या
दावपि वर्जिते पलमुखे मांसाशने पंचदशे गेन चतुर्दशीति कथितं दोषाधिकत्वायनः
दिति। षष्ठ्यादौ पलमुखे मांसादौ वर्जितेपि मांसाशने पंचदश्यादि षेध्यो दोषाधि
क्यायेत्यर्थः। तथा च मनुः। मांसाशने पंचदशी तैलाभ्यंगे चतुर्दशी। अष्टमी ग्राम्यध
र्मेषु जलं तमपि पातयेदिति। विहितं पित्र्यादि वर्जनविधौ तिथ्यादि तत्कालव्याप्तिः ग
आदित्यादौ न छत्त्रं तत्कालगं ज्ञेयं। यावत्कालं वर्तते तावत्तद्वर्ज्यमित्यर्थः॥

142

सूर्यऋक्षगते सोमे परान्नं यो हि भक्षयेत् तस्य मासगतं पुण्यं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत्। मार्कंडेयः
अमावास्यासु सर्वासु नवं वस्त्रं न धारयेत्। तथा च। अमावास्यां न सेवेत रात्रौ भोजनमैथुने।
पीठीनसिः। नामावास्यां हरितं छिंद्यात्। व्यासः। अमावास्यां वनु छिंद्यात् कुत्रीश्च समिधस्त
था। सर्वत्रावस्थितः सोमो हिंसायां ब्रह्महा भवेत्। पित्रादिकार्यार्थं कुशाग्राह्य एवं कुशाः शाकं
चपुष्पाणि वौगर्थं च तृणादिकं। आहरेद्देवपित्रर्थममावास्यां हि निर्द्विजः। तथैव पूर्वमुक्तं वा
दिति। अथ कालविशेषवर्ज्यानि। अष्टम्यादिषु। नारिकेलकमलालाबुरव्यं पटोलं क्रमान्निष्पा
वांश्च मसूरिकाः परिहरेद्धूतोकं भोजन इति। तथा च स्कंदपुराणे। शिरःकपालमंत्राणि न
खचर्म तिलांस्तथा। एतानि क्रमशो नित्यं अष्टम्यादिषु वर्जयेदिति। वृक्षच्छेदनमांसतैलसु
रतक्षौराणि षष्ठ्यां त्यजेत्। श्राद्धाहे ऽग्नुराध्ययोः हरितिथौ क्षौरक्रियां वर्जयेदिति। राध्या
विशाखा। पूर्णिमेयमघोत्तरात्रयपक्षुधेषू ज्ञेऽद्रुतमिति। पूर्णातिथिः आग्नेयं कृत्तिकाश्च
धो वारः संक्रमेश्राद्धाहे बरपीडनं हरितिथौ पक्षावसाने त्यजेदिति। अंबरपीडनं स्ना
नानंतरं वस्त्रपीडनं क्षौरादिना वस्त्रक्षालनं च। पक्षावसानं पंचदशी। नंदायां कुकरा
जे भेषु न भजेत्तैलमिति। नंदा तिथिः वा षष्ठी। चित्राकरोहस्तः अजभं श्रवणः। विष्णो भे
जयामूलप्रोष्ठपदासु नैव पिशितं सेवेतेति। विष्णे भौमे मृगे जयातिथिः प्रोष्ठपदा भाद्र
पदा। रिक्तास्तु तु पक्षत्यां श्रुरकर्म तैलं हरितच्छेदं त्यजेदिति। रिक्तातिथिः पक्षतिः
प्रतिपत्। हरितं स्नानतृणादि। भूमिजे वैधं गंपित्रिान मिति। भूमिजो मंगलः। रवौतु न

153

कालनिर्णकाराः।अत्र यावत्षष्ठ्यादितिथिस्तावत्कालं तैलादिनिषेधः नतु षष्ठ्यादिसंध्याहो
रात्रे प्रमाणाभावादि गोमूत्रं नतु निशामुखे निशि तु मृत्तोयं तथा गोमयं नैवग्राह्यमदृष्टकर्म
स्विति। निशामुखं प्रदोषः। तथा च यमः। नमृज्जनोदकं वापि न निशायां च गोमयं। न गोमू
त्रं प्रदोषे तु गृह्णीयाद्बुद्धिमान्न इति। अयं चादृष्टकर्मार्थत्वे न निशायां ग्रहणनिषेध इति
कालनिर्णयकाराः॥ महागुर्वस्ये वा चरेन्नाध्याध्ययनं च तर्पणं महादानाभिषेक
क्रियामिति। तथा च स्कांदे॥ स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं पितृतर्पणं प्रथमेब्दे न कुर्वी
त महागुरुनिपातन इति। नो द्वाहः शुभदो गुरौ हरिंगते इति। हरिःसिंहः। तथा च मांडव्य
श्रुतियैधजीतकान्नप्राशनमुखं चान्यदिति। सुप्तेनु विष्णौ चरेन्नोद्वाहः व्रतबंधचौ
लमुखसंस्कारप्रतिष्ठामरवान्प्रुण्यं कर्म गृहप्रवेशानमुखं चान्यदिति। तथा चत्रबि
ष्णौ तरे। सुप्तेविष्णौ निवर्तंते क्रियाः सर्वाः शुभादिकाः। विवाहव्रतबंधादिचूडासंस्का
रदीक्षणं। यतो गृहप्रवेशाश्च प्रतिष्ठादेवभूभुजां। पुण्यानि धार्मिकर्माणि नश्यन्ते सुप्तेज
गन्नाथे इति। अथ क्षौरनिषिद्धकालः॥ नन्दार्कशुभं क्षौरं स्नानं प्रियासु भद्रविनरणास्था
नासनाभ्यंगिनां। तद्वद्भुक्तस्तु भुक्तयोश्चन चरेत्क्षौरं निशासंध्ययोर्विष्ट्यादिष्यकृत्ता
र्कजेषु नवमीतिथ्यां च धी मानिति। अनासनः। आसनरहितः। विधिर्भद्रा। तद्वत्तथा
स्नानादीनां भुक्तस्तु भुक्तयोश्चन चरेत्क्षौरं शुभं नोक्तं तथा निशादौ च क्षौरं नाचरेदित्य
र्थः। तथा च ज्योतिःशास्त्रे॥ नाभ्यक्तभुक्तकरणकालनिरासनानां नस्नानसुप्तगमनोत्सु

(१४४)

कश्रूषितानां। संध्यानिशार्ककुजं सौरिदिने नराणां क्षौरं हितं भवविचार्किनचापिवि-
ष्टामिति। मार्कंडेयः। अष्टमी च तथा षष्ठी नवमी च चतुर्दशी। क्षुरकर्मणि वर्ज्याः स्युः पर्वसं-
धिस्तथैव चेति। कालविशेषवर्जनप्रकरणे नवमीनो कृत्यं शोकेति भावः। अथ श्म-
श्रुनिषिद्धकालः। अथ। तिथ्युक्तमनिशासनाश्रितवनां सापेच फहोक्य तस्मात ग्रामधि-
यास्तु नष्टमनसां श्मश्रुक्रिया न स्मृतेति। नष्टमनागेषफकः तथा च मरीचिः। निरा-
सनस्य सुप्तस्य तिष्ठतश्च तथैव च। सापयंत्रकृतवत्रश्चैव स्नातस्य सविनस्य च। भोजनाप्र-
द्धो बृतस्यापि श्मश्रुकर्म विवर्जयेदिति। अथ मांसवर्जनकालः। प्राग्रुक्ते समये तथा
हरितिथौ मांसं चतुर्थ्यांस्त्यजेत्स्वर्गार्थी तु सदा निशासु प दिनो शक्तिः प्रसुप्ते हरौ। मांसं
चाश्वयुजं दिनत्रयमुत स्यान्मांसवर्ज्यं इति। स्वर्गार्थी प्राग्रुक्ते समये काले विशेषव-
र्ज्यप्रकरणोक्तकाले तथा हरितिथौ द्वादश्यां चतुर्थ्यां निशासु तु सदा रात्रिमात्रे मां-
सं त्यजेत्। यदि नो शक्तिस्तावद्वर्जने शक्तिर्नास्ति तदा प्रसुप्ते हरौ वार्षिकमासेषु उता-
थवा आश्वयुजमासं च कार्त्तिके दिनत्रयं वा मांसवर्ज स्यादिति योजना अयं-
तसंयोगे द्वितीया। तथा च नंदिपुराणे। यदिनामनशार्षं सदा मांसं विवर्जयेत्। वर्जे-
येदयने सुखेक्कृत स्वर्गमतिर्नरः। चतुर्थी चाष्टमी चैव द्वादशी च चतुर्दशी। संक्र-
मं चापि सूर्यस्य विषुवे चापि वार्षिके। मांसात्तु विरतो मर्त्यः स्वर्गं याति दिनत्रयं। अ-
थवाश्वयुजं मांसं वर्जयेन्मांसभक्षणं। तथा। यो नरः कार्त्तिके मासे मांसं तु परिव-

॥७३॥

॥७३॥

र्जयेत्। संवत्सरस्य लभते पुण्यं मांसविवर्जनादिति। अथ स्वापनविहितनिषिद्धकालः। नि-
शामध्यस्थप्रहरद्वयं तु विहितं स्वापे यथा। यामौ नयेत् आम्नायाभ्यसनेन पूर्वचरमौ रा-
त्रेरिति॥ अथ रात्रेः पूर्वचरमौ यामौ आम्नायाभ्यसनेन वेदाध्ययनेन नयेदिति। कामेन तु
निशामध्यस्थप्रहरद्वयं तु स्वापे निद्राविषये विहितं। तथा च दक्षः। प्रदोषपश्चिमौ या-
मौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत्। यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पत इति। तयोस्तु
न द्विजो न स्वपान्न दिवा न भस्मनि नरोच्छिष्टस्तथा संध्ययोरिति। तयोः रात्रेः प्रथमच-
तुर्थयामयोः। तथा च व्यासः। न दिवा प्रस्वपेत् जातु न पूर्वापररात्रयोरिति। तथांगि-
राः। नोच्छिष्टो न दिवा स्वप्यात् संध्ययोर्न च भस्मनि इति। ब्रह्माधीत्य च नो निशांतसमये स्व-
प्यादिति। ब्रह्म वेदः। तथा च मनुः। न निशांते परिश्रांतो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेदिति। परिश्रां-
तोऽपि न स्वपेदित्यर्थः। अथोजायया मिश्रीभूय तया समं न तु पुमान् रात्रिं त्रयीनाखिलामि-
ति। मिश्रीभूय। मिथुनीभूय। आपस्तंबः। मिथुनीभूय न सर्वां रात्रिं शयीतेति। अथ दं-
तधावननिषिद्धकालः। आशौचे के दिने तथादिमतिथौ षष्ठ्यां नवम्यो स्वपजे काष्ठैर्दंत-
मृजां व्रतोपवसनो दाहे पुरोगे पु च। मध्या क्षौल्लवने इति। दंतमृजां दंतधावनं। आप्लव-
नं स्नानं। तथा च संवर्तः। अयेतिथौ नवम्यां च क्षये चंद्रमसस्तथा। आदित्यवारश्राद्धे
चे वर्जयेद्दंतधावनमिति। तथा कात्यायनः। प्रतिपद्दर्शषष्ठ्यां तु नवम्यां तु विशेषतः।
दंतानां काष्ठसंयोगे दहत्यासप्तमं कुलमिति। व्यासः। आद्ये जन्मपदिने चैव विवाहे=

वा

मुखदूषिते। व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दंतधावनमिति। तथा। यो मोहात्तत्समये भ
क्षयेद्दंतधावनं निराशास्तस्य गच्छंति देवताः पितृभिः सहेति। अथ निषेधो मध्याह्नस्ना
नविषयः। प्रातःस्नाने विधानात् शुध्यर्थं प्रातरुत्थाय भक्षयेद्दंतधावनमिति। अत्रा
पि कालविशेषवर्ज्यप्रकरणोक्तो विशेषो ज्ञेयः। अथ निषिद्धसमये ऽलाभे च वा कोष्णितै
र्गंडूषैर्दंत्रानो स्पृजां स रसनोल्लेखां दत्वे ग चरेदिति। अथ निषिद्धसमये। अथ वा काष्ठा
नामलाभे अकोष्णितैर्गंडूषैः द्वादशभिर्गंडूषैः दलैः पत्रैर्वा सरसानोल्लेखां जिह्वोल्ले
खसहितां दंतमृजामाचरेत्। तथा च व्यासः। अलाभे दंतकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ॥

॥३४॥

अपां द्वादशगंडूषैः पत्रैर्वा शोधयेन्मुखं। तथा। प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां दंतधावनं। पत्रैर
न्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वोल्लेखं तथैव हीति दंतधावनविधिमाह॥ धौम्यः पूर्वेण भिन्नमनेन मनुना
संमंत्र्य तेनाचरेत्काष्ठेनोपसिद्धं दंतधावनमदः प्रक्षाल्य जह्यादिति। उपसि। उषःकाले अ
दः दंतकाष्ठं चौत्वा प्रक्षाल्य आयुर्बलमित्यनेन मनुना मंत्रेण संमंत्र्य तेन काष्ठेन दंतधावन
माचरेत्। ततः दंतधावनानंतरं पुनः प्रक्षाल्य जह्यात्। तथा च कात्यायनः। उत्थाय नेत्रे प्र
क्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः। परिजप्य च मंत्रेण भक्षयेद्दंतधावनं। आहे यज्ञेश्च नियमा
न्नोषाप्रोषितभर्तृका। तथा मंत्रः॥ आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च। ब्रह्म प्रज्ञां च मे
धां च त्वं नो धेहि वनस्पते इति। पारस्करः। प्रजाल्य भक्षयेत्पूर्वं प्राजाप्यैव तु तत्यजेदिति।
अथ संध्याकालः। प्रातःसंध्योपासनास्य पतितो कालो प्रत्युषधिः॥ अत्रौ च भयरोगेषु विना

(157)

रामानसीस्मृता॥ सा चोङ्कारयेति॥ प्राक्संध्योपासना सूर्यालोकान्ता· सूर्यदर्शनान्ता स्मृता॥ प्रसक्तपश्चि
मासंध्योपासना उद्घविनक्षत्रदर्शनान्तेत्यर्थः॥ तारः प्रणवः॥ सोङ्कारा यस्या सोङ्कारः अक्षरो यस्यां सा सोङ्का
राप्यि॥ तथा च याज्ञवल्क्यः॥ जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात्॥ संध्यां प्राक्प्रातरेवं हि वि
ष्टेदासूर्यदर्शनादिति॥ तथा च विष्णुपुराणे॥ सर्वकालमुपस्थानं संध्यायोः पार्थिवेष्यते॥ अन्य
त्र सूतकादौ च विभ्रमातुरभीतितदिति निषेधे प्राप्ते। सूतके मृतके चैव संध्याकर्म न संत्यजेत्।
मनसोच्चारयेन्मंत्रान्प्राणायाममृते द्विज इति वचनात्सूतकादौ मानसी संध्या कार्येत्याशयेनोक्तं॥
त्यो८ आशौचेत्यादिना। सूतके तु सावित्र्याऽञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणां कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कु
र्वीतेति पैठीनसिवचनमपि प्रोक्तं सोङ्कारयेति। अर्घ्यांजलिप्रक्षेपः उच्चारो मंत्रः। आशौचादि
ष्वपि लक्ष्य अंजलिप्रक्षेपणं सोङ्कारं समंत्रकं अन्यत्सर्वं मानसमित्यर्थः॥ अथ संध्यावर्ज्यानि॥
अथ मूत्रादिदानाहारप्रतिग्रहान्निद्रायाः स्नानपाठौ संध्याकाले विवर्जयेत्। तथाप्युक्तं संध्या
यां न स्वपेच्चैव न च विद्यां समभ्यसेत्· न भुंजीत न च स्नायात्क्षुरकार्यादि न च क्षिपेत्॥ दानं
प्रतिग्रहं चैव स्वाध्यायं परिवर्जयेत्॥ दानावैतरकं यातिग्रहीता धोनिमज्जति॥ अथ
रात्रिकरणीयवर्ज्यानि॥ रात्रौ स्नानादिकं नैव कुर्यान्नैमित्तिकं विनेति॥ तथा च भविष्य
पुराणे॥ रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः॥ नैमित्तिकं च कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रि
थ ष्विति॥ अथ ऋतुष्यसेवा॥ संध्यानित्री थमध्याह्ने न सेवेत चतुष्पथमिति॥ मनुः॥ म
ध्यंदिने र्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा तु सामिषं। संध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथमिति॥
अथ कालविशेषावलोकनीमानवलोकनीयानि॥ प्रातः पश्येद्धृतं जिर्यंगामग्निं चंदनहे

मनी ॥ मज्जिद्दर्पणं गुर्वाज्यमृदंगे नाकु पार्थिवान् । यज्ञान्नदाग्निचित्सिद्धव्रद्धार्मिक सागरा

न् ॥ कपिलां सवित्रिणामिति । दिनः सूर्यः अंबु उदकं ॥ तथा कात्यायनः ॥ श्रोत्रियं सुभगां गां च अ

ग्निमग्निचितं तथा ॥ प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स विमुच्यते इति तथा ॥ रोचनां चंदनं हेम मृदंगं

दर्पणं मणिं ॥ गुरुमग्निं च सूर्यं च प्रातः पश्येत्समाहितः ॥ लोकेस्मिन्मंगलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हु

ताशनः ॥ हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥ एतानि सततं पश्येन्नमस्येच्च समाहितः

मङ्गमिष्टान्नदं सत्रिणं तानु धार्मिकान्नकुरून् । ज्ञानसिद्धान् सपःसिद्धान् दृष्ट्वा पापात्प्रमुच्यते

अग्निश्चि कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः । दृष्टमात्राः पुनंत्येते तस्मात्पश्येच्च नित्यशः इति ॥

अथ नद्यादि भगपावित्रनिः ॥ पमत्रेनासीदि हीनादीनापापान्नयेदिति ॥ तथा च सद्वापापि छंदग

गं मत्र्तंन न मुकूं स्नानासिकं ॥ प्रातरुत्थाय यः पश्येत्सकलेरुपलक्षणमिति ॥ अथ नदी रजः ॥१७५॥

॥१७५॥ कालः ॥ अथ निम्नगाः कर्कसिंहगते सूर्ये सिंधुगान्यारजस्वलेति ॥ सिंधुः ॥ समुद्रः ॥ तथा

वा त्रिः ॥ सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ॥ न स्नानादीनि कर्माणि तासु कु

र्वीत मानवः ॥ कात्यायनः ॥ मासद्वयं श्रावणादौ सर्वा नद्यो रजस्वलाः ॥ तासु स्नानं

न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगा इति ॥ ग्रीष्मे च क्षापगानां स्याद्भूमौ न लोदकस्य च

श्री दशरात्रं त्रिरात्रं च त्रिरात्र्याः शुद्धिरिति ॥ ग्रीष्मे च न दीनां दशरात्रित्रिरात्रिभ्यां शुद्धिः

स्यात् । तथा च कात्यायनः ॥ याः शोषमुपगच्छंति ग्रीष्मे कुसरितो भुवि ॥ तासु प्रावृषि न स्नानं द

शाहं वा वासर इति ॥ तथा च योगियाज्ञवल्क्यः ॥ प्रथमं कर्कटे देवा त्र्यहं गंगा रजस्वला ॥

१४९

सर्वा रक्ताः महानद्यः करतोयाम्बुवाहिनीति ॥ भूमौ नूत्नोदकस्य चेति त्वकारेण दशरात्रमे
वसमश्नीयतेन त्रिरात्रं ॥ तथा च स्मृत्यंतरे ॥ अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मण्यश्च प्रसूतिकाः
दशरात्रेण शुध्यंति भूमिस्थं च नवोदकमिति ॥ कर्कटे वहस्त्रये । गंगा रेवा चंद्रभागा गोम
ती शारयूः तथा ॥ गंगा जाह्नवी ॥ तथा रजस्वलेत्यर्थः ॥ तथा याज्ञवल्क्यः ॥ प्रथमं कर्कटे देवी
त्र्यहं गंगा रजस्वला ॥ सर्वा रक्ता महानद्यः करतोयाम्बुवाहिनी ॥ करतोया रेवा ॥ कात्यायनः ॥
कर्कटादौ रजोदुष्टा गोमती वासरत्रयं ॥ चंद्रभागा सती सिंधुः शरयूर्नर्मदा तथेति ॥ उपा
कर्मग्रहोत्सर्गप्रेतस्नाने ब्रदुष्टतेति ॥ ग्रहश्चंद्रसूर्योपरागः ॥ अदुष्टता रजोदोषाभावः ॥ तथा
चोक्तं ॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ॥ चंद्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यत इति
प्रस्तृंगादन्यदाहकूपस्थानमपि सोमार्कग्रहे गंगासमं जलमिति । तथा कात्यायनः ॥ स्वच्छ
न्यंभः समानि स्युः सर्वाण्यंभांसि भूतले कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहजे नात्र संशय इति ॥ स्वः
र्धुनी गंगा ॥ अथ सागराश्वत्थस्य कालः ॥ अश्वत्थसागरौ सेव्यौ मंदे पर्वणीति ॥ तथा चो
क्तं ॥ अश्वत्थसागरौ सेव्यौ न स्प्रष्टव्यौ कदाचन ॥ अश्वत्थं मंदवारे तु सागरं पर्वणि स्पृशे
दिति ॥ अथ स्नानकालः ॥ अथ श्रुतिः ॥ प्रातर्मध्याह्नयोः स्नायाद्वानप्रस्थगृहस्थयोः ॥
तपस्विनां त्रिसंध्यासु सकृत्तु ब्रह्मचारिण इति ॥ अस्मृतिः स्नानं ॥ न पश्चिनोय
तमः ॥ तथा च दक्षः ॥ प्रातर्मध्याह्नयोः स्नायाद्वानप्रस्थगृहस्थयोः ॥ यतेस्त्रिषवणं
प्रोक्तं सकृत्तु ब्रह्मचारिण इति ॥ द्वाभ्यां मध्यमः स्नानं सर्वेहि ति त्रयो दश्री ॥ कण्वः

॥७६॥

नवमी दशमी चैव तृतीया च त्रयोदशी। प्रतिपत्तु विशेषेण स्नाने तास्तु विवर्जयेत्। व्यासः।
द्वादश्यां कृष्णपक्षे तु न स्नातव्यं कथंचन॥ शुभसंतानमिच्छद्भिरपवर्गपरैरपि॥ यमः। द्
वे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोश्च जीवतोः। पुत्रः कुर्वन्निरावष्टे मातापित्रोश्च जीवितं।
गगजीवाली॥ त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां चैव सर्वदा॥ शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानं नाच
रेयुः कदाचन॥ मनुः। न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि॥ न वासोभिः सहाजस्रं
नाविज्ञाते जलाशये इत्यादि निषेधस्य व्यवस्थामाह॥ दशम्यादौ निषेधोयं नित्यनैमित्ति
के विना। भुक्त्वा निशि सरोगस्य सवस्त्रस्य जलाशये॥ अज्ञाते प्रतिषेधोयं यदृच्छास्नानहेतुक-
इत्यर्थः॥ तथा च स्मृत्यंतरे॥ भोगार्थं क्रियते चेत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः। तन्निषिद्धं दशम्यादौ
नित्यनैमित्तिकं न हि इति॥ तथा च कालनिर्णयकारैर्न स्नानमाचरेद्भुक्त्वेति वाक्यमुक्त्वा व्या
कृतं॥ भुक्त्वेति न नित्यस्नानः प्रतिनिषेधः भोजनानंतरं प्राप्यमानान्नापि चांडालस्पर्शनिमि
त्तस्य॥ नाशुचिः क्षणमपि तिष्ठेदिति वचनविरोधात् तस्माद्यादृच्छिकोयं निषेधः॥ आतुर
स्य तु अजस्रमनवरतं स्नाननिषेध इति॥ न स्नायादुत्सवे तीते मांगल्यं विनिवर्त्य च॥ अनु
व्रज्य सुहृद्बंधूनर्चयित्वेष्टदेवतां। स्पष्टं॥ अथोष्णोदकस्नानकालः॥ नित्यमुष्णोदकैः स्ना
नं काम्यनैमित्तिकाद्वरति॥ तथा च षड्त्रिंशन्मते॥ आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्नि
संस्कृता। तेन संतः प्रशंसंति स्नानमुष्णेन वारिणा॥ वृथा तूष्णोदकस्नानं वृथा जाप्यम
वैदिकम्। इत्यादि निषेधस्तु नैमित्तिकाम्य—

॥७६॥

निषवः॥ तथा च गर्गः॥ कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च॥ नित्यं याद्दच्छिकं चैव य
थारुचि समाचरेदिति॥ अथामलकस्नानकालः॥ सप्तमीनवमीषष्ठीभूतामासंक्रमग्र
हान्॥ भानुवारं विना स्नायादामलैर्द्विजोत्तम॥ आमलैः॥ आमलकैः॥ तथा व्यासः॥ श्री
कामः सर्वदा स्नानं कुर्यादामलकैर्नरः॥ सप्तमीनवमीं चैव पर्वकालं विवर्जयेत्॥ वृद्ध
शातातपे॥ सप्तम्यां चैव नवम्यां च संक्रांतौ रविवासरे॥ चंद्रसूर्योपरागे च स्नानमामलकै
स्त्यजेत्॥ क्रतुः॥ षष्ठी च सप्तमी चैव नवमी च त्रयोदशी॥ संक्रांतौ रविवारे च स्नानमाम
लकैस्त्यजेदिति॥ हारीतोऽपि॥ धर्मेकादश्यां रवावपीति॥ वृद्धशातातपे॥ तुष्टस्त्वामलकैर्वि
द्धरेकादश्यां विशेषत इति॥ यदेकादश्यां रविवारस्तदापि स्नायादेव॥ निषेधस्य
रागप्राप्तस्नानविषयत्वोदित्याशयेनोक्तं रवावपीति॥ अथ तिलस्नानकालः॥ ति
लस्नानं विना स्मृतिं ग्रहामा भानुसंक्रमात् इति॥ स्मृतिर्जन्मदिनं॥ तथा वृद्धशातातपे
तथा सप्तम्यमावास्या संक्रांतिगृहस्मृतिषु॥ धनपुत्रकलत्रार्थी तिलपिष्टं न संस्पृशे
दिति॥ अथ निषेधो नोत्तरायणे॥ तथा च शिवरहस्ये॥ पुरा मकरसंक्रांतौ शंकरो गौ
स्तवे कृते॥ तिलानुत्पादयामास तृप्तये सर्वदेहिनां॥ तस्मात्तस्यां तिलैः स्नानं कार्यं चोद्वर्तनं बुधैः
रित्यादि स्नानविधानात्॥ अथाभ्यंगकालः॥ मंदे सोमे बुधे भ्यंगो भूतपर्वाष्टमीं विना॥ नवमीं चे
ति॥ तथा च ज्योतिःपाराशरः॥ संतापः कांतिरल्पायुः धनं निर्धनता तथा॥ अनारोग्यं सर्वकामा अभ्यं
गाभास्करादिषु इति॥ बौधायनः॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां च विशेषतः॥ शिरोभ्यंगं वर्जयेत्तु प

152

वंस्त्वपि तथैव चेति ॥ अथ तैलाभ्यंगः ॥ अथ पातादि विनायकं द्वितीयया ॥ सद्वारे भ्यजने तैलमिति ॥
पातो व्यतीपातः ॥ आदित्राब्दो वैधृति संक्रांत्यादीनां ग्रहणं द्वितीयया ऋक्षे सद्वारे अभ्यंगे अभ्यंजने तै
लं शाहं पक्षादौ चरयोः षट्त्यादिनाऽन्यतिथीनां निषेध्यो इयः ॥ तैलं चात्र तिलोद्भवमेवं न कुसु
माम्बुजवं । तस्य विकार इति पाणिनिस्मरणात् ॥ श्रु भद्रव्यकृतं च तद्विति ॥ द्वितीयान्यतिथौ गौण
मिति ॥ तद्वैलं ॥ तथा च प्रचेताः ॥ सार्षपं गंधतैलं च पुष्पतैलं पुष्पवासितं । अन्यद्रव्यकृतं तैलं न दुष्
तिकदाचन ॥ अथ तिलतर्पणकालः ॥ अथ जन्मदिने निषिद्धं ॥ गृहसंध्याभानुवारे न भौमे तित तर्पण
मिति ॥ क्वचित्तु गृहीपाठः ॥ पक्षयोरुभयो राजन्मसप्तम्यां निषिद्धं संध्ययोः ॥ विद्यापुत्रकलत्रार्थी तै
लान्यं च सु वर्जयेदिति ॥ अथ मैथुनकालः ॥ आर्यानिदिछयायाया त्यक्त्वा रात्रिचतुष्टयं ॥ प्रथ
मं नैऋतं पौष्णं मघां संध्यां दिवा निशां ॥ श्राद्धाहादिमतिथ्योश्च पर्वपातग्रहादिवान् ॥ दत्राम्यादि
त्रयं जन्मदिनरात्रित्रयोदशी ॥ एकादशी श्राद्धे भुक्त्वा दानं दत्त्वा भवेद्यमीति ॥ प्रथमं रात्रिचतुष्टयं
अनुदिनमारभ्येत्यर्थः ॥ दिवानिशां ॥ श्राद्धाहादिमतिथ्योर्निशां ॥ श्राद्धतिथिनिशां ॥ श्राद्धाहादिम
तिथिनिशांच । एकादशी अनुदिनमारभ्येत्यर्थः ॥ प्रथमप्रथमरात्रिचतुष्टयादित्यक्त्वा तदिछया
भार्यैछया अनंतावन्न तावपि आर्यायायात् ॥ गच्छेत् श्राद्धं भुक्त्वा दानं दत्त्वा भवेद्यमी श्राद्धे भुक्त्वा दानं द
त्वा च ब्रह्मचारी स्यादित्यर्थः ॥ तथा मनुः ॥ ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ॥ तासामा
द्याश्चतस्रस्तु निंदितैकादशी तथा ॥ त्रयोदशी च शेषास्युः प्रशस्ता दश रात्रयः ॥ विद्वत्ः न श्राद्धभु
क्त्वा न दत्त्वा न संध्ययोः ॥ निवर्तेस्त्वे ॥ दिवा जन्मदिने चैव न कुर्यान्मैथुनं व्रती ॥ श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा
च श्रेयोर्थी न च पर्वस्विति । व्रती मैथुनं न कुर्यादित्यन्वयः ॥ सर्वसाधारणं च एकादशीव्रतं तत्र त्रिविधि
नात्मकमित्यभिप्रायेणोक्तं दशम्यादित्रयमिति ॥ पर्वणि पर्वन्निष्टे य प्रस्थावे दर्शितानि ॥ ज्योतिःश

॥२२॥ ॥२२॥ ह

स्त्रे॥ पित्र्यं पौष्णं निऋतिं चैव धिष्ण्यं त्यक्त्वा नारी सुप्रसन्नः प्रसन्नौ॥ पुत्रकामां पुत्रकामो हि गच्छन्
सल्लक्षण्यं पुत्रमाप्नोति सम्यगिति॥ तथा कामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् उत्सवे नन्दि
षि हृति थाति रिक्तान्तु काले पि स्त्रीणां मिच्छा नाति कामे दिति विधीयते॥ तथा च गो
तमः ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्ध वर्जमिति। पर्वत्यवो ध्याय न वचनं॥ ऋतौ नोपैति यो
भार्यां मन्ते तो यश्च गच्छति॥ तुल्यामायुस्तयो दोषमयो नो यश्च सिंचतीति तदन्तो स्त्रीणा
मिच्छा भावे वेदितव्यं॥ ऋतुकाले तु मेगेनं स्त्रीणामावश्यकं॥ तथा च यमः॥ ऋतुस्ना
ता च या नारी भर्तारं नोपगच्छति। सां ग्राम मध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नां च विवासयेदिति॥ ए
तत्सर्वमभिप्रेत्य ऋतुशब्दो वनभिधाय स्मामान्येनो क्तमाचार्यैः॥ अथ पुंसवनं॥ मा
सि द्वितीये गर्भस्य तृतीये वा यदा पुमान्। नक्षत्रं स्यात्पुंसवनमिति॥ पुमान्नक्षत्रं स्यात्तदेसथः
स त्राशिरश्लकोत्तो॥ हस्तो मूलः श्रवणः पुनर्वसु मृगशिरस्तथा पुष्यः पुंसक्षिते ष्वकार्ये व्रताभि
सुभानि धिष्ण्यानीति॥ अथानवलोभनं॥ चतुर्थे नवलोभनमिति॥ तथा च यमः॥ चतुर्थे गृ
लक्षणमिति॥ अथ सीमन्तोन्नयनं चतुर्थात् षष्ठपर्यन्ते मासि पुन्नोमभे सकृत्॥ सीमन्तो
न्नयनं स्त्रीणां गर्भस्य प्रति गर्भकमिति॥ अयं च संस्कारः स्त्रीणामिसे के तदा सकृदेव कार्यः॥
गर्भसंस्कार इत्यपरे तदा प्रतिगर्भं कार्यः॥ तथा च बैजवापः अथ सीमन्तोन्नयनं॥ मासि चतुर्थे
षष्ठे पंचमे वा॥ सांख्यायन गृह्ये॥ सप्तमे मासि प्रथम गर्भे सीमन्तोन्नयनं॥ ज्योतिषा

पुंसवनं

३

153

स्त्रे॥ सीमंतोन्नयनं कार्यं मासि षष्ठेऽष्टमेऽपि वा॥ पुंनामधर्क्षगते चंद्रे बलिभिश्चावलोकित
इति॥ तथा हारीतः॥ सकृच्च कृतसंस्कारास्सीमंते च द्विजस्त्रियः॥ यं यं गर्भं प्रसूयंते स सर्वः
संस्कृतो भवेदिति॥ तथा विष्णुः। सीमंतोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इष्यते॥ केचिद्गर्भस्य
संस्कारात्प्रतिगर्भं प्रयुंजत इति॥ अथ जातकर्मके॥ प्राङ्नाभिच्छेदनाज्जातकर्माशौचे तु स
त्यपीति। तथा च मनुः॥ प्राङ्नाभिच्छेदनात्पुंसो जातकर्म विधीयत इति॥ तथा प्रजापतिः॥ आशौ
चे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत्॥ कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः॥ पूर्वाशौचेन शुध्यतीति॥
अथ नामकरणकालः॥ नाम चाह्नि द्वादशे नाम मृदुक्षिप्रचरध्रुवैः॥ भैः कर्के वासरे वीरे शुभल
ग्ने शुभान्विते॥ वा वाद्वैनान्येऽपि पक्षाः संगृहीताः॥ तेषां च स्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था॥ तथा
च भविष्यपुराणे। नामधेयं दशम्यां तु केचिदिच्छंति पार्थिव। द्वादश्यामपरे रात्रौ मासे पूर्णे त
था परे॥ अष्टादशेऽहनि तथा वदंत्यन्ये मनीषिणः॥ ज्योतिःशास्त्रे॥ मृदुध्रुवचरक्षिप्र
भेष्वेवामुदये पिता॥ गुरौ शुक्रेऽथ वार्केंदे जातकर्म च नाम भवेति॥ अथ निष्क्रमणं॥ गृहा
न्निष्क्रमणं तुर्ये इति॥ अन्येषां पक्षाणामुपलक्षणं तथा च पुराणं। द्वादशेऽह्नि कर्तव्यं शि
शोर्निष्क्रमणं गृहात्। शंखलिखितौ॥ अतः ध्रुवं तृतीये मासि निष्क्रमणिका। याज्ञवल्क्यबृ
हस्पती॥ चतुर्थे मासि निष्क्रम इति॥ एषां तु कल्प्यानां पूर्ववद्व्यवस्था॥ अथान्नप्राशनं
षष्ठेऽन्नप्राशनमिति॥ षष्ठे मासि इत्यत्राप्युपलक्षणमन्येषां॥ तथा च लौगाक्षिः॥ षष्ठमा
से र॥ अन्नप्राशनं॥ जातेषु दंतेषु वा एष विधिः॥ अष्टमे वापि कर्तव्यं पदेष्टं मंगलं कुले॥

।।२८।।

संवत्सरे अन्नप्राशनं अर्धसंवत्सरे वेति ॥ अत्रापि पूर्ववद्व्यवस्था ॥ अथ कर्णवेधः ॥ पौषे च
फाल्गुने चैत्रे शुक्ले पक्षे शुभे दिने । मृदुक्षिप्रादित्यहरिवसुभे कर्णवेधनमिति ॥ तथा च ज्यो
तिःशास्त्रे ॥ कार्त्तिके पौषमासे च चैत्रे फाल्गुनिके पि वा । कर्णवेधं प्रशंसंति शुक्लपक्षे
शुभे दिने । तथा हस्ताश्विनीस्वातीपुनर्वसू च तिष्येंदुचित्राहरिरेवतीषु ॥ चंद्रेनुकूले
गुरुशुक्रवारे कर्णौ तु वेध्यावमरेज्यलग्ने ॥ तथा पुष्यानुराधाश्रवणे च मैत्रे पौष्णे दिने
वा शुभभवासवाके ॥ शुभतिथि विहाय विरुद्धमेवं तिनो पीड्यते चापि शिशुः कदाचित् ॥
अथ चूडाकालः ॥ चूडाकर्म तृतीये षष्ठे क्षिप्रे चित्रादये मृगे ॥ हरित्रयादित्यभे श्रेष्ठमिति ॥ तृती
य दृश्यन्य पक्षोपलक्षकं तथा च यम ॥ ततः संवत्सरे वृत्ते चूडाकर्म विधीयते ॥ द्वितीये वा
तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिरोदनात् । शंखलिखितौ । तृतीये वर्षे चूडाकर्म पंचमे वा । शंखया
ज्ञवल्क्यौ ॥ चूडाकर्म यथाकुलमिति ॥ अत्रापि पूर्ववद्व्यवस्था ॥ व्यासः ॥ हस्तत्रयं मृगशि
रः श्रवणत्रयं च पुष्याश्विनी च गुरुभानि पुनर्वसू च ॥ क्षौरे तु कर्मणि हितान्युदये क्षणे
वा कल्याणनिबोढुपतिनायदि तारतारा इति ॥ क्षौरं चन्द्रपतिस्पृहां ॥ ब्राह्मणाज्ञावं
धमोक्षदीक्षोद्वाहमृतिदिनेति । राजाज्ञादेविनापूर्वे नक्षत्रे क्षौरकार्यं तथा च ज्यो
तिःशास्त्रे ॥ नृपाज्ञया ब्रह्मणसंमते च बंधस्य मोक्षे क्रतुदीक्षणे वा ॥ विवाहकाले मृ
तसूतके च सर्वेष्वृक्षेषु क्षुरकर्म श्रेष्ठमिति ॥ अथ चूडानिषेधकालः ॥ न चूडा जन्मभा
न्मेय दारुणेषु त्राने कुजे । ज्वनियमाद्दरिष्टोक्तिरिति ॥ भद्रा संवत्थितिदिनं आर्द्रं ॥ तथा

१यो:

च व्यासः ॥ नक्षत्रे न तु कुर्वीत यस्मिन्जातो भवेन्नरः ॥ न प्रोष्ठपदे कार्यं नैवाग्नेये तु भा
रत ॥ दारुणेषु तु सर्वेषु दुष्टवारांस्तथा र्जयेत् ॥ वारान्न चरादित्य भौमानां रात्रिमेव च
तिथिप्रतिपदं रिक्तां विष्टं चैव विवर्जयेदिति ॥ [illegible] ॥ विद्यारंभस्तु पंचमे
वर्षे पार्जन्यके काले षष्ठी रिक्तां त्रिकुजं ॥ अनध्यायान्विनानन्दादेवं ग्रंथकृतं तु स्मृतं ॥
तथा च मार्कंडेयः ॥ प्राप्ते थ पंचमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्दने ॥ षष्ठी प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा त
थाष्टमी ॥ रिक्तां पंचदशीं चैव सौरभौमदिनं तथा ॥ एवं सुनिश्चिते काले विद्यारंभं तु का

उपनयनकालः ॥७१॥

रयेत् ॥ पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं चैव सरस्वतीं ॥ स्वविद्यां सूत्रकारांश्च स्वविद्यांश्च वि
त्रोषत इति ॥ अथोपनयनकालः ॥ वसुरुद्रार्कवर्षेषु ब्राह्मक्षत्रविशां क्रमात् ॥ माघादि
पंचसु हरिक्षुधार्कत्रयपुष्यभोमृगादि पौष्णादिति भे वारे तिथौ नवा ॥ स्वदे ॰ वेदपे गुरौ
सित भौम सौम्येष्वनुक्रमात् ॥ व्रतबंध इति ॥ वर्षसंख्या च गर्भाभिप्रायेणापि ज्ञेया ॥ वात्राब्दो भिन्न

॥७१॥

क्रमः ॥ स च स्ववेदपदस्यानंतरं द्रष्टव्यः ॥ ऋग्यजुःसामाथर्ववेदिनामनुक्रमाद्गुरुवारेषु व्रतबंध इस
थः ॥ तथा चापस्तंबः ॥ गर्भाष्टमे ब्राह्मणं गर्भैकादशे राजन्यं गर्भद्वादशे वैश्यमिति ॥ विश्वा
मित्र याज्ञवल्क्यौ ॥ गर्भाष्टमेष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनं ॥ राज्ञामेकादशे सैके विशामेके

र

यथाकुलमिति ॥ अयं च मुख्यः कालः ॥ काम्यस्त्वभिसानुक्तः ॥ ब्रह्मवर्चसकामस्य पंचमे ष्टगज
न्मः ॥ आयुःकामस्य नवमे कार्यं मौंजीनिबंधनं ॥ मनुः ॥ राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थि
नो ष्टमे इत्यादि ॥ अनावश्यकत्वादयं कालो नोक्त इति ज्ञेयं ॥ मासादौ ॥ निरुज्योतिः शास्त्रे

माघादिषु च मासेषु मौंजी पंचसु शस्यते ॥ तथा ॥ हस्तत्रये पुष्यधनिष्ठयोश्च पौष्णाश्विसौम्या
दितिविष्णुभेषु ॥ शस्ते तिथौ चंद्रबलेन युक्ते कार्यो द्विजानां व्रतबंधमोक्षौ ॥ गुरुर्भृगुस्तौ
धात्रीपुत्रः शत्रुघ्नरात्मजः ॥ स्फुरेते नरग्यजुः सामाथर्वणामधिपाः क्रमात् ॥ शाखाधिपे
बलिनि केंद्रगते च मौंजीमबंधस्तदीयदिवसे शुभमायतेऽत्र ॥ अस्मिन्काले न रहिते तु पुन
र्द्विजानां स्याद्वर्णसंकर इति प्रवदंति तज्ज्ञा इति ॥ ननु ज्येष्ठे ज्येष्ठापत्यस्य किं नेजन्मनो द्विज
समासे व इति ॥ तथा च वृद्धगर्गः ॥ न जन्मधिष्ण्ये न च जन्ममासे न जन्मकालीनदिने विदध्यात् ॥
ज्येष्ठेन मासि प्रथमस्य सूनोस्तथा सुताया अपि मंगलानीति ॥ अर्गावक्षागे रवौ ॥ निरं
त्रोस्तथा दिने त्वनंते नध्यायेषु गलग्रह इति ॥ नेति पूर्वेण संबध्यते ॥ तथा च रत्नकोशे ॥ न
ष्टे चंद्रे स्तगे शुक्रे निरंशे चैव भास्करे ॥ कर्तव्यं चोपनयनं नानध्याये गलग्रहे इ
ति ॥ रात्रेः प्रथमभागस्थितः सूर्यो निरंशः ॥ अथ ग्रहे गलगलग्रहः ॥ त्रयोदश्यां चतु
ष्कं तु सप्तम्यादि त्रयं तथा ॥ चतुर्थ्येकाकिनी प्रोक्ता अष्टावेते गलग्रहा इति ॥ अथोपन
यनगौणकालः ॥ गौणआषोडशाद्वर्षाद् द्विपश्चात्युग्द्विका इति ॥ अभिविधौ आ
ङ् ॥ द्विपक्षो द्वाविंशतिः ॥ युग्द्विकं चतुर्विंशतिः ॥ तथा च मनुः ॥ आषोडशाद्ब्राह्मणस्य
सावित्री नातिवर्तते ॥ आद्वाविंशात्क्षत्रबंधोराचतुर्विंशतेर्विश इति ॥ अथानध्यायः ॥
चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपत्सु च षष्ठिकास्तु च ॥ अनध्याया माघादि वसरात्रौ सोमपदास्तु चाचि
पुवाँयन मन्वादिफगादिषु भृगे द्विजे ॥ श्राद्धभुक्तौ दरे स्वापे बोधने ध्ययनं नहि

158

॥८०॥

ति॥ हि:स्पष्टार्थः॥ वतश्चस्पष्टाः सर्वलोकप्रसिद्ध अनध्यायाः आग्नेोक्तोः नाप्रसि
द्ध इति भावः॥ तथा च हारीतः॥ प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्द्वयोः॥ श्वोन
ध्यायेद्य शर्वर्यां नाधीयीत कदाचन॥ अमावास्या गुरुं हंति शिष्यं हंति चतुर्दशी
ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत्॥ नारदीये॥ अयने विषुवे चैव शय
ने बोधने हरेः अनध्यायस्तु कर्तव्यो यावत्सोपपदा तिथिः॥ वसिष्ठः॥ फलान्यप
स्तिलान्भक्ष्यान्यच्चान्यत् श्राद्धिकं भवेत् प्रतिगृह्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो ब्राह्म
णः स्मृतः॥ वर्षासु गर्जिते प्रातः संध्यायां दिवसे तथा॥ सायंकाले तथा रात्रौ वर्षाभ्यो
न्यत्र गर्जिते॥ अहोरात्रमिति॥ वर्षासु वर्षाकाले॥ प्रातः संध्यायां गर्जिते दिवा तथाध्यय
नं न कार्यं॥ सायंकाले गर्जिते रात्रौ अध्ययनं न कार्यमित्यर्थः॥ वर्षाभ्योन्यत्र काले गर्जि
ते अहोरात्रमध्ययनं न कार्यमित्यर्थः॥ तथा च मनुः॥ प्रादुष्कृतेष्वग्निषु विद्युत्स्तनि
तनिस्वने॥ सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ तथा दिवेति॥ प्रादुष्कृतेष्वग्निष्विति सं
न संध्याद्वयं लक्ष्यते॥ प्रातः संध्यायां निमित्तोत्पत्तौ सा देसज्योतिर्यावत्सूर्यास्तमय
स्तावदेवानध्यायो दिवेत्यर्थः॥ अपरस्यां तु यावन्नक्षत्राणि तावदेव रात्रावित्यर्थः॥
शेषे रात्रौ यथा दिवसे अनध्यायस्तथा रात्रावपि अहोरात्रमित्यर्थः॥ अथान्यदपि वी
क्ष्य स्थल इति॥ अन्यच्चतुर्थीप्रदोषमार्जाराद्यन्तरगमनादिस्थले कालनिर्णये वि
लोक्यं॥ प्रजापतिः॥ षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रोन नाडिका॥ प्रदोषे न त्वधीयीत तत्ती

॥८०॥

यान नवनाडिकेति॥ अथेति अर्द्धरात्रयदिकयोनमित्यर्थः॥ नवनाडिकानिशायामिति ज्ञेयं॥
प्रदोषे निशा प्रथमप्रहरे॥ अथ वृद्धिमां॥ चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपत्स्वेव सर्वदेति॥ प्रज्ञानां तु
र्धिमां तथाचोक्तं॥ चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपत्स्वेव स्ववेदाद्यमेधस्य मनध्यायस्तत्रागम
नेष्वपीति॥ अष्टकाः संक्रान्ति॥ आर्द्रामार्गचतुर्दश्यः कृष्णे भानुत्रये ष्टकादृति॥ भानुत्रये
सप्तम्यादित्रये॥ तथा च कालनिर्णयकारैरुक्तं॥ अष्टकाशब्देनोष्टकाकर्मंगि भूतेन ससप्तम्या
दिनिशात्रमुपलक्ष्यत इति॥ अथ सोपपदाः॥ आश्विने दशमी शुक्ला द्वितीया ज्येष्ठमासके॥ च
तुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृता इति॥ स्पष्टं॥ युगादिमन्वादयः॥ पूर्वमुक्ता अपि स्तु
स्वगृह्यकार्थसंग्रहवाक्यद्वये नोच्यंते॥ तृतीया माधवे शुक्ला नवमूर्जे त्रयोदशी॥ कृष्णा नभस्ये
मासे माघे कृता देवैर्युगादय इति॥ स्पष्टं॥ तिथ्यन्नीन तिथिस्तिथ्यासे कृष्णे भौन लोग्रहाः
तिथ्यकौमिनि त्रिवोभौमा तिथीमन्वादयो मध्वोरिति॥ मध्वोरितिन्यक्षोपपंचमी॥ मध्यमा
रभ्येति तिथ्यां भिद्वदिशाभिः पदैर्द्वादशमासानां मन्वादयो लेयाः॥ तिथिः पूर्णिमा॥ अ
भिस्तृतीया चैत्रे वैशाखे मन्वादिर्नास्तीत्यर्थः॥ तिथिः पूर्णिमा ज्येष्ठे तिथ्याशौ पूर्णिमा
दशम्यो आषाढे॥ कृष्णे भः॥ कृष्णाष्टमी श्रावणे॥ अनलस्तृतीया भाद्रपदे॥ अहोनवमी अ
श्विने॥ तिथ्यकौ पूर्णिमा द्वादश्यो कार्त्तिके॥ मार्गे मन्वादिर्नास्ति॥ शिव एकादशी पुष्ये॥ अश्वाः
सप्तमी माघे॥ अमा तिथी दशी पूर्णिमे फाल्गुने॥ एकत्र कृष्णशब्दो स्ति तद्धितदिक्ताः सर्वाः शु
क्ला इत्यर्थः॥ मूलवाक्यानि तत्र प्रकरणे पठितानीति ज्ञेयं॥ अथ गोदानिकं॥ गौ पौ पनयन प्रो

दि

160

॥८१॥

न्तकाले गोदानिकि क्रियेति ॥ गौणश्चायमुपनयनकालश्च तस्मिन्ब्रह्मक्षत्रविशां क्रमेण षो-
डश। द्वाविंशचतुर्विंशे वर्षे गोदानिकी क्रिया केशान्तकर्म कार्यमित्यर्थः ॥ तथा च मनुः ॥ केशान्तः
षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते। राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके न इति ॥ अथ ब्रह्म-
चर्याविधिः। प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं वर्षाणि द्वादशाथवा। षट्त्रीणि ग्रहणान्तं वा इति ॥ प्रतिवेदं वे-
दं प्रति द्वादशादीनां विकल्पः। अथवाशब्दोऽशक्तिद्योतकः तत्रैव विकल्पार्थं वाथशब्दः त-
तः श्चैकस्मिन्वेदे द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं। अथवाशक्तौ षट्त्रीणि ग्रहणान्तं वा वेदग्रहणं यावता
कालेन भवति तावत्पर्यन्तं प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं चरेदित्यर्थः ॥ तथा च मनुः ॥ षट्त्रिंशदाब्दिकं
चर्यं गुरौ त्रैविद्यकं व्रतं। तदर्धं पादिकं वापि ग्रहणान्तकमेव वेति ॥ त्रैविद्यकं ऋग्यजुः
सामाख्यवेदत्रयविषयं ॥ षट्त्रिंशदाब्दिकं प्रतिवेदं द्वादश तदर्धं षट् पादिकं त्रीणि इति
योजना ॥ अथ समावर्तनं ॥ विद्यास्नानं तु सन्निधौ। गुरवे दक्षिणां दत्वा सार्थं वेदं समाप्य वे-
ति। तु विशेषे ॥ तेन च व्रतस्नानविद्यास्नाने सूचिते ॥ सन्निधौ ॥ ज्योतिःशास्त्रोक्ते ॥ तथा
वक्ष्यति। त्रयः स्नातका भवन्ति ॥ विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकः ॥ यः
समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानि समावर्तते स विद्यास्नातकः। यस्तु समाप्य व्रतमसमाप्य
वेदं स व्रतस्नातकः। यः पुनरुभयं स विद्याव्रतस्नातक इति ॥ याज्ञवल्क्येऽपि ॥ गुरवे
तु वरं दत्वा स्नायाद्वा तदनुज्ञया। वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वेति ॥ वेदसमाप-
नं सार्थमुच्यते ॥ तथा च व्यासः ॥ यथा पशुर्भारवाही न तस्य लभते फलं ॥ द्विजस्तथार्थ-

॥८१॥

नस्मिज्ञो न वेदफलमश्नुते॥ अथाश्रमकालः॥ तत्र च ब्राह्मणस्यापेक्षया चतुर्णामाश्रमाणां
समुच्चयो विकल्पश्च॥ तत्र समुच्चयपक्षमाह॥ ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुरनुक्र-
मात्॥ चतुर्ष्वेषु विभागेषु समर्थस्येति॥ समर्थस्य चतुर्णां समुच्चयो विकल्पश्चासम-
र्थस्य॥ तथा च मनुः॥ चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा संगान्परिव्रजेदिति॥ क्रमादिति पदं प्राति-
लोम्यवारणाय॥ तथा च दक्षः॥ त्रयाणामानुलोम्यं स्यात्प्रातिलोम्यं न विद्यते॥ प्रातिलो-
म्येन तु यो याति न तस्मात्पापकृत्तम इति॥ त्रयाणां गृहस्थवनस्थयतीनां॥ त्रयाणां
द्वयोर्वा समुच्चयमाह॥ अन्यथेच्छयेति॥ अन्यथा चतुर्णां समुच्चये असामर्थ्ये इच्छयाश्र-
मस्वीकार इत्यर्थः॥ तथा च स्मृतिः॥ ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा
प्रव्रजेत्॥ इतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वेति॥ अथासमुच्चयमाह॥ एक एव भवेद्वेति॥
एक एवाश्रमो भवेदित्यर्थः॥ तथा च भविष्ये नरपुराणे॥ गार्हस्थ्यमिच्छन्भूपाल कुर्याद्दारपरि-
ग्रहं॥ ब्रह्मचर्येण वा कालं नयेत्संकल्पपूर्वकं॥ वैखानसो वापि भवेत्परिव्राडिच्छया भवेदिति॥
अथ विवाहः॥ अथ वेदमभ्यस्य दक्षिणां प्रदाय गुरवे कन्यां लक्षण्यामुद्वहेत्समां गुणैरिति॥
गुणैः समां कन्यामुद्वहेत्॥ तथा च बृहस्पतिः॥ वेदानधीत्य विधिना समावृत्तो स्नातकं तत्र तः॥ समा-
नामुद्वहेत्पत्नीं यशःशीलवयोगुणैरिति॥ विधिना समावर्तनः गुरवे दक्षिणां दत्त्वेत्यर्थः॥ माघव-
ये मार्गे राधे ज्येष्ठे इति॥ राधो वैशाखः॥ एषु मासेषूद्वहेदिति पूर्वेणान्वय इति॥ तथा च
व्यासः॥ माघे मासे भवेदूढा कन्या सा पतिवल्लभा॥ फाल्गुने ऊढा भवेत्साध्वी वैशाखे पुत्रिणी

॥८२॥

भवेत्॥ धर्मयुक्ता भवेज्ज्येष्ठे धनिनी कार्तिके भवेत्॥ देवपूजारता नित्यं मासे सल्पा लोमदै
वनइति॥ विवाहमपि नेच्छंति प्रसुप्ते शार्ङ्गधन्विनीति वाक्येन निषिद्धत्वा। कार्तिकोनोक्तेइति
भाव:॥ शुभे दिने॥ मूलब्राह्ममघापौष्णउत्तरार्कभमित्रभे। स्वातौ दवे इति॥ विष्ण्यादि
दोषारहिते तिथौ सद्वारे च शुभे भे शुकंन्यामुद्वहेदिति पूर्वेणान्वयः॥ तथाज्योतिषे॥ हस्तोत्त
राशिवायव्यंमैत्रं मूलं च रेवती॥ रोहिणी सौम्यपित्र्यं च शुभं पाणिग्रहे सदेति॥ नतु गुरौ
सिंहगे नीचगे रवौ॥ धनुर्मीनगते शुक्रे गुरावस्तमिते धिके। मासि मात्राबंधने चेति॥ गु
रौ सिंहगे नीचगे तथा॥ रवौ धनुर्मीनगते॥ तथा शुक्रे गुरौ च अस्तमिते तथा॥ अधिके मा
सि यात्राबंधने च यात्राव्रतबंधौ न कुर्यात्॥ चकारात्कंन्यां नोद्वहेदित्यर्थः॥ तथा चाकु:
रविक्षेत्रगते जीवे जीवक्षेत्रगते रवौ॥ वर्जयेत्सर्वकर्माणि व्रतस्वस्त्ययनानि च॥ तथा
वसिष्ठः। विवाहे व्रतबंधे च यात्रायां गृहकर्मणि। गुरावस्तमिते शुक्रे शुक्रवं मृत्युं विनि
र्द्दिशेत्॥ तथा च वाक्यः॥ सिंहस्थे सुरगुरावधिमासके च ज्येष्ठे तथाद्यतनयस्य तथा
तपुत्र्याः॥ कुर्वीत नार्कगतनाचगयोर्विलग्न जन्मेशयोश्च निखिलान्यपि मंगलानीति
गुरुशुक्रयोर्बलित्वं रहत्वं चाह॥ गुरुशुक्रौ नु पश्चिमे॥ उदितौ बालसंज्ञौ तौ शौ दं हं
हं दश्यदितौ बालौ दशाहं प्राग्दिनत्रयं। वृद्धौ तु पश्चमैं स्यांतु पंचाहं पश्चिमे इति॥ प्राक्पूर्वदिशि तथोक्तं॥ पश्चा
सितः शुक्रः॥ एतद्गुरोरप्युपलक्षणं। पक्षं वृद्धस्कंदः पंचाहं पश्चिमे सितइति
एतद्गुरोरप्युपलक्षणं। उक्तान्यदिवाहोपयोगिलग्नशुद्ध्यादिकं काल

॥८२॥

वसितावादौ पलैस्त्रिंशता अष्टाभिश्च युतं घटीद्वयमुडोश्चैवं पंचभिः संयुतं त्रिंशताथ क-
लामितैर्युतमिदं योगस्य संकीर्तितं द्वि ।सकृते सकरणस्य तिथेः अवसितौ अवसाने
आदौ च त्रिंशता अष्टाभिश्च पलैर्युतं घटीद्वयं ।उडौ नक्षत्रस्य चैवं दाद्यंतसमये तदानि त्रिं-
शता पंचभिश्च पलैर्युतं घटीद्वयं अथ योगस्याद्यंतसमयस्तदा कलामितैः षोडशभिः पलैर्युतं
घटीद्वयं ।अथ योगस्याद्यंतसमयस्तदा कलामितैः षोडशभिः पलैर्युतं ।एवं घटीद्वयं पुण्यं
संकीर्तितमित्यर्थः ।अर्धाक्षिसंपुण्यपदभावत्रं ज्ञेयं ।भृगुः ।छेदादिकालाः कथितास्तिथिकृत्ये
घटीद्वयं ।नागवह्निपलोपेतं तत्तेन च पलैर्युतं ।पलैः षोडशभिर्युक्तं नाडिकाद्वितयं स्मृतं ।छे-
दादिसमयः प्रोक्तो दानेनंतफलप्रद इति ।गुर्वर्कादिषु वैधृत्याख्ययु कुलाश्लेषु पुण्यकालः स्मृ-
त इति ।बहुलाः कृत्तिकाः ।पद्मपुराणे ।मंदे चार्के गुरौ वापि वारेष्वेतेषु तुत्रिषु ।त्रीण्येतानि
तु ऋक्षाणि स्वयं प्रोक्तानि ब्रह्मणा ।अश्वमेधाधिकं पुण्यं स्नानात्तस्मिन्भवेन्नृपेति ।त्रीणि
ऋक्षाणि आग्नेयमाग्यप्राजापत्यानीति निबंधकृद्भिर्व्याख्यातानीति ।सोमर्क्षे स्थिते तर्के
जीवत्रिंशिनां यस्मिन्स कालो ज्ञेय इति ।यस्मिन्काले यस्मिन्तिथौ सोमर्क्षे मृगे र्कजीवत्रिंशि-
नां स्थितिः स कालो ऽक्षयः पुण्यरतियावत् ।वामनपुराणे ।यदा मृगशिरे ऋक्षे शशिसूर्यौ बृ-
हस्पतिः ।तिष्ठंति सा तिथिः पुण्यरूक्षया परिगीयते ।राधास्थो रविरग्निभेति ।कारिहाय-
पमकः पुष्करे दुःषाप इति ।त्रारवः ।वित्रारवासु यदा भानुः कृत्तिकासु च चंद्रमाः ।स योगः पद्मको
नाम पुष्करे ष्वति दुर्लभ इति ।महतीतथोपपदयुक्तशास्त्रा तिथिर्वैधृतिरिति ।महती महच्छब्दयुक्ता
तिथिः शास्ता ।तथा ऽपपदयुक्तसोपपदा तिथिः शास्ते सत्यर्थः ।शिवरहस्ये ।महच्छब्दप्रयुक्ता या याच

38

निर्णये विलोक्य मित्याह अखिलं मूले इंद्रे य मिति। अथ विवाहसंबंधिकर्मकालः॥ अथो
द्वाहसंबंधि दलनादिकं॥ अर्क्षे वैवाहिके कुर्यादिति॥ तथा च वासिष्ठः॥ कंडन दलन यवां
कुरमंडपम्रद्भेदि वर्गकार्यखिलं॥ संबंधिगतागतम् ऋक्षे वैवाहिके कुर्यादिति॥ तथा वै
वाहिके नुदिवसे शुभे वाथ शुभेतिथौ॥ जामित्रराशौ कन्याया लग्ने शुभसमन्वि
ते। चतुर्थिकां प्रकुर्वीत विधिदृष्टेन कर्मणेति॥ अथापरिणेयकन्याकालः॥ तत्राप
रिणेयकन्याकालमाह वृषली नु पितृगृहे रजः पश्यत्यनूढा या तत्स्वामी ब्रह्महा भवेदि
ति॥ तत्स्वामी पिता भ्राता च। तत्र बृहस्पतिः॥ पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता॥ भ्रूण
हत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता। तथा॥ वृषलीसंग्रहीता यो ब्राह्मणो मदमोहितः॥
स तं संस्पृत कैतस्य ब्रह्महत्या दिने दिने इति॥ अथ परिणेयकन्याविषये विष्णुपुराणं पठति
वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वहेत् त्रिगुणः स्वयमिति॥ अथ देयकन्याकालः॥ देया गौर्यष्टवर्षी
न वाब्दा नग्निका तथा॥ दशाब्दा कन्यका तद्वद्व्यब्दा वृषली स्मृतेति॥ द्व्यब्दा द्वादशवा
र्षिकी॥ तथा च संवर्तः अष्टमे तु भवेद्गौरी नवमे नग्निका भवेत्॥ दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वा
दशे वृषली स्मृतेति॥ अथ स्वयंवरकालः॥ पिता पितामहो भ्राता मातावंधुर्यदा न हि।
तर तौ वर्षत्रयादूर्ध्वं कन्या कुर्यात्स्वयंवरमिति॥ बांधवः पितृबंधुः मातृबंधुश्चेति हैतौ
सत्वमध्यप्रदीपिकान्यायेन द्वयोरपि संबध्यते ततश्च पित्रादीनामभावे स्वयंवर

कालएकः पित्रादिमावे पि अस्तु कालव्रषत्रयानंतरं द्वितीयं तथा च याज्ञवल्क्यः । गम्यं त्वभावे दा
तॄणां कन्या कुर्यात्स्वयं वरमिति ॥ गम्यं गमनार्हं वरं स्वयमेव कुर्यादित्यर्थः ॥ बौधायनो
प्याह त्रीणि वर्षाणि ऋतुमती कांक्षेत पितृशासनं ततश्चतुर्थे वर्षे तु विंदेत सदृशं पतिमिति ॥ अ
थ चतुर्थाश्रमस्वीकारः ॥ वैराग्ये सति सन्यासो न तु क्रमादाश्रमात्क्रमादिति ॥ अयं भावः ॥ आश्र
मादाश्रमं गच्छेद्धुतहोमो जितेंद्रियः ॥ भिक्षाबलिपरिश्रांतः प्रव्रजन्प्रेत्य वर्धते परिव्रज्या
फलं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ इत्यादीनि वाक्यानि समुच्चयपक्षप्रतिपादकानि ॥ तथा ॥ अनधीत्य
द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ॥ अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः इत्यादीनि व
चनानि समुच्चयपक्षमाश्रित्य दत्तरक्षणि दापराणि न पुनः प्रतिबंधकानि । अन्यथा
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति विरोधः स्यात् । तत्रश्च । यदा मनसि वैराग्यं जायते सर्ववस्तुषु
तदैव सद्धि ह्यानन्यथा पतितो भवेदित्यादि सौरपुराणादि वाक्यबलाद्वैराग्यमेव सन्यासे का
रणमिति ॥ अथाग्निहोत्रस्वीकारकालनिर्णयः ॥ मूकादिदोषरहिते सति यो योधिकारिणी
दाराग्निहोत्रसंयोगं परिवेत्ता करोति सः ॥ अनुष्ठानदोषः स्यादिति । यः सोदर्ये ज्येष्ठे कोदरे
धिकारिणी अग्रजे सति प्रश्नाग्नी करोति स परिवेत्ता भवतीति ॥ अग्रजानुष्ठानदोषः स्याद
ति अधिकारी स्यादित्यर्थः । तथा च मनुः शातातपौ ॥ दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योग्रजे स्थि
ते ॥ प रिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वज इति ॥ अयं च दोषो भ्रातृत्वादि दुष्ट सोदरे
भिन्नोदरे च नास्ति । सोदरग्रहणात् । तथा चाहुः ॥ षंढो वामन कुब्जेषु गद्गदेषु जडेषु चाजा

॥८७॥ ॥८७॥

166

त्यंध्ये बधिरे मूके न दोषः परिवेदने इति। तथा च वसिष्ठः। पितृव्यपुत्राः सापत्न्यान्यर नारीसुतं
स्तथा। दाराग्निहोत्रसंयोगेन दोषः परिविंदतः। अनाना तपः। क्लीबे देशांतरस्थे च पतिते सं
गव्रजिते योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिविंदने। देशांतरस्थस्य प्रतीक्षा कालोप्युक्तो व
सिष्ठेन। द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान्धर्मप्रयोगतः। न्यायः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुन
पुनरिति। अधिकारिणोऽनुज्ञायां वृद्धवसिष्ठः। अग्रजस्तु यदा नाग्निरादध्यादनुजः कथं।
अग्रजानुमतो कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधीति। एतच्चाधिकारिणि अग्निहोत्रमकुर्वति ज्ञे
यं। अनधिकारिण्यपि क्रमे दोषाभावस्योक्तत्वात्। आवसथ्यविधिं तथेति। आवसथ्यवि
धिं आवसथ्यपरिग्रहं। तथेति। अधिकारिणि अग्रजे सति यः करोति स परिवित्ता भव
तीत्यर्थः। तथा च गार्ग्यः। सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्दारसंग्रहं। आवसथ्यं तथाधानं पति
तस्त्वन्यथा भवेदिति। अथाग्निहोत्रहोमकालनिर्णयः। उदितेऽनुदिते होमः समयाध्यु
षिते मत इति। तथा च कात्यायनः। उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा। सर्वथा वर्तते यज्ञ
इतीयं वैदिकी श्रुतिरिति। उदिते रविरेखायां प्रातर्नक्षत्रमंडले। नष्टे यावन्न दृश्येत सम
याध्युषितं रविः। रात्रेरन्तु दिनं भागे षोडशो गृह्य भान्वितं इति। तथा च स एव। रात्रेस्तु षोड
शे भागे सहनक्षत्रभूषिते। कालं चैवानुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः। तथा प्रभातसम
येन ष्टेन नक्षत्रमंडले। रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्युषितं च तत्। रेखामंत्र प्रदृश्येत तत्रस्मि
न्निमं समन्वितः। उदितं न विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेदिति। गौणकालार्थं बौधायनः

॥८४॥

वाक्यं पठति। आसायंकर्मणः प्रातराप्रातः सायकर्मणः आकृतिर्नास्ति पद्येत पार्वणं पा
र्वणांतराद् इति। अथ गृहारंभः॥ पौषश्रावणवैशाखमार्गफाल्गुनके गृहमिति॥
आरभेतेति शेषः तथा च विश्वकर्मवचनं॥ चैत्रे शोककृल्लोकः तौ वैशाखे च धनान्वि
त। ज्येष्ठे गृही विपद्येत न त्र्यं तिपशवः शुचौ॥ श्रावणे धनवृद्धिः स्यात् नभस्ये नवसे
गृही। कलहश्चाश्विने मासि भृत्यानस्यंति कार्तिके। मार्गशीर्षे धनप्राप्तिः सहस्ये का
ष्यसंग्रहः। माघे भवेद्वह्निभयं फाल्गुने श्रीरनुत्तमेति। सहस्यः पौषः। मेषालिवृषतौ
लिस्थे रवौ याम्योत्तराननं॥ नौकुंभनक्रहरिगे प्रत्यक्प्रागाननमिति॥ अलिवृश्चिकः
गौः ककर्कटः नक्रो मकरः। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे॥ नक्रस्थे कुंभगे सिंहगे कर्कगे तथा॥
पूर्वास्यं पश्चिमास्यं च तदागेहं प्रकारयेत्॥ रत्नमालायामपि॥ कर्किनक्रहरिकुंभ
गतेर्के पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि। तौलिमेषवृषवृश्चिकयाते दक्षिणोत्तरमुखा
निगृहाणि इति विधौ मृदाकाष्ठिलते देवेज्यकवे बुधे तिथौ श्रवणे। तथा च
गृहारंभप्रश्नोक्तध्वानि तानि वास्तानि शारभं नैर्ऋते तथा। वायव्ये छ
यकुर्यात् पौछस्या विन्यमेव चेति॥ स्थिरे पुनर्लग्ने पापे स्त्रिद्वार संस्थे। सौम्ये स्त्रिकौ
णगे रिति पापैः पापग्रहैः त्रिनार ३।६ संस्थैः तनौ येकादशषष्ठैः स्तथा सौम्येस्त्रिकौ
णगैः नवपंचमगे कुर्यात् स्थिरे लग्ने रन्ध्रप॥ त्रिकोणकेन्द्रस्थाः पुनः फल स्य णं। तथा॥

॥८४॥

167

सर्वेषु योगः सर्वार्थसिद्धिद इति । रिक्ताषष्ठ्याष्टमी पूर्णा शकाविनेति प्रतिपत्ती रिक्तास्तृतिथि
षु दीक्षाकार्ये न्यर्थः । तथा च रत्नावल्यां । चतुर्थी नवमी षष्ठी मष्टमी च चतुर्दशी । पौर्णमासी च
नारोषाहितामुत्तरे मुमुक्षुणु इति । क्षिप्र मृदु ध्रुवे स्वाती मूलादित्या हरिजं त्रीण्युत्तरे । ति
ध्रुव । क्षिप्राणि । आश्विनी पुष्य हस्ताः । मृदूनी मृगरेवती चित्रानुराधा । ध्रुवाणि । रोहिण्युत्तराः अ
ध्रुव । तद्भिन्न सर्वं सदाप्युद्गुत्तरं च । तथा च का
दि त्यं पुनर्वसु हरिः श्रवणः । त्रीण्युत्तरे ध्रुवा ज्ञेया भं तन्मन सत्रं । स्वाति त्र्यं त्वष्टु वायव्यं मैत्रं त्यं मैत्र ने वचति
रणे । पौष्णं रोहिण्यादित्यं श्रवणं वाश्विनी तथा । स्वाति ... ज्ञानि शस्तानि दीक्षा कर्मणि नित्य
श्यं विरुत्तराद्यं च सौम्यं अथ त्रीण्युत्तरे ... पुष्य के मृगशीर्षके हस्त स्वाति रनुरा
त्रते । तथा च रत्नावल्यां । रोहिण्युत्तराणि रोहिण्यां पुष्य के मृगशीर्षके हस्त स्वाति रनुरा
धाम घा मूलं च रेवती त्यादि लग्नमध्या आर्द्रा च अत्र सर्वं संमत त्यादुपेक्षिता । पातिथि
चेस्य देवस्य तत्र धौत मनुग्रहं इति । तथा च तत्र सागरसंहितायां । तां तिथिं समालोक्य
ता कृत्वा स्तत्र दीक्षये दिति । तिथ्युपोवस्य तेन तिथिर्नव्रतं स्नानं नोपवासादि कार्यं क्रिया
दुर्लभे सद्गुरुणां वसाधनं संगत उपस्थित इति । तथा च तत्त्वसागरे । तिथिं विना पि दीक्षा
या विशेषाव सरे श्रद्धान्न व्रतं न तिथि होम न स्नानं न कुप क्रिया दीक्षायाः कारणं । कं
तु यत्र कालो गुरुर्यसेदिति । अथ विष्णु दीक्षा कालः । शुक्ल पक्षे हरेर्दीक्षा द्वादश्यां संक्र
मे तथैति । तथा च महापावरात्रे । द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सूर्यसंक्रमणे तथेति । द्वादश्यां
शुक्लपक्षस्य पूर्णिमायां मुनेश्च वैति । अथ नैमित्तिकादिदेव पूजा कालः । त्रिपा विभक्त
दिवसः प्रातः काले सुरार्चनं मध्याह्ने तीर्थ कार्ये स्याद्दाया परं सायं क्रिया श्रुणारुणोद

विष्णु दीक्षाकालः ।

ये ध्येयं निशीथे ऽधिवासनमिति । कुशार्चनादिषु प्राधान्यात्क्रममपि । अन्यकार्याणामुपलक्ष
णं अतेस्तत्रोक्तमन्यदपि कार्यं । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे । देवयजनं प्रतिमायां तु तत्र संपरि
कीर्तितं उदयेद्यादि । तथा यत्तथैव । प्रातःकालोन्मारभ्य पादद्वे दशनाडिकाः । तावदापी
यकर्तव्यमीर्थकार्यं प्रजापते । अंकुरार्पणं कार्यं उत्सवस्याधिवासनं । स्नापं च प्रारभेद्राधी
मान्दरस्नपास्त्रबंधनं । स्थापनं प्रोक्षणं चैव गर्भन्यासं तथैव च । अधिवासनानि सर्वा
णि मध्यरात्रे तु कारयेत् । राज्यंतके विशेषेण सर्वदेवक्रियार्थकं । कुर्यात्स्नपनमहोत्सवे तथाऽपु
भ दिने वृत्तयेदिति ॥ अथ विष्णुपूजा ॥ कालत्रये हरेः पूजा शक्तो मध्यंदिने भवेदिति । तथापायना
रदीपे । प्रातर्मध्यंदिने सायं विष्णुपूजां समारभेत् । यथासंध्यावत्यानित्या देवपूजास्कन्दाब्धपी ।
अन्नाद्यो विस्तरेणैव प्रातः संपूज्य केशवं । मध्याह्ने चैव सायं च पुष्पांजलिमपि क्षिपेत् । मध्या
ह्ने वापि विस्तरेण संक्षेपेणाथवा हरेः । संपूज्य भोजनं कुर्याद्दिन्यथानरथं यजेदिति । अथ देवतावि
शेषपूजनेति थिविशेषः । अग्निकालांबुका विघ्ना गजाद्याः स्कन्दभानवः । शिवदुर्गादिधन
पा विष्णुमन्मथयमाः । ब्रह्मापि तां तिथिष्वेतान् क्रमादभ्यर्चयेत्पतिन्यजेदिति । तथा च भवि
ष्यपुराणे जादशीकल्पे । प्रतिपत्पावकी सौम्या द्वितीया शमनस्य च । तृतीया गिरिपुत्र्याः स्याच्च
तुर्थी विघ्नहारिणः । पंचमा नागराजानां षष्ठी स्कन्दतिथिः स्मृता । सप्तमी सप्तसप्तेस्तु अष्टमन्दो
स्नानाष्टमी । नवमी दो । गीर्वाणां दशमी रुद्रिणामपि । एकादशी धनेशस्याद्द्वादशी चक्रधारि
णाः । त्रयोदशी चनंगस्य ऋतेशस्य चतुर्दशी पौर्णमासा प्रजजेशस्यापि तृणोद्दर्शउग्यनेतु
ति ॥ अथ कामनाभेदेन देवतमाहति । स्कन्दजाग्रपोइति । पञ्चरूपः ॥ शिवः अनंतरप्रकारणास्ते

विष्णुपूजा ॥८७॥

॥८७॥

कामनाभेदेन देवभेदः

त्वा

मपजेदित्यनेन संबंधः। तथा च कूर्मपुराणे। अमावास्यां तिथिं प्राप्य य आराधयते भवं
ब्राह्मणपूजायां च सर्वपापैः प्रमुच्यते इति। कृष्णचतुर्दश्यां। संप्रत्य ब्राह्मणमुखे स
र्वपापैः प्रमुच्यत इति॥ ७॥ अथो दर्शात् तथा सोपहारं त्रिलोचनं दृष्ट्वा प्रथमेया
मे सर्वपापैः प्रमुच्यत इति। सोमवासिषमं चतुर्थ्यामिति। प्राप्य भरणि। तथा च तत्रैव।
भरण्यां च चतुर्थ्यां तु तानेश्वरं चिनेय मं दृष्ट्वा सप्तजन्मोद्भवैर्मुच्यते पातकैर्नरे इति॥ ८॥
अथ चैत्राच विधिमिति। आद्य प्रतिपत्। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे। चैत्रमासस्य पाश्चु
क्लाप्रथमा प्रतिपत् शुभा वेर। नरः ह्रिवि छकृत्वा सोपवासः सम्पूज्य संवत्सरम् ताश्च
तिसौख्यानि भुञ्जते नर इति॥ ७॥ अशोकलतिकां विलोक्य मिति। अशोकमन्त्रः कमलताः। का
लनिर्णयप्रविलोचयं। तथा च तत्र। अशोकमिष्टाचाल्वचादिनोक्तं। अथ न सुत्रदेवताप्र
जा। ता। त्रिनोत्रालावनलाकाचन्द्रदुस्थ नृं करअदितिंड्याहिपितरोल गार्पमदिवाक
रिस्व श्रुतिले दाग्निमि नराकर सणतीजलं। चिस्थे हरीवे सुजपात्स्येक चरणा। कमार
अश्विभ्यक पूणारख्या। अश्विन्यादि छिमा पजेत इति। अश्विन्यादिषु ननक्षत्रेषु अमा
श्विनीइत्यादिवार पजेत। तथा च देवीपुराणे। अश्विन्यावश्विन्यानुकादी पुज्यायेत्
नरइति। आदिनो नक्षत्रेय अथ तिथिन सप्तयो गादेवमा पजा तिथेषष्ठ्यां रवौ स्कंदपज
नरइति। आदिनो नक्षत्रेय अथ तिथिन सप्त्यो गादेवमापजा त्रिषेषष्ठ्यां रवौ स्कंदपज
त्रितिलिपुण्यं तथा च देवीपुराणे देवमोगाधराष्ठिपुष्प सौरविताललते स्कंदेण। तारत
नेकार्यः। सर्वकामप्रदापक इति। भानोरवारवे इति। भानुः सप्तमी। तथा च तत्रैव यदा

॥४८॥

सास्तूर्यवारेण सप्तमी विजयानुसा ततः श्रवणे भानो योगः सर्वगुणावह इति ॥ कृत्तिका
नियारोप्रमाद्यडिलेति ॥ रोहुमहा ॥ नभाचनचैव ॥ आर्द्रादि रिकास्वमायोगे आर्द्रपुष्ये गाढ
प्रजनमिति ॥ गुरो अकनौ वा दिने अर्चा उक्ष्वि छ प्रजेति ॥ यद्दिमृगः ॥ नभाय ॥ नक्षपुनर्वसौ
गुरौ वारे द्वादश्यां श्रवणे तथा ॥ मृगशीर्षेन आयोगो विशिष्टः सर्वार्थसाधक इति ॥ नेबं
धकरो वंध्य मिति ॥ द्वितीयायापदा सोमे कृत्तिका भवेत्तु चिरागच्छ भाग स्वदाक
र्तः सर्वकामप्रदायक इत्यादिकालनिर्णयः इत्येवं ॥ अथ शैवपैत्रारोपणं ॥ अयोकुर्यात्
पवित्रारोपणं शिवे ॥ शुक्ल्यादिषु विष्णुमासेषु शुक्ले तताष्टमीदिनइति ॥ शुचिरापाढः ॥
तथासोक्तं कालोत्तरे ॥ आषाढान्ते चतुर्दश्यां नमस्यस्य सतस्तथा ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां
पक्षयोरुभयो समः ॥ पवित्रारोपणं कार्यं नतु कालांतरे हितमिति ॥ आषाढे नैत्यने
न पौर्णमास्यंतश्चंद्रो विवक्षितः ॥ आषाढशुक्लचतुर्दश्यामित्यर्थः ॥ नथाव मोहभूतो
रे ॥ आषाढस्येति नोदिष्टा श्रावणस्यासितासितेति ॥ आद्यार्धे स्यात्सर्वमासस्य मध्ये शु
क्लपक्षपक्षः ॥ अपुकनरमुख्यता नाभि प्रायेण ॥ तथा च कालोत्तरे ॥ भोतिकान्विरो बे
शुशुक्लपक्षेहायविधीयतेति ॥ पुनः शुक्लापपादनमन्यथानश्यत इति भावः ॥ गोदोहा
नारिने वा कालेतिथावाचे विज्ञाप्य पौ ॥ ता द्वादशी तो शुक्लपक्षस्य हर्षेणाविमकं ॥ अभचेत्
विधयो नमुख्यकालीन लभ्यते ॥ केन्याथापिकुर्यात्तयाथन्नोचित्तेष्टनेहृदिति ॥ अभल
र्यदेवता पवित्रकाल ॥ देवतान स्थापतिथारेव तानस्यापापि ॥८॥

॥४८॥

(171)

पृ. अ.

विलमर्चयेत् । गणापत्यं मयाप्नोति रुद्रलोकं वसेन्नरः । तथा च भविष्यत्पुराणे अभावे नागपु
पुष्पाणां पत्राण्यपि निवेदयेत् । पत्राणामप्यभावे तु फलान्यपि निवेदयेत् । फलानामप्यभावे
तु फलान्यपि निवेदयेत् । फलानामप्यभावे तु तृणगुल्मौषधीरपि । औषधीनामप्यभावे तु
रुद्रकर्म — भक्त्या भवति पूजितः । इति । अथ रुद्रकर्मकालः । कुलिकस्य विरोधोगः तत्राथैकालिकाः कु
अः अष्टमो राशिः त्याज्याः कालस्तु रुद्रकर्मणीति स्वधर्मे च व्याचष्टे । कुलिकः । मन्वादितो
दिग्रहस्तु वेदपक्षेरकौ मुहूर्तैः कालिका भवंति । स्थिरः गुरुरयं शाकस्ते त्रेतवारे वर्जि
पदितन्द्दिने स्पर्शानेकरोगाणां दिग्धाति क्रिया । तिस्वस्य पूर्वाजरणीमव्याप्य पंचोर्ध्वि
यजिवदंति तज्ज्ञाः सोऽद्रमूलोरगारे वनामिकराणि तेषु ग्रपृरिग्रहः । वेनाशिकत्रयो विंशं
वराह मिहरोदितं । ताविंचो तुमंदाधेरछाशी त्यंशाकं दिनं । ऊर्जो भौमो हिमो राशि । उत्तमि
शितः । स्वभावर्जेन अष्टके पदेति आदि शाद्वेन कलातिथि वेदानानां ग्रहणं तत्र कलानाम
शुक्लप्रक्षे चंद्रकलायर्धतेदक छे पक्षेक्षीयते तत्र प्रतिपदकाले अष्टमीमारभ्य अमा
वास्यापर्यंते कुर्यात् । नियमश्चतुर्दशाः । चंद्रोदयमारभ्य चतुर्दशीद्वादशिकापर्यंतं समुद्र
स्यलोभो भवति । स्वार्थे चंद्रकलानामतत्तदास्त्रं भादिकर्म न कुर्यात् तदारभ्य पुनः पंचदश
व्रतादिक — व्यक्तिकापर्यंते वेलानाशितत्तदास्त्रीमं कुर्यादिति ॥ ७ ॥ अथ व्रतादिकर्मकालः । व्रतयो द्वा
दनानि स्नानादि छिद्मोह भयारूप । अतः रः शांतिकं स्नानरुद्राद्यपराह्णिकइति ।
तथा च मंत्रप्रकाशे । दिनादिपामिनी प्रातः स्नानवः प्रहूप्य वस्तिता ॥ ओसेन्महस्त

॥८०॥

चिह्नस्था पनादि

माक्रम्य । नाडीदशा दशाक्रमात् । आरभ्य च वगोडाल । शिशिरो वश्यक मणि । ऊच्चार जे
प्रतिज्ञे मो यो वसं नेको हि तो कुवा । ग्रीष्मो धम्र्म शारिरक्त मारणे जन्ने प्रकाशते प्राप्त
दूधूम्र दारी रक्ता स्तां भमे संक्षियो जितः । आरभ्य छछ मनोहृष्टो मध्य ड्रौ गुरु गुरु जके ।
को मंत्र धवलोदयः शांति वश्यादि कर्म चित् । तथा मंत्र नंत्र प्रकाशो । पूर्वाह्ले शुभ दं च
र्म श्राद्धो चापि निग्रहे । लक्ष्मी स्मारस्थतं वश्य माकृष्टिः शांति चे तथा । आकृष्टो ध
नेयं त्रि षट्कुलदा नि प्रत्यस्तं तथा मंत्र नंत्रे । प्रदोषो बुद्धि नाशाय स्त्री श्मश्ने याप्ति
कि श्रे । विद्विषाय जयेन्मं मध्याह्ने तु ज्वराय च । उच्चाटनाय जयेन्मध्याह्ने त्यरतो
मतु मरणं तु प्रकर्तव्यं सामाहूर्त्त द्वितीयकादि श्रि । अथ चिह्न स्थापनानि लगा ॥७॥
शुभ चौकले हरो मैने । निहि स्थापोहरे श्रुतौ । सं धपा मां पत्रि हृति स्पाद्दुत्थान पुष्पभे
दिवा वुज्ज्वे इति । हरो बार स्यं । एतन्ध्यै कपावर्जनीयं । आभा ज्ञाज्ञ पद परिवृतो ज्ञेयः । एवं चलं
ति शुचौ आषाढे । कर्कैक के संक्रांतौ । हरो बाद स्यों मैत्रे अनुराधायां निशि हरे स्थाप
स्यात् । तथा भाद्रपदे द्वादश्यां श्रुतो श्रवणे । संध्यायां परिवृत्तिः स्यात् । तथा ऊर्जे
कार्तिके द्वादश्यां पुष्यरेवत्यां दिवा बोधि स्यादित्यर्थः । न तन्न अश्र द्वादश्यां यो
गास्तं तनसगत शुक्र पक्ष एव न भवतीत्यर्थः । स्थिता प्रज्ञो ज्ञेयः । तथा च विष्णु पुराणे ।

॥८०॥

173

आभाकासितपक्षेनुमैत्रश्रवणरेवती। आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्तनोत्सवाः॥ आ
दिपादेनुराधायां मध्यपादे श्रवणे। अंत्यपादे रेवत्यां च भाद्रपदआश्विनकार्तिकमासेषु प्र
स्वापवर्तनोत्सवाः। इति। स्फुरदर्थः। तथा। द्वादश्यां शुक्लपक्षेषु प्रस्वापावर्तनोत्सवाः इति। त
था निशि स्वापो दिवोत्थानं संध्यायां परिवर्तनं। अन्यच पादयोगे पि द्वादश्यामेव कार्य इ
ति। नक्षत्रयोगाभावे द्वादश्यामेव कार्यमित्याह। हरस्तु भावे निषिद्धेवेति। द्वादश्यां नक्षत्रा
भावे तच्चास्मात् द्वादश्यां ध्रुवं कार्यमित्यर्थः। तथा च वराहपुराणे। द्वादश्यां संधिसमये नक्षत्रा
णामसंभवे। आभाकासितपक्षेषु शयनावर्तनादिकमिति। संधिसमये संध्याकालमित्य
र्थः। अन्यदेवतेन तिथिषु निद्रां प्रतितिथिन अत्रा उत्तमपुपलक्षिका। अन्यदेवानां शापनपरि
वर्तोत्थानानि च तिथिषु नक्षत्रेषु वा कार्याणीत्यर्थः। तदुक्तं पुष्करपुराणे। यस्य यस्य तु देवस्य यन्न
क्षत्रं तिथिर्यथा। तस्य देवस्य तत्कालं शयनावर्तनादिकमिति। देवेश्वचयेऽहरो वत्सायां
वासरे होत्रौ यद्यति वैश्वचयेउत्तराषाढायां यो हरेद्वादश्यां। तथा च ब्रह्मांडपुराणे। द्वादश्यां तु सि
तेपक्षे मासे प्रोष्ठपदे तथा। शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वेषां श्रवणेपवा सन्ध्यादिर्भिरनुगमवेधादिरे अ
केयांयतिथाविति। तुलायां स्थिते घटे तुलायां अंकेनवम्यां। आमावास्यामेमाया वास्यायां। तथा च
भागवते। अमावास्यां तुलादित्ये त्रेशर्भिनिद्रां विमुच्यति तिलक्ष्मं प्रबोधे सा महावासी?
वलकेतियाप्रसिद्धा लोके अत्र सर्वत्र कर्मकरादिसंक्रांतिगृह्णन्। द्वारावासिभिमाये
नात्र द्विराषाढे द्विविधः। मुख्यः कल्पश्च यदा बाढं वा धिमासो भवति तदा मुख्यः। यदा
फाल्गुनादिकं तिं कार्तिकात्मासेषु भवति। तदा कल्पो द्विराषाढः। तथा हि। आषाढद्वय

यं यदा । द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे इति । तथा । वैष्ण

सं पूर्णपौर्णमासीद्वयं यदा । द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे इति । तथा । वैष्णवा । स्वप्ति

सं पूर्णपौर्णमासीद्वयं भवेत् । द्विराषाढः स विज्ञेयः शयने बुधवासनादिषु वैष्णवा । स्वप्ति

स्वापि तु लां तेषु परिवर्तद्वयं भवेत् । ... जंभिति । निर्णयसिन्धौ व्याख्यातं । तत्र फाल्गुनादाषाढान्तेषु

तिफाल्गुनादयस्याप्युपलक्षणं मिति । निर्णयसिन्धौ व्याख्यातं । तत्र फाल्गुनादाषाढान्ते पु

तिफाल्गुनादस्याप्युपलक्षणं । यदा अधिमासपाते कर्कटे हरिशयने सति कन्यायां शक्रोत्थापनपरिवर्तनौ तुलायां दुर्गाबोध

अधिमासपाते वर्कटे हरिशयने सति कन्यायां शक्रोत्थापनं परिवर्तनं तुलायां दुर्गाबोधे

अधिमासपाते वर्कटे हरिशयने सति कन्यायां शक्रोत्थापनपरिवर्तनौ तुलायां दुर्गाबोधे

अधिमासपाते कर्कटे हरिशयने सति निर्णयात् शक्रोत्थापनं क्रियाश्चिनेतुलायां बो

धवृश्चिके हरेरुत्थापनं । तथा च विरिंचिः । कर्कटे तु हरौ सुप्ते शक्रध्वजक्रियाश्चिने तुलायां बो

धवृश्चिके हरेरुत्थापनं । तथा च विरिंचिः । कर्कटे तु हरौ सुप्ते शक्रध्वजक्रियाश्चिने तु लायां बो

धं वृश्चिके तु जनार्दनमिति । यदामिथुनार्के हरिशयने सति कर्कटादित्रये आधि

धाचे दैवे वृश्चिके तु जनार्दनमिति । यदा मिथुनाषाढे हरिशयने सति कर्कटादित्रये आधि

धाचे दैवे वृश्चिके तु जनार्दनमिति । यदा मिथुनार्के हरिशयने सति कर्कटादित्रये आधि

धाचेदैवं वृश्चिके तु जनार्दनमिति । एवं विधेर्नस्य मलिम्लुच इति । तथा यो

मासपातः तदा अधिमासेऽपि स्थापनविधेर्न्याहः । एवं विधेर्नस्य मलिम्लुच इति । तथायोगी ॥९७॥

मासपातः तदा अधिमासे तु स्थापनविधेर्न्याहः । शयनादिकं को विदेः । दुर्गामा

शक्रध्वजोत्थापनं च विष्णोश्च परिवर्तनं मासत्रयेनान्तेद्विष्टः शयनादिके को विदेः । दुर्गामा ॥९७॥

शक्रध्वजोत्थापनं च विष्णोश्च परिवर्तनं । अधिमास निपाते तु कर्मादिस्तां ठिकाहरी । कन्यातुला

श्च त्रिभिर्मासैर्द्वधिमासं विनैव तत् अधिमासनिपाते तु कर्मादितां ठिकाहरीः । कन्यातुला

श्चत्रिभिर्मासैरधिमासं विनैव तत् । यदा श्रावणादि पञ्च । भाद्रपदद्वयं च भवति तदा देवशयनान्मास

द्वये वृश्चिकेषु नपड्छापयेद्भवमिति । यदा श्रावणद्वयं । भाद्रपदद्वयं वा भवति तदा देवशयनान्मास

त्रये जार्क न्यायं शक्रोत्थापनं विष्णुपरिवर्तनं तस्मान्मासे तुलायां दुर्गोत्थापनं । मासद्वये नव

द्विधिके विष्णो रुत्थापनं यदा श्चिनद्वयं भवति तदा सिंहएव शक्रोत्थापनं परिवर्तनं । तस्मान्मा

श्चिके विष्णोरुत्थापनं यदा श्चिनद्वयं भवति तदा कार्त्तिकद्वयं भवति तदा कन्या

सद्वयेन तुलायां दुर्गोत्थापनं । मासत्रयेण वृश्चिके विष्णोरुत्थापनं यदा कार्त्तिकद्वयं भवति तदा कन्या

सद्वयेन तुलायां दुर्गोत्थापनं । मासत्रये च वृश्चिके विष्णोरुत्थापनमिति सर्वः ॥ अथ नामकीर्तनकालः ॥ अथ सर्वा तिनामामि

यां दुर्गोत्थापनं वृश्चिके देवोत्थापनमिति सर्वः ॥ अथ नामकीर्तनकालः ॥ अथ सर्वातिनामानि

सर्वकार्येषु हरेर्जपेत् । धर्मो मोक्षो बलं तेजो यद्दिति तथा च मार्कण्डेयः । चक्रिणं हरिणं चैव

सर्वकार्ये हरे र्जपेत् । धर्मो मोक्षो बलं तेजो यश इति तथाच मार्कण्डेयः । चक्रिणं हरिणं चैव

शाङ्गिणं रविडिनं तथा । मोक्षार्थी पूजये द्वाजन् दिक्षु प्राच्यादिषु स्मरेत् । अजितं न्या

वृश्चिकेऽत्र नामकीर्तनकाल ॥

175

कंचैव सर्वे सर्वेश्वरं एव तुं। संस्मरेत्पुरुषं भक्त्या व्यवहारेषु सर्वदा। कूर्मं वराहं मात्स्यं वा ज
लप्रतरणे स्मरेत्। यात्राकुमार्गे जनमेजये न्नमहं तं त्रिविक्रमं। संग्रामासिसु खोगछन्सं स्थ
रे मपराजितं। केशवं पुंडरीकाक्षं पुष्कराक्षं तु पाठयेत्। नेत्रबाधासु सर्वासु हृषीकेशं
तथैव च। अच्युतं चामृतं वापि जपेदौषधकर्मणि। गरुडध्वजानुस्मरणादापदो मुच्यते
नरः। ज्वरदुष्टशिरोरोगविषवीर्यं च शाम्यति। ग्रहनक्षत्रपीडासु देवबाधाटवीषु च। दस्युवै
रिनिरोधेषु व्याघ्रसिंहादिसंकटे। अंधकारे तमोतीव्रे नरसिंहं निकीर्तयेत्। नारायणं शा
र्ङ्गधरं श्रीधरं गजमोक्षणं वामनं खड्गिनं येवृ दुःस्वप्नेषु संस्मरेत्। अग्निदाहे समु
त्पन्ने संस्मरेज्जलशायिनं। बलभद्रं तु युद्धार्थे कृष्यारंभे हलायुधं। उत्तारणं वणिज्या
र्थी श्रीनाम अभ्युदये नृप। संगल्पं मंगलं विष्णुं मांगल्येषु च कीर्तयेत्। अ[illegible]
पित्रोकेषु तत्पाठयेत्। उत्तिष्ठन्कीर्तयेद्विष्णुं प्रस्वपन्माधवं नरः। भोजने चैव गोविंदं सर्वत्र
मधुसूदनं। नारायणं सार्वकालं क्षुतप्रस्खलनादिषु। स्नाने देवार्चने होमे प्रणिपाते प्रद
क्षिणे। कीर्तयेद्वासुदेवं च अच्युतं केशवं विपादचं। कापारिं भेतथा राजन्यथेष्टं नाम कीर्तये
न्नाः। सर्वाणि नामानि हि तस्य राजन् सर्वार्थसिद्धौ हि भवंति पुंसः। तस्माद्यथेष्टं खलु दे
वनाम सर्वेषु कार्येषु जपेत भक्त्या इति॥ अथ गौणकालः॥ गौणः कालः स्वकालतः उत्त

गौण कालः

र इति मुख्यकालादुत्तरो गौणः कालइत्यर्थः। तथाच त्रिकांडमंडनः। स्वकालादुत्तरो गौ
णः कालः पूर्वस्य कर्मणि इति। न च मुख्यस्याभावे काम्यं नवेति। अधिकारस्तु गन्यनंतर

स्य प्रयोगाकर्षे यदि अभावे सति अग्रे च गौणकालेऽपि कार्यं न । अर्थान्नि
योऽयम् । मुख्यकालस्य प्रयोगा [illegible] त्रिकाण्डमण्डनः । मुख्यकाले यदा वश्यं
त्वमेभ्रिति के गौणेऽपि स्यात् इति भावः । तत्र गौणो प्रयोगो यथेष्टं स न भवति इति मुख्यकालः
कर्मकर्तुं न शक्यते गौणकालेऽपि कर्तव्यं गौणो प्रयोगो स तत्र भवति । मुख्यकाल
कर्मकर्तुं न शक्यते गौणकालेऽपि कर्तव्यं तत्र भावः काल निर्णयकाराः । तत्र गौणकालग्रहणं
स्पष्टम् ॥ काम्ये तु गौणकाले न कार्यं तस्य वाधिकार प्रतिपादनात् ॥ अथ मुख्यद्वा
न काम्येषु । तत्राहि सर्वो गौण संहार त्राकस्ये ॥ अथवा मुख्यकाले हि संभवे गौण मप्यक
द्वितायनाभावेऽपि मुख्यकाले नातिक्रमेदित्याह । मुख्यकाले साधनं द्वयादि गौणाख्य
साधनं । मुख्येऽपि साधने तस्य समयस्य न गौणता इति । मुख्यकाले साधनं द्वयादि गौणाख्य
साधनं द्रव्ये मुख्येऽपि सति तस्य मुख्यस्य समयस्य गौणता । गौणत्वं वा स्कन्दभवे द्विव्य
स्कन्द साधने द्रव्ये मुख्येऽपि सति तस्य मुख्यसमयस्य गौणता । गौणसमयस्य स्कन्दसाधने । न मुख्यद्रव्य
र्थः । तत्र भावः त्रिकाण्डमण्डनः । मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणमप्यस्कन्दसाधनं । सर्वो नर प्रयोजनं स्पष्ट
लाभेन गौणकाल प्रतीक्षणमिति । प्रतिज्ञामपेक्ष्य सूचितं । सर्वो नर प्रयोजनं स्पष्ट
पन्न प्रतिज्ञा समाप्तिं दर्शयति । दुर्बोधग्रंथ सिद्धान्तर्थो न संभवात् निर्णीतका । स्वकीय
स्याकार्थमार्थैः कालनिर्णयदीपिकेति दुर्बोधमतिमतामपि दुर्खेन ज्ञातुं शक्यः ।
ग्रन्थः कालनिर्णयः तस्य सिद्धान्तोऽन्यायेन प्रतिपत्तं भिरस्य शोधितोऽर्थो दुर्बोधस्थाने
ग्रन्थसिद्धान्तस्य अनन्तस्तिन्यत् । ध्यानेन मदुर्बोधत्वेन सिद्धान्तस्य अप्रकाशरूपं
मिति विधाय तत्तस्य संख्यातः समुदायः नानाविधप्रकरणस्य व्यारन्तस्यपत्रं टीका
मादिका दुर्बोधत्वे निरासेन सिद्धान्त प्रकाशिकेत्यर्थः । एवं भूतामनारयन्तु श्च

॥९२॥

ग्राधक चपादे गु० कु का कालाने र्णपदीपिकारामाय

मापितेत्यर्थः॥ अंतर्वचिंतिनिद्दीपिकेभिपदेन प्रतनु स्फुरद्ये नंदादि पिकावदर्पग्रं भो पिस

चैतन्यव्यवहारसिध्ये स्वर्वदेशप्रख्यातनुक्रमाय श्रीरामचंद्राचार्यान् कारिः

तादृशी पिकाया भ्रमाप न्: हृतेन मनुस्त्वव वाक्यं न्यन्यविन्यास का॥ ॥इति विवरणमे

द्वितिनानेन मावस्सुजनजनमनस्त्वाकी श्रृप्यवेतस्यमेतु॥१॥ श्रीरामस्य च मिनासारस्तु

पत्तिरकरो भीचशाखे जिपेकं पश्यायायाकिंश्रांयुस्वयमदीत। नोज्ञानसर्वगमा

र्थः। व्यथैपायुराणागभ्रहृदयमसंवक्षु। नानांग्रपं सोनंताधापं उेभेना॥ आमसहुदी

तांमे विमुक्तार्यस्तुनु॥२॥ तस्तनु श्रीत्रासेवाचरण विबुधगणानंदिनोन्यायपु

होभाव्यं सारं श्रीनेमकृतनृपसभेवादियंदं विजित्य गोपालाचार्यमुरव्यासुनन

तिरभवचस्यसोस्मान्नृसिंहाचार्यो माकल्पवार्षिपस्व तिसनतंपस्यागैंग्रंपवि

धं॥३॥ यस्याप्यूतांसुतौ द्वौ दिजकुलतिलकौ श्रीनृसिंहार्यराजाचार्यारव्यो सचित

नो निजजनसुरवकृच्छ आचार्यवर्यः तस्यपाणों कृलंयः सुनमप भवज्ञातभाकि

प्रसक्तो गोपालाचार्यदीनाक्षुमितकलिमलो नेकविघादिदृग्धः॥ प्ररख्याता सवै

विद्धस्पर्द्धसिवाहु विधाय स्यते नेप्रबोधाः जोतंनाजिप्रणम्यो ममममानेसिसदा

चरनीसामचंद्रः॥५॥ तद्ये छ १ व्रान्तपुत्रापरिकलितकलः श्रीगुरोरामचंद्रका व्यार्न

सेवदीका व्यरचि नसकरुणांभो निधिज्ञानसिंधुः॥ श्रीकछ्राद्यर्यसंज्ञोगुरुः

य मब सां॰ श्रीकृष्णं आप्पदस्य ... नाचाय ... सकलागम सर्वज्ञानिहू सकल सदागमाचा

नृसिंह॥ ६॥ ७॥ श्रीरस्तु॥ इति श्री गोपाल गुरुपदज्यु सादज्ञो ब्य श्रीराम चंद्राचार्यस्त

थीपरमहंस परिव्राजकाचार्य श्री गोपाल गुरुपदज्य सादज्ञो ... कालनिर्णयदीपिकाविवरणं समाप्तं॥ श्रीनृसिंहार्पणमस्तु

श्रीनृसिंहाचार्यकृतं कालनिर्णयदीपिकाविवरणं समाप्तं॥ श्रीनृसिंह देव प्रसन्न

श्रीशाके १७५८ व्ययनाम संवत्सर मार्गशीर्ष वदि १३ गुरुवारे श्रीनृसिंह देव प्रसन्न

नारायण ... कोबेरिडो ... लिखितं कालनिर्णयदीपिकाख्यं पुस्तकं

नि परह सोन ले खापितं॥ समाप्तोयं ग्रंथः॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥

॥ ६३॥

179

[OrderDescription]
,CREATED=30.09.20 15:05
,TRANSFERRED=2020/09/30 at 15:30:51
,PAGES=179
,TYPE=STD
,NAME=S0003786
,Book Name=M-1358-KALNIRNAY DIPIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,